

3. Fejezet A Magyar jellem

Se szeri, se száma a „ki a magyar”, „mi a magyar”, „sorsunk és jellemünk”, „magyar jellegünk és alkatunk”, „milyen a magyar”, „magyar hivatás”, „magyar nemzeti szellem”, vagy éppenséggel „helyünk és sorsunk a világban” címmel megjelent könyveknek és írásoknak. Hosszú múltra tekinthet vissza ez a műfaj, irodalmi hagyományunkban Zrínyi, Kármán József és Berzsenyi óta bizonyosan így van, de a történeti emlékezetben még ennél is jóval régebbre datálható az ezzel a szellemi kihívással való viaskodás. Ősrégi tehát a probléma, azaz messze nem csupán a nemzetté válás kora óta foglalkoztatják az embereket az egyes etnikumok jellegének és mentalitásának különbségei, valamint az a kérdés, hogy mi az oka ezeknek a differenciáknak. A kérdés mélyén nyilvánvalóan az emberiség történelméből kiirathatatlannak látszó *mi-ők opposíció* húzódik, azaz az arra való rákérdezés, hogy *kik is vagyunk valójában és miben különbözünk másoktól*. Vaskos tévedésnek tűnik, hogy ez a műfaj csak Európa periferiális vagy félperiferiális országaiban dívott, valamint hogy e probléma felmerülése klasszikusan egyike az első világháború utáni válságtermékeknek.¹ Szinte majd minden országból hozhatók fel példák, csak másutt talán később kezdték kutatni a kérdést, mint nálunk. Másfelől bőséggel van irodalom a nyugalmi időszakokból is, a *mi-ők opposíció* tehát nem csak az „elmaradott Kelet” és a válságos időszakok terméke. Gondoljunk csak Bél Mátyás, Fényes Elek vagy Rónay Jácint ilyen jellegű írásaira!² Az azonban vitathatatlan, hogy válságos időszakokban, nagy nemzeti veszedelmek és tragédiák közeledtével megszorodnak az ilyen jellegű munkák. Minden bizonnyal azért virágzik fel ekkor ez a műfaj, mert ilyen időszakokban valóban megkérdőjeleződnek a korábbi, addig szilárdnak látszó gondolkodási és intézményi keretek, és ez a kihívás kétségkívül *felerősíti* az ilyen irányú elmélkedést.

Azonban e kérdéskör igazi *aranykora* Magyarországon kétségkívül a két világháború közötti időszak volt. A két világháború között ugyanis a korszak uralkodó szellemi irányzatának, a *szellemtörténetnek* ez volt az egyik kiemelt témája, és ezzel szoros összefüggésben a *nemzetkarakterológia* is ekkor

¹ Ezt a tételt Lackó Miklós fogalmazta meg. A műfaj 19. századi megjelenési formáira lásd Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). *Századok*, 1985. 1079–1104.

² Fényes Elek: Népleírás. In Vahot Imre szerk.: *Magyarország képekben. Statistikai és történeti, föld- és népismei gyűjtemény*. Budapest, 1984, ÁKV. (Eredeti kiadás: Pest, 1846.) Fényes magyar karakterisztikai jegyei: kevély, magára tartó, komoly, becsületszerető, nagylelkű, egyenes, jószívű, hévvel szerető és gyűlölő, hirtelen haragú, hamar megbékülő, barátságos, vendégszerető, könnyen gerjedő, lankadó tüző, vitéz, bátor, de önhitt, elbizakodott, fényűző, pazarló, rang- és hivataltisztelő, végül hiányzik belőle a kitartás.

foglalkoztatta leginkább a hazai gondolkodókat, jóllehet – mint ahogy azt fentebb már jeleztem – magának a problémának az elő- és utótörténete is évszázadokban mérhető. S nemcsak nálunk, a világon mindenütt, ha nem is azzal az intenzitással és fokozott érzelmi töltéssel, mint ami a magyar helyzetet jellemezte. Korántsem Magyarország volt tehát az egyetlen hely, ahol a nemzeti jelleg és jellem kérdése kiemelt helyet kapott az értelmiségi közbeszédben. Talán elég, ha most csak José Ortega y Gasset, Hermann Keyserling, Salvador de Madariaga, Johan Huizinga, Oswald Spengler vagy Eduard Spranger ilyen jellegű, és a korban rendkívül népszerű munkáira utalunk, illetve arra az egyre gyarapodó irodalomra, amely más térségekben éppen mostanában fedezi fel a témát.³ Akkor is és ma is elég egy kósza utalás ezekre a címszavakra, és a kevésbé hangzatos tárgyú tudományos vagy ismeretterjesztő könyveket meglehetősen érdektelenséggel fogadó nagyközönség máris valóságos rohamot indít e művek megszerzéséért. Mi lehet az oka ennek a felfokozott érdeklődésnek? A magyar közvélemény élénk érdeklődése mögött talán az Európába történt kései integrálódásunk, talán a talányos, évszázadokra tehető adathiányos őstörténetünk, talán nomád históriánk megfejthetetlen rejtélyei, talán kiegyensúlyozottnak aligha nevezhető zaklatott történelmünk állhat. További megfejtésre váró kérdés: miért húzódik mély szakadék a mai, alapvetően kételkedő humántudományi megközelítések és a közvélemény lelkesült hozzáállása között? Van-e, maradt-e mára bármiféle tudományos vagy egyszerűen csak valamiféle racionális magja a következő három kérdésre adott válaszoknak: „ki a magyar”, „mi a magyar”, és végül „milyen sztereotípiák élnek a magyar közvéleményben a magyarságról”? Ez világosan elkülöníthető három probléma, még ha sok történész és társadalomtudós hajlamos volt is ezeket a kérdéseket kibogozhatatlanul összekeverni. Az első kérdés ugyanis arra keresi a választ, hogy van-e bármiféle természettudományos vagy más megfogható alapja az etnikai-nemzeti elkülönülésnek. A második kérdés arra irányul, hogy van-e valamilyen esszenciája, lényege a magyarságnak. A második problémára adott válaszok összegabalyodtak a „milyen a magyar” kérdésével, ugyanis a válaszadásban akarva-akaratlan minőségi mutatókhoz, tulajdonságjelzőkhöz kellett fordulniuk az ezzel bajlódóknak, ha mondani akartak valami kézzelfoghatót. A harmadik megközelítés alapjaiban tért el az első kettőtől, ugyanis a szociálpszichológiai sztereotípiakutatás nem a

³ A nemzetkarakterológiai irodalom (José Ortega y Gasset, Hermann Keyserling, Salvador de Madariaga, Johan Huizinga, Oswald Spengler, Eduard Spranger, Arthur Bryant, Peter Mandler stb.) vonatkozó műveinek felsorolását lásd e fejezet bibliográfiájában. A régióra nézve lásd Trencsényi Balázs könyvét (*A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely).

magyarság vagy bármely más társadalmi csoport lényegét keresi, csupán azt, hogy a megkérdezettek mit tartanak, hogyan *vélekednek* az illető csoportról, nemzetről, *milyen tulajdonságokkal* ruházzák fel azt. Van még egy fontos különbség az első két, illetve a harmadik megközelítés között. Míg a „ki a magyar”, „mi a magyar” kérdésre adott válaszok szükségszerűen időtlenné válnak, és leggyakrabban csak egy társadalmi csoport (leginkább a középosztály) véleményét tükrözik, addig a harmadik megközelítés azért nevezhető „tudományosnak”, mert pontosan meg tudjuk mondani, kiket és mikor kérdeztünk meg, válaszaik ennek következtében csak rájuk, illetve az adott időpontra nézve érvényesek.

A nemzeti alkat, a nemzeti jellemvonások kutatása, általában a *nemzeti karakterológia* megalkotása tehát tagadhatatlanul politikai gondolkodásunk egyik legnépszerűbb műfaja volt, holott valójában igencsak *veszélyes* és *sikamlós* terület, ha nem egyenesen a legmocsarasabb vidék, ahová a gyanútlan gondolkodó egyáltalán tévedhet. Hiba lenne azonban ezt felfokozott a kutatói és olvasói érdeklődést a magas tudomány nevében eleve figyelembe sem venni, és lerázni magunkról, mint eb a vizet. Tudománytalannak, reménytelen vállalkozásnak, urambocsá! mindenestül merő dilettantizmusnak vagy ostobaságnak minősíteni, és ezért megvizsgálatlanul hagyni magát a kérdést. Vagy ami még rosszabb: eleve áltudományos sarlatánoknak kiszolgáltatni ezeket a *valóban* nehezen megválaszolható kérdéseket. Még akkor is kísérletet kell erre tenni, ha műkedvelő álfilozófusok, amatőr történetkedvelők, avatatlan prókátorok és a zavarosban halászó politikusok egész rajokban repültek rá a témára. E homályos tárgyak mélyén ugyanis kétségkívül valós, majdnem mindenkit foglalkoztató titkok rejlenek: *kik is vagyunk valójában, mi köt össze bennünket, miben hasonlítunk egymásra, hasonlítunk-e egyáltalán*, és végül *mit is akarunk közösségként együtt elérni?* Ha behatóan tanulmányozzuk ezt a terjedelmes irodalmat, elég furcsa jelenségre lehetünk figyelmesek. Azt várhatnánk ugyanis, hogy ennek az eredendően történeti kérdésnek a kiderítésében a historikusok jártak az élen. Ezzel szemben – ahogy ezt az alábbiakban látni fogjuk – a nemzeti karakterisztika megalkotásában, a nemzeti jellem történeti kutatásában költők, írók, filozófusok és pedagógusok messze megelőzték a történészeket. Látásunkat sokáig talán az homályosította el, hogy a magyar történetírás minden valószínűség szerint egyik legnagyobb alakját, *Szekfü Gyulát* munkálkodásának középső korszakában ugyancsak foglalkoztatta a kérdés, és ekkor szellemtörténetinek nevezhető műveket *is* szép számmal publikált. A Hóman Bálinttal írt, máig a legegységesebb és talán a

legolvasottabb magyar történeti összefoglalásukban, a *Magyar történet* előszavában a szerzők vitathatatlanul ezen irányzat mellett kötelezték el magukat, és most tegyük egy időre félre azt a másodlagosnak egyáltalán nem nevezhető kérdést, hogy mennyire sikerült ezt nekik ebben és más munkáikban megvalósítani. „Míg a régi történetkönyvek – írják – egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést, s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra, s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnak és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak, s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primer voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét. Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak a leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak a leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre, s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk.” Ez elég világos beszéd, de ez a rövid idézet is megválaszolható kérdések egész sorát veti fel: lehetséges-e egyáltalán ilyen egységes szemléletű, totális gazdasági, társadalmi és művelődéstörténeti történetet írni? Vajon tényleg a világnézeti áramlatok és lelki folyamatok határozzák meg egy ország gazdasági, társadalmi vagy politikai viszonyait, vagy éppenséggel nem fordítva történik-e, esetleg sokkal inkább a két szféra kölcsönhatásáról beszélhetünk? A magyar történet vajon valóban ennyire szerves egész, s végül – a bennünket most leginkább foglalkoztató kérdés – létezik-e az a bizonyos egységes, szét darabolhatatlan magyar lélek, amely az egész történet mögött húzódik, és ha igen, akkor hogyan közelíthető meg tudományos módszerekkel vagy legalábbis racionális érvekkel?

Legalább tegyünk kísérletet ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására, egészen függetlenül attól, hogy ezek a rejtelmek *megfejtők-e valaha* a tudomány eszközeivel, továbbá hogy a nemzeti karakterológia *alkalmas-e egyáltalán* ezeknek a problémáknak a tisztázására. Vajon örökre a szépirodalom területére kell ezeket a témákat száműznünk, vagy – rosszabb esetben – ezek a talányok mindig is a historikus érdeklődésű dilettánsok martalékai maradnak? Vagy éppenséggel meg kellene maradunk abban a köztes állapotban, amiről Kulcsár Szabó Ernő beszél, nevezetesen, hogy egyrészt nagyon sokat megtudhatunk arról, hogy mi a magyar, másrészt a tudomány igazságfogalmaival ez alighanem örökre felderíthetetlen marad.⁴ A filozófus Lukács György Németh László *Kisebbségben* című könyve kapcsán azt állapította meg, hogy ezek valóban komoly kérdések, csakhogy ezekre eddig csak felelőtlen válaszok születtek.⁵ De vajon adhatók-e egyáltalán ezekre a kérdésekre „felelős válaszok”? Ebben a fejezetben – alkalmasint nyitott szemmel, lehetőség szerint előítéletek nélkül – ennek járok utána.

Hatalmas baklövés lenne, ha engednénk a mindennapi, laza filozofálgatás csábításának, és nem szálazgatnánk szét ennek a szinte áttekinthetetlennek tűnő, szövevényes ügynek egyes rétegeit. Tisztában lévén a gyanútlan kutatókra leselkedő veszélyekkel, három metszetben, három talán jobban megfogható kérdés köré csoportosítva kívánom végiggondolni ezt a megoldhatatlannak tűnő feladványt: „ki a magyar”, „mi a magyar”, és végül „milyen nemzeti sztereotípiák élnek a magyarokban”? Az összegzésben talán arra a kérdésre is valamelyes választ kaphatunk, hogy van-e egyáltalán magyar sors, és ha van, akkor ez mit is jelent valójában? De vajon van-e kortól és időtől független *lényege, lelke, jelleme* egy országnak, etnikumnak, nemzetnek, és ha van, akkor ez vajon milyen úton-módon, milyen eszközökkel vagy módszerekkel ragadható meg? Vagy Babits Mihálynak lett volna igaza, aki nem kis pesszimizmust sugallva, azt írta a nevezetes 1939-es Szekfű Gyula szerkesztette kötetben, hogy „voltaképp magunk se nagyon tudjuk, mit kérdezzünk”, nemhogy azt, hogy mit válaszoljunk erre a kérdésre.⁶ Nem mindenkit fogunk azonban az alábbiakban elemezni, csak a legnagyobbakat, mivel ha ők nem tudtak e kérdésekre

4 Kulcsár Szabó Ernő: A megfoghatatlan valósága (?). A „mi a magyar,” kérdéséhez. *Múlt és Jövő*, 2012. 4. sz.

5 Lukács György: Újra és újra: mi a magyar? Komoly kérdések – felelőtlen válaszok. In Monostori Imre szerk.: „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*. Budapest, 2003, Argumentum, 233–238.

6 Babits Mihály: A magyar jellemről. In Szekfű Gyula szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság, 37.

válaszolni, akkor mit várjunk a kisebb tehetségűektől, a sajtómunkásoktól, a lelkes amatőröktől, a dilettánsok hadáról már nem is beszélve. E szellemi epidémia tétje kétségkívül nagy volt a 19. század közepén, majd a két világháború között, és a rendszerváltás idején is, mindakkor tehát, amikor a magyar társadalom válaszüthöz érkezett. Ereszkedjünk le tehát mi is ebbe a mélységbe, ebbe a feneketlennek látszó kútba, hátha szerencsénk lesz, és nem nyel el bennünket is a sötétség, s talán fel is hozunk onnan valamit.

Ki a magyar?

Ha nem akarjuk itt most feldolgozni a kérdés részletes historiográfiáját – és nem akarjuk, bár ez sem lenne minden tanulság nélkül való –, akkor *csak a leglényegesebb kérdésekre, a fontosabb csomópontokra, valamint a valamennyire komolyan vehető válaszadókra* kell koncentrálnunk. Nem szeretnénk ugyanis rögtön az elején elmerülni ebben a mocsárban, hisz van abban némi igazság, amit *Freud* ezzel kapcsolatban mondott, nevezetesen, hogy a származás titkán töprengeni igazi neurotikus alaphelyzet. Nem véletlen tehát, hogy oly sokan – és nem is mindig csak az ország szellemi elitjének tagjai – itt tették próbára tehetségüket. Ha a problémát megoldani nem is tudták, a lelkes olvasóközönség miatt nevet mindenesetre itt könnyebben lehetett szerezni, mint más, ennél sokkal nehezebb tudományos terepen. A nagy francia történész, *Marc Bloch* is némi szkepszissel tekintett erre a kérdésre, amikor is arról értekezett, hogy az emberek jobban hasonlítanak saját korukhoz, saját koruk embereihez, mint atyáikhoz. S hogy még egy kiváló történészt idézzünk, *Lucian Boia* is hasonló kétségeit fogalmazta meg, amikor a román eredetkérdésekről elmélkedett. „Válaszunk az – írja –, hogy nincsen semmiféle válaszunk, azon egyszerű okból, hogy az ilyenformán feltett kérdés szigorúan mitologikus távlatból eredőnek tűnik. Válaszunkkal mást se tennénk, mint csatlakoznánk a forgalomban lévő egyik vagy másik alapító-mítoszhoz. A románok románok, sem nem dákok, sem nem rómaiak, sem nem szlávok. Az ősrögös gyökérszét hangoztatása elsősorban az eredet biológiai alapján nyugszik. De vajon miben mutatkozik ez: vérben, génekben? Létezik román vér, létezik sajátosan román vagy dák, esetleg dák-római gén? Az eredethez való vitathatatlan viszonyítást végtére is a nyelv kínálja.”⁷ De még a nyelv sem – folytatja Boia – teljesen egyértelmű, és további fontos kérdés, hogy a románok esetében mi fontosabb: a dák származás, az újlatin nyelv vagy az ortodox vallás? Ha ezt a problémafelvetést a magyar kontextusba tennénk át, és miért ne tehetnénk, akkor

⁷ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, 1997, Kriterion, 131–132.

többé-kevésbé ugyanazt mondhatnánk, mint Boia: a magyarok magyarok, sem nem hunok, sem nem finnugorok, sem nem törökök, és mi fontosabb számunkra: a finnugor eredetű nyelvünk, az ugor–török származásunk vagy a keresztény vallásunk?

A *ki a magyar* kérdéssel kapcsolatban századokon át két irányzat képviselői tusakodtak egymással, ha ugyan ezt a furcsa háborút szellemi-intellektuális küzdelemnek lehet egyáltalán nevezni. Egyfelől azok, akik meg voltak győződve arról, hogy van (kell lennie!) valamiféle kétségbevonhatatlan, természettudományos alapon bizonyítható fizikai jellemzőnek, melynek alapján egyértelműen kijelenthető, ki is a magyar. Mintha ennek megtalálása azonnal és kétségbevonhatatlanul megoldotta volna koruk feszítő gazdasági, társadalmi és kulturális dilemmáit. Másfelől azok, akik szerint *lehetetlen* ilyen egyértelmű biológiai-fizikai ismérvet, megkülönböztető jegyet találni. Azaz egy etnikum vagy egy nemzet elsősorban *nem biológiai*, hanem *társadalmi organizmus*, de az így felfogott organizmusnak van olyan *történeti-kulturális* ismérve, melynek alapján egyértelműen meghatározható, ki is a magyar.

Nézzünk *néhány példát*, anélkül lehetőleg, hogy túlságosan elmerülnénk ezen a lápos területen, továbbá teljes historiográfiáját adnánk ennek a sehová sem vezető, tudományosan ezerszer cáfolt, ugyanakkor máig rendkívüli népszerűségnek örvendő, úgymond „természettudományos alapokon nyugvó” megközelítésnek. Röviden talán annyi állítható, hogy nem volt az ember antropológiájának, fizikai jellemzőinek, teste alkotóelemeinek olyan része (vér, csontozat, koponyaméret, arc, bőr- és hajszín stb.), amellyel ne próbálkoztak volna meg, hogy az etnikai-nemzeti különbözőségeket természettudományosan megalapozzák. Ma már inkább áltudományos panoptikumnak tűnnek ezek a példák, de a tudománytörténetnek és az elődöknek tartozunk talán annyival, hogy megállapítsuk: ezek a korokban népszerű tudósok többsége nagy valószínűséggel hitt abban, hogy van ilyen *objektív* etnikai-faji megkülönböztető jegy, és ezt éppenséggel ők, a kiválasztottak fogják megtalálni. A hiten túl az is az igazsághoz tartozik, hogy a tudomány – ebből a szempontból: sajnálatosan – így működik, a zsákutcákat is végig kell valakinek járni, a kudarcokat is végig kell szenvedni, ha valamiféle eredményre akarunk jutni. A tudományos zsákutcák következményei ugyanakkor – ismét csak sajnálatosan – gyakran emberi és politikai tragédiákhoz is vezetnek, mint ebben az esetben is.

Herman Ottó, az egyik legnagyobb autodidakta tudósunk, a magyar zoológia, az ornitológia és az etnográfia egyik hazai megalapítója a 20. század legelején

könyvet írt a magyar nép arcáról és jelleméről.⁸ Herman ebben a könyvében Vámbéry Árminnal és Hunfalvy Pállal vitatkozva, akik szerint a magyarság „vegyes elemek szerencsés keveréke”, azt a tételt fejtette ki, hogy van olyan elkülönülő fizikai jellemvonásunk, amely hordozza az ősi magyar jelleget. Ezt pedig a „szem kifejezésében”, mégpedig az „alkotó képzelő erőt kifejező szemben” vélte megtalálni. „Ez a szemforma az – írja –, amelyből legtöbbször kisugárzik az a sajátos indulat is, mely föllobbanása idejében örökkön égő tűznek látszik, noha utóbb szalmalángnak bizonyul.”⁹ Herman tehát egy – vélt – fizikai-antropológiai tulajdonságot kapcsolt össze egy ekkor már közhelyszerű, Széchenyi által kifejtett jellemvonással, azaz a szalmaláng természetű magyar metaforájával. Más népeknél más jellemző fizikai tulajdonságokat talált (kiálló pofacsont – tótok, ferde metszésű szem – ázsiaiak stb.). Herman tehát a szemformát, ezt a – semmilyen bizonyítékkal alá nem támasztható – külső jegyet kötötte össze a magyarok ősinek tekintett jellemvonásaival, azaz a *független önérzettel*, amely egyrészt szinte „kilövell a magyarság szeméből”, másrészt, amelynek kézzelfogható bizonyítéka a magyar elkülönülő tanyasi településforma. Mivel Herman a magyarság *ősi formáját és jellemét* kívánta megtalálni, etnográfiai megfigyeléseit vetítette vissza – mint a fenti esetben is láttuk, helytelenül – a múltba. Így lett a korabeli tanyás gazda, a pásztor, a halász, sőt a betyár ezeknek az „ősi” tulajdonságoknak (családi hierarchia, patriarchális szervezet, vendégszeretet, alázat hiánya, szemlélődő lelkület, sírva vigadás stb.) a hordozója. Más általa megfigyelt tulajdonságokat (komolyság, lovagiasság, úriasság, tisztességtudás, nyíltság, bátorság, önérzetesség, eszesség, cifraság szeretete, hazaszeretet, hódítóvágy stb.) pedig az etnológiai összehasonlítást segítségül hívva tartotta keleti, közép-ázsiai vagy török jelegűeknek.¹⁰

A másik, szintén korabeli tudományos nagyság a zoológus *Méhely Lajos*, aki az első világháború elvesztése és a trianoni tragédia után akart bevilágítani – mint mondja – „a tudomány és az eszmei igazság fénysugaraival az addigi korhadás dohos odvaiba”. A dohos odú természetesen a korabeli pozitivistá tudomány volt, és ezt kívánta Méhely a korabeli fajelmélet és fajbiológia újabb elméletével lecserélni, valamint a magyar politika állóvizét egy kissé felrázni. Az előbbiben

8 Herman Ottó: *A magyar nép arca és jelleme*. Budapest, 2001, Szukits. Eredeti kiadás: 1902, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

9 Uo. 137.

10 Uo. 164–173. és 180–181.

komoly áttörést nem sikerült elérnie, az utóbbiban annál inkább. Így hamarosan a *Magyar Fajvédő Párt* egyik főideológusa lett, és egyben országos tekintéllyé vált, mint ahogy azt Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök neki írt levele fényesen bizonyítja: „méltóságod voltaképpen a mi vezérünk, aki a nagyharangot veri félre; mi csak a csilingeket rázzuk.”¹¹ Méhely szociáldarwinista tanokat hirdetett, azaz a középpontba a fajiságot helyezte, és az emberi történelmet fajok kíméletlen harcaként értelmezte. A fajiság alatt ő egyrészt bizonyos külső megjelenési formákat, antropológiai jellegzetességeket, másrészt lelki tulajdonságokat (faji lélek, faji lelkiismeret, fajtudat, faji önérzet) értett. Bár a különböző emberi fajokat nem állította hierarchiába, de kétségkívül jelentőséget tulajdonított a „fajtisztaság” elvének. Szerinte minden nemzet boldogulása, jövője a fajiság teljesítőképességétől függ, következésképpen élesen bírálta mindazokat, így például Szekfű Gyulát, akik szerint a nemzet fejlődése az intézmények vagy a gazdasági-társadalmi viszonyok folyománya. Ezt a *fajelméleti fantazmagóriát* alkalmazta a magyar etnikumra is, nevezetesen, hogy a magyarság két „mongoloid eredetű ural-altáji” nép, azaz az ugor (a többséget alkotó köznép) és a török-turáni (történelmi nemesség) összeolvadásából jött létre. E két fajta hozta létre a közös magyar nyelvet, de teljes összeolvadásuk a 20. századig sem következett be.¹² A Trianonhoz vezető utat is úgy értelmezte, mint ami annak következményeként állt elő, hogy a magyarságban veszedelmesen „megcsappant az ősi mongol vér”, azaz a magyarság „összekeveredett az itt talált „idegen vérű fajtákkal”, leginkább a zsidósággal.¹³ Ebből a faji állapotleírásból következtek Méhely fajpolitikai (a magyar faj és nyelv visszaszerzése, a magyar vértudat ébren tartása, a magyar faji lélek megerősítése), és politikai-társadalmi programjai (török népekhez való külpolitikai közeledés, egyke megszüntetése, korai házasság elősegítése, magyar–zsidó házasságok betiltása, új adórendszer, iskoláztatás idejének csökkentése, hierarchikus társadalmi osztályok fenntartása stb.). Mindezek célja a magyar faj fokozott védelme, két idegen fajta, a németséggel és különösen a zsidósággal szemben. Hogy ez a „tudományos” fantazmagória hová is vezetett – még ha ebben nem is Méhely volt a főszereplő –, azt az 1945-ös társadalmi-politikai összeomlás pontosan mutatta.

11 Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon...* I. m. 388.

12 Méhely Lajos: *Vér és faj*. Budapest, 1940, Bolyai Akadémia, 62.

13 Méhely faji jellegű antiszemitizmusáról lásd részletesen Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon...* I. m. 391–397; valamint Kund Attila részletes tanulmányát Méhely fajbiológiájáról (Méhely Lajos és a magyar fajbiológia 1920–1931. *Múltunk*, 2012. 239–289.). A vérindex egzakttságát utóbb maga is megkérdőjelezte, de szimbolikusan tovább használta. Uo. 259.

A faji megközelítés egy speciális esete, amikor különválasztották az ún. „török faji karaktervonásokat” (államalkotó képesség, harci erények, mozgékonyság, lobbanékonyág stb.), és ezek hordozóit a földbirtokos nemességben találták meg.¹⁴ Ezzel szemben – szerintük – az ugor eredetű magyar parasztság őrizte meg és képviselte az ettől eltérő „vérségi és faji jegyeket” (szívós kitartás, józanság, reális szemlélet, ragaszkodás a megszerzetthez stb.). Ennek a „magyarság mint kettős faji tulajdonságú nép” teóriának számtalan változata alakult ki, talán nem véletlenül, ugyanis itt a szerzők szubjektív – tudományosan teljes mértékben megalapozatlan – nézeteinek tág tere maradt. A szegedi tudományegyetem Lélektani Intézetének vezetője, *Bognár Cecil* is ezen a kettős nyomvonalon haladt. *A magyarság jellemrajza* című nagy tanulmányában azt fejtegette ugyanis, hogy faji szempontból a magyarság két típus, a kelet-balti és a turáni összeolvadásából jött létre, és ennek az összeolvadásnak következtében jellemünk sok rokon vonást mutat, bár faji szempontból korlátozottan maradtak még különbségek e kettő között.¹⁵ Például, hogy a *kelet-balti* hallgatag, és nincsenek szónoki képességei. A *turáni* ezzel szemben agilisabb, erősebb benne az uralkodásra való hajlam és képesség, továbbá a turáni született szónok. De közös jellemvonásuk, hogy inkább hajlamosak a tétlenségre, a passzivitásra, a cselekvést bénító szemlélődésre, a fatalista megnyugvásra, következésképpen a változást nem maguktól, hanem a sorstól várják. Fontos jellegzetességük még, hogy alkalmasabbak a külső erő kifejtésre, például a hadviselésre, mint a szívós, lassú építő munkára. A tespedést és az elernyedést, illetve az ezt követő hirtelen felbuzdulást nemcsak az egyéni tevékenységekben vélte Bognár felfedezni, hanem az ország történelmi korszakaiban is. Példákat is adott a tespedést követő felbuzdulásra, mint a honfoglalás, a kereszténység felvétele, a 18. század utolsó negyede és a reformkor.

Emellett a *faji származás által meghatározott típus* mellett – állítja Bognár – kialakult Magyarországon egy másik, alapvetően a külső körülmények által kitermelt típus is, amelyet ő *ichhaft* alkatúnak nevez. Ennek a típusnak a jellemzői, hogy könnyen lelkesedik, élénk temperamentumú, mindent az érzelmeiben él ki, de akaratra, cselekvésre már nem marad energiája. A honfibu jelenti számára a hazafiasságot, és a sérelmi politika a politikai cselekvést, szívesen menekül látszattevékenységekbe vagy az illúziók világába. Ez a típus „mindent önmagával hoz kapcsolatba, saját énjére vonatkoztatva ítél meg. Nem

¹⁴ Ennek leírását lásd például Trócsányi György: A magyar nemzeti lélek vívódása. *Társadalomtudomány*, 1934. 269.

¹⁵ Bognár Cecil: A magyarság jellemrajza. *Budapesti Szemle*, 1935. 692. köt. 62–88.

tárgyi, hanem a személyes vonatkozások érdeklik.”¹⁶ Ott ülnek ezek az *ichhaft* emberek a milliányi egyesület elnökségében, ők a protekcionizmus és a széthúzás legfőbb terjesztői, állandóan szerepelnek, de nem alkotnak, idegenkednek mindenfajta versenytől, ezért törekszenek mindenáron a hivatali pályák felé. Bognár 1918–1919 katasztrófáját is ennek a két típusnak a számlájára írta: „Míg az addig önálló államot nem alkotó csehek a front felbomlása után zárt sorokban vonultak haza és az egész nép ösztönszerűleg egy egységbe tömörült, addig a mi vitézül harcoló csapataink, mint a pásztor nélküli nyáj, szétszéledtek és tehetetlenségük érzését céltalan rombolásban élték ki. A megszállott területeket nemcsak katonailag ürítették ki, hanem a tisztviselők is tömegesen hagyták el lakhelyüket és a megmaradt csonka ország területére tódultak. A középosztály nagy része nem a földhöz, nem az ezeréves Magyarország területéhez ragaszkodott, hanem sietve iparkodott magát állami gyámság alá helyezni, a csonka ország hivatalaiban elhelyezkedni. Az alsóbb társadalmi osztályokból is sokan hasonlóan cselekedtek.”¹⁷ Az egyik típus tehát Bognár szerint passzivitásánál fogva, a másik tehetetlensége, illuzionizmusa és örökös szónoklása miatt nem alkalmas a haladásra és saját sorsának irányítására. A kiutat Bognár ebből a csapdából, ebből a faji sajátosságok miatt előállt csüggesztő helyzetből – szerencsére nem a fajvédelemben, hanem – a nemzetnevelésben, valamint az alsóbb néposztályok kiművelésében látta. A másik megoldási javaslata már kevésbé volt szerencsés, még ha látnokinak is nevezhető: a magyar társadalomnak szerinte egy igazi vezért kellene kitermelnie magából, aki majd mutatja számára az utat, és mindenkinek őt kellene ösztönszerűen követni.

A hungarista *Málnási Ödön* szerint is egy kettősség határozza meg a magyarság faji összetételét, a *kelet-balti-ugoros alapállományt* egy *turáni-törökös* réteg egészíti ki. A kelet-balti-ugoros alapállomány „tanulékony, örökösen szemlélődő, tépelődő, fontolgtató, problémakereső. Kultúrahordozásra kiválóan alkalmas. Képzete gazdag és változatos. Politikailag haladó, örök evolucionista. Nem szónoki természet. Tetre kész, hamar lelkesedő, legnagyobb a megpróbáltatásokban, de nem kitartó. Szerény fellépésű, testileg gyengébb, de elég szapora. Túl analitikus, részletekben elvesző, szertelen. Meséi, mondái fantasztikus történetek, kevés cselekvéssel. Kollektív eszmékért lelkesedik, de

16 Uo. 72.

17 Uo. 79.

kollektív cselekvésekhez nincs ereje, összetartása, szolidaritása.”¹⁸ Ezzel szemben a turáni-törökös elem „problémamentes, született szónok, érvelő és jogász. Elméletek iránt érzéketlen. Nemcsak kultúraalkotásra, hanem kultúrahordozásra is alkalmatlan. Ábrándozó, önző, nagyigényű. Szeret nagyokat enni, inni, és mindenféle címen áldomásozni. Keveset vagy semmit sem dolgozik. Szeret betyárkodni, kötekedni. Az északi fajjal szemben a legaverzivebb. Politikailag maradi, konzervatív, passzív természetű. Testileg erősebb, méltóságos, hetyke fellépésű. Szaporulékonysága csekély, ezért csak idegen fajú jövevényekkel és ezeknek nyelvi asszimilálásával tudott kilenc évszázadon keresztül az ugoros népi tömegek felett uralkodni.”¹⁹ A Málnási-féle dualisztikus fajelmélet, e két faj fentiekben jellemzett tulajdonságlistája, mint ahogy az egész elmélet – talán mondanom sem kell – tudományos szempontból teljes mértékben megalapozatlan, színtiszta szubjektív elmélkedés, merő képzelgés, bizonyos középosztályi és paraszti tulajdonságoknak mindenféle alapot és érveket nélkülöző kiragadása és sorba állítása. Málnási faji konstrukciójának természetesen politikai üzenete is volt: az arisztokráciát és a köznemességet jelentő turáni faj elnyomja az ugor jellegű parasztságot, és ezen változtatni kell.²⁰ Ezen túlmenően ha – mint Málnási állítja – e két faj között kilencszáz éve faji harc folyik, nem teljesen világos, hogyan lehetne e két fajt sürgősen – ahogy azt Málnási szeretné – egy faji közösségbe olvasztani, hacsak nem azon *népközösségi eszme* útján, amit Málnási vizionált.²¹

A másik nemzetiszocialista historikusunk, *Baráth Tibor*, aki a történetírást „fajtánk hatalmas érdeklírájaként”, „az új magyar életakarat kifejezőjeként”, a történeti mítoszgyártást pedig tudományos feladatként határozta meg, egészen más kiindulópontonról jutott Málnásihoz hasonlóan *hamis, faji jellegű* következtetésre.²² Baráth egyrészt hitt a pozitivizmust és a szellemtörténetet felváltó „*sorstudományban*”, azaz hogy minden népnek, országnak, térségnek,

18 Málnási Ödön: *Feladatok*. Budapest, 1942, Könyv- és Lapkiadó, 39–40.

19 Uo.

20 A változtatás irányáról és politikájáról lásd részletesen uo. 45–66. A parasztságra vonatkozóan uo. 67–86.

21 Ennek lényege: „a békédadogók, nyugalmatmakogók, pacifizmustnyávogók gyáva és nyápic rétegének” háttérbe szorítása, illetve az ország teljes „zsidótlantása”. A Málnási-féle népközösségi eszméről lásd Málnási Ödön: *A magyar népközösségi eszme története*. Budapest, 1938, Lócsey; illetve ennek értékelését Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris, 277–284.

22 A faji jelleg meghatározásakor Baráth a sok lehetőség közül a nép vérségi összetételét tartotta fontosnak, és erre építette elemzését. Lásd Baráth Tibor: *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében*. Kolozsvár, 1943, A szerző kiadása, 53–54.

így Magyarországnak, a magyaroknak is vannak a lényegükből fakadó élettörvényei, amelyek kortól függetlenül fennállnak mindaddig, amíg ezek a népek, országok léteznek. Másrészt a „sorstudományi” célkitűzés mellett, nevezetesen hogy a fő feladat az „örök magyar politikai eszményt”, a „magyar történeti mítoszt” megalkotni, szerepet kapott egy másik kiemelt szempont is, nevezetesen egy régió geográfiai-földrajzi meghatározottsága.²³ Baráth szerint ugyanis a Kárpát-medencében, mint klasszikus *medenceállamban* kizárólag a központi kulcsterületet birtokló nép – értsd: a magyarság – alkothat államot, mivel mind a többállamúság, mint pedig a vezetési pluralizmus instabil állapotot hozna létre, és így könnyen veszíthetné el a terület az önállóságát és kerülhetne valamelyik nagy nép irányítása alá. Ezt a sajátos *térdinamikai szükségszerűséget* alátámasztó érvelést egészítette ki Baráth faji jellegű érvekkel. Szerinte ugyanis a magyarság két faji tulajdonsága, a „harcos természet” és a „jól fejlett politikai érzék” tette lehetővé, hogy ellássa ezt a szükségszerű, államalkotási és koordináló feladatot. A honfoglalás után szerinte a magyarság dilemma előtt állt: vagy megőrzi keletről hozott értékrendjét, és akkor államának konszolidálása érdekében „elpusztítja Belső-Európát”, vagy pedig erkölcsi értékrendjének feláldozásával csatlakozik az európai kultúrközösséghez, és Európa védelmének céljából „záróállást foglal el” Kelettel szemben. Ez utóbbival – tette hozzá – természetesen a magyarság „a kárpáti bástyában, Európa e legkényesebb őrhelyén” hatalmas áldozatot vállalt. Köszönhetően faji tulajdonságainak később is helytállt ezen a területen, miközben megőrizte Kelettel és Nyugattal szemben is a maga „országésményét” (nép, ország és állam egysége; közép-európai szolidaritás-tudat; integrális keresztény magyar királyság). A Kárpát-medencei hegemon szerepet, ahogy ő nevezi, a „középdunai nagyhatalom életrehívását” a geográfiai és a faji érveken, azaz a „tér és faj” gondolatán túl politikai argumentációval is megkísérli alátámasztani, és ebben a vonatkozásban Concha Győző, Beksics Gusztáv, Balogh Pál és Bartha Miklós munkáira hivatkozik. Mindezek az érvek Baráthnál egyetlen álmodást kívánnak szolgálni, amelyet egyben lázalomnak is nevezhetünk: „Magyarország nagy lesz, vagy nem lesz.”²⁴

23 Ennek részletes kifejtését lásd Baráth: *Az országépítés filozófiája...* I. m. Baráth történetírásáról lásd Paksa Rudolf alapos tanulmányát (A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár*, 2006. 5. sz. 69–80.).

24 Baráth még a hetvenes években, az emigrációban is – kisség módosított formában – kitartott teóriái mellett. Szerinte ugyanis a magyar politikai gondolkodásnak négy elven kell alapulnia: 1. függetlenség; 2. törekvés a belső kárpáti térség vezetésére; 3. erős népi összetartozás; 4. Európához való ragaszkodás. Lásd erről Baráth Tibor: *A külföldi magyarság ideológiája*. Montréal, 1975, Sovereign Press, kül. 7–25.

Németh László és Illyés Gyula szintén megkíséreltek válaszolni a „*ki a magyar*” kérdésére, de a fenti biológiai-antropológiai megközelítésekkel szemben ők a *magyar történelemben, kultúrában és legfőképp az irodalomban* vélték a választ megtalálni. Nem véletlen, hogy Németh Lászlót ez a kérdés különösen foglalkoztatta, hiszen ő – mint ahogy azt a pályája elején megfogalmazta – nem csupán szépíró akart lenni, hanem ennél sokkal-sokkal több, a „magyar szellemi erők organizátora”. S ezt pályája végén is fenntartotta, amikor is arról értekezett, hogy az ő közvetlen és távolabbi célja a „dementiás magyar nép fölött a tudatot újraszöni, s e tudat újraszövésében az európai gondolkodásnak, öntudatnak is helyet adni”.²⁵ Németh kivételes írói tehetségével, hatalmas munkabíráásával – és nem utolsósorban – üdvösségkereső lényével nemcsak magától követelt szinte lehetetlent, hanem a magyar néptől is, nevezetesen, hogy váljon „példanéppé”. Németh László a magyarságot – nem fajbiológiai értelemben – *fajnak, népnek* tekintette, azaz magától értetődőnek tartotta e kifejezések használatát, sőt ezenfelül arról is meg volt győződve, hogy minden népet valamiféle *sorsközösség* fűz össze. Az 1927-ben írt *Faj és irodalom* című tanulmányában a fajt mint egy embercsoport nagy többségében visszatérő *alkati* jelleget határozta meg. A fajt tehát egy olyan szintézisnek tekintette, amelyet a nyelv, a közös sors és közös műveltség hoz létre.²⁶ 1933-ban a *Debreceni kátéban* arra a kérdésre, hogy vajon a faji gondolatra mint antropológiai fogalomra kell-e felelnünk, határozottan nemmel felelt: „Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen. A magyarság új életre lobbanását kívánjuk egy sorsához méltó magatartású »új nemességben«.”²⁷ Már ebből az idézetből is világosan kitűnik, hogy Németh László olyan metaforikus, elasztikus és nehezen értelmezhető fogalmakhoz kötötte a maga értelmezését, mint „erkölcsi faj”, „a nép sorsához illő magatartás”, „sorsa helyére szökött magyarság” stb. Ezekben a fogalmakban, még inkább a mögöttük megbúvó szemléletben felfedezhetjük – s ezt Németh egyébként sohasem tagadta – Szabó Dezső erőteljes hatását, legalábbis ami életművének első korszakát illeti. Már ekkor is megpróbálkozott a magyar irodalomból desztillált fogalmakkal leírni azt, ki is a magyar. Az *Ihlet és*

25 Németh László: Tihanyi certosa. In uő: *Utolsó szétekintés*. Budapest, 1980, Szépirodalmi, 76.

26 Németh László: Faj és irodalom. In uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989, Szépirodalmi, 24–38. Németh faj-fogalmához lásd még Monostori Imre: „Faj” és”alkat”. Népi író? In uő: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Budapest, 2005, Kortárs, 51–64.

27 Németh László: Debreceni káté. In uő: *Sorskérdések... I. m.* 71–73.

ügyességben a heroikus ihlet költőnépének nevezte a magyart, így szerinte ehhez a szerephez kellene a jelenben és a jövőben is alkalmazkodnunk. A *Faj és irodalom* című cikkében pedig arról beszélt, hogy a „maga mulattatására” összeállította a magyar poézis palettáját. S három ilyen, „nem népidegen törzsszint” talált a magyar irodalomban: a „kemény ledömöcköltséget”, azaz a tompa emberfájdalmat; a bánkódással aláfestett nyájaskodást és incselkedő kötekedést. És végül: a magyar fatalizmust, amelyet az egyetlen olyan tulajdonságnak tartott, amelyre „kis erőltetéssel rá lehet fogni, hogy ázsiai”.²⁸

1939-ben, Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című könyvének megjelenése alkalmából – és Szekfű Gyula határozott felkérésére – egy új, nagy tanulmányt írt az asszimiláció és a disszimiláció problémáiról *Kisebbségben* címmel.²⁹ Németh ebben – mivel írásának műfaja az irodalmi esszé és az impresszionisztikus történeti-irodalomtörténeti tanulmány keveréke – lényegében egy sajátos szempontból szemlélt szubjektív magyar irodalomtörténetet adott, miközben maga a tárgy megkövetelte volna a mélyebb társadalomtudományi, azaz jogi, közgazdasági és szociológiai szemléletet és fejtegetéseket is. Az író esszéjében Ady nyomán arra a kérdésre kereste a választ, hogy mikor és hogyan vészett el a magyar a magyarban, hogyan került a magyar szellem kisebbségbe a saját országában.³⁰ Tehát már maga a kérdésfelvetés is problematikus és megkérdőjelezhető volt, hiszen egyrészt maga a kérdés is bizonyítatlan állítást tartalmazott, valamint egyértelmű értékválasztást hordozott.³¹ Másfelől azonban az sem kérdőjelezhető meg, hogy Németh határozottan a „magyar szellem”, és nem általában a magyar nép vagy a magyar faj kisebbségbe kerüléséről beszélt, és – tovább bonyolítva ezt az egyébként is összekuszálódott problematikát – nem az egész magyarság, hanem „csak” a középosztály faji szétesését regisztrálta. A romlás idejét firtató kérdésre

28 Uo. 32.

29 Szekfű ezt a felszólítást Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című könyvének recenziójában tette. A történetíró Némethen kívül Ravasz Lászlót, Babits Mihályt, Horváth Jánost és Bethlen Istvánt is hozzászólásra kérte.

30 Németh később, visszatekintve a megírás körülményeire határozottan azt emelte ki, hogy a mű „egy példátlan méretű faji fenyegetés” árnyékában született. És ez ellen akart „ellenanyagot” termelni.

31 Németh László joggal nehezményezte, hogy ezzel a munkájával többet foglalkoztak, mint a többivel együttvéve. „A *Kisebbségben* – írja Németh – az Achilles-sarkom. Ezt szagolja-marja, ezt a végső órán figyelmeztető kiáltásként kiszakadt zavaros művet tíz év óta mind, aki meg akar semmisíteni. S amikor egy komoly gondolkozó megy végig rajta, azzal a reménnyel, hogy vitatkozhat velem, a lényeges pontokban még itt is igazat kell adnia. Amit érvül hoz fel, az is benn van, mint előrelátó »ámde« ebben a hevenyészett műben.” Németh László: Naplók. In uő: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. 2. köt. Budapest, 1977, Szépirodalmi, 541. Elismerve ennek a kritikának az igazát, most mégsem tehetem meg, hogy ne ezt a témám szempontjából alapművet elemezzem.

Németh azt a választ adta, hogy nem a századfordulótól, ahogy ő korábban gondolta, és nem is a kiegyezés idejétől, ahogy azt Szekfű állította a *Három nemzedékben*, hanem már jóval előbb, tulajdonképpen a modern kor kezdeteitől, tehát Bessenyeitől, Kazinczytól kezdve a magyar szellem súlyos fejlődészavarokkal küzdött, és vissza kellene nyúlni az ezt megelőző időszakra, Bethlen Miklós korához, amikor az ösztönök és a műveltség még természetes egységet alkotott.³² A 19. század végére pedig a magyar szellem lényegében „felőrölte magát”, így az asszimilánsok csak beköltöztek az így támadt ürességbe. Németh László – kétségkívül szerencsétlen módon megválasztott – terminológiájában: a *mélymagyarokat* (értsd: mély magyar szellemiségű magyarokat) háttérbe szorították a *hígmagyarok*, és ehhez az így kialakult felületes magyar kultúrához már könnyen alkalmazkodtak a *jöttmagyarok*. Németh ezeken a fenti kifejezéseken *alapvetően lelki alkatot és nem származást* értett (lásd például Toldy-Schedel Ferenc, Bánóczi József vagy Sárközi György pozitív értékelését), de ezek az erős metaforikus kifejezések *elfedték* eredeti intencióját, és önálló életet kezdtek élni. *Bibó István* is azzal érvelt, hogy valóban nem szerencsésen kiválasztott fogalmak mögött megbúvó fejlődészavarok és kontraszelekcións mechanizmusok Magyarországon *valós* történeti folyamatot jeleztek, és nem ködképek voltak.³³ Németh szerint ugyanis az 1867-es év már egy megtört nemzetet talált, és az ekkor megkötött kiegyezés *még tovább súlyosbította bajt*, a magyar nemzet sorsát ugyanis végzetesen egy beteg, haldokló birodalomhoz kötötte.

A tanulmány talán azóta sem látott éles, óriási terjedelmű és példátlan intenzitású intellektuális vitát váltott ki Magyarországon, ha ugyan ezt még intellektuális vitának lehet nevezni.³⁴ Babits szerint ugyanis a mű ellen egyenesen „pajzzsal és dárdával” kell harcolni, az ugyanis nem más, mint egy „örült kertész pamfletje”, egy tehetséges, de teljességgel felelőtlen és hisztérikus író „léha és szemérmetlen” műve, aki valahol a bohóc és az apostol között áll. Szekfű Gyula lírai hangulatú történet szemlélettel vádolta meg a szerzőt, akinek

32 Németh László: Bethlen Miklós. In uő: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Budapest, 1983, Magvető–Szépirodalmi, 131.

33 Bibó István: Összeesküvés és köztársasági évforduló. In uő: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest, 1986, Magvető, 452–453. Bibó Németh Lászlóhoz való viszonyáról lásd részletesen Dénes Iván Zoltán tanulmányát (Bibó István szellemi viszonya Németh Lászlóhoz. In uő szerk.: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 1999, Osiris, 224–262.

34 A Kisebbségben vita anyagát Grezsa Ferenc (Kisebbségben. In uő: *Németh László háborús korszaka 1938–1944*. Budapest, 1985, Szépirodalmi, 67–78; 411–416.), valamint Monostori Imre (*Németh László életművének fogadtatása 1925–2020*. Budapest, 2021, MMA Kiadó) dolgozták fel a legrészletesebben. Az erre vonatkozó szövegek egy részét szintén Monostori publikálta (Monostori Imre: „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*. Budapest, 2003, Argumentum).

alap gondolata szerinte „szelíden is kifejezve naiv primitívség”. A szellemtörténész Joó Tibor pedig szellemi öncsonkításról beszélt, és a humánus megtagadását hányta a szerző szemére, valamint Németh írásában annak példáját látta, hogyan válik egy európaier völkisch fajvédővé.³⁵ Hamvas Béla szerint a munka a naiv szcientifizmus talaján áll, és olyan, mintha a provinciák legszélén egy túrócszentmártoni ügyvéd találta volna ki. Féja Géza ezzel szemben az írást mint a faji gondolat magasrendű és a kultúrmagyarsághoz méltó megfogalmazását üdvözölte. Többen a fentiekhez képest sokkal kiegyensúlyozottabban értékelték a művet.

Németh László az írást később – bár annak becsületes intencióját mindig is fenntartotta, főbb állításait soha sem vont vissza – maga is „dilettáns módra megírt”, „csíra formában kidobott”, „akasztófa alatti tömörségű” és ennek következtében félreérthető tanulmánynak minősítette.³⁶ De Németh nem is ezt látta a tanulmány legfőbb gondjának, hanem azt, hogy legalább öt különböző, és egyenként is önálló könyvet igénylő problémát vont össze egy tanulmánnyá (asszimiláció; irodalmunk fejlődési hibái; Budapest mint szellemi központ; a magyar lélek kimélyítése mint ellenállási stratégia; a szomszéd népek vállalása).³⁷ Ehhez hatodikként még a Habsburg-restauráció, illetve a magyar függetlenség kérdését is hozzátehetjük. Az 1969-ben írt *Negyven évben* is megerősítette a mű alap gondolatát, nevezetesen hogy a magyarság a több évszázados pusztulásának tüneteként elvesztette történelmi helyzetértékelését, majd a tudatát is, és ő a német fenyegetés árnyékában éppen ezt a nemzeti öntudatot akarta helyreállítani.³⁸

Mindenekelőtt két dolgot fontos hangsúlyozni a munkával kapcsolatban.

35 Az írásokat lásd Monostori szerk.: „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” I. m. 193–240.

36 Grezsa Ferenc monográfiája (Kisebbségben. In uő: *Németh László háborús korszaka 1938–1944*. Budapest, 1985, Szépirodalmi, 411–416.) szerint Németh a Szekfü-tanulmányában korrekciót hajtott végre: a mélymagyart kelet-európai helyzettudatra, a hígmagyart pedig Habsburg-neobarokk társadalomképre módosította, és ezzel a fogalmak az eredeti közéleti-érzületi homályból a racionalitás világába emelkedtek. Németh kétségkívül „kísérletező ember”, kísérletező gondolkodó volt, aki időnként korlátokat nem ismerve, vagy azokat be nem tartva túlságosan is szabadon szárnyalt. Önkritikája összecseng azzal, amit Kolozsvári Grandpierre Emil írt róla: „Németh László, a gondolkodó úgy szökdécsel az egymással össze nem férő gondolatok között, mint a mágneses tér hatásától megzavarodott iránytű. A művében fölhalmozott tömérdek tudás, ötlet, szempont, elmélet, fölismerés igazi értékékké akkor válhatna, ha iránya, célja volna, ha valamilyen belső tervhez képest rendeződne.” (Németh László és Trianon. Eretnek esszé a gondolkodóról és a politikusról. In uő: *A beton virágai. Újabb eretnek esszék*. Budapest, 1988, Magvető, 93–94.) Németh esszéinek valóban ez a hátrányuk, de egyben ez az előnyük, nyereségük is: a szabadon szárnyaló szellemiség. Tragédiája, hogy itt a „gondolkodói mélység” és az asszimiláció összetett kérdésének összevonásával olyan területre tévedt, amely a korban szó szerint életveszélyessé vált.

37 Németh László: Magam helyett. In uő: *Homályból homályba...* I. m. 588.

38 Németh László: *Negyven év. Tájékoztató pályámról s munkásságomról*. In uő: *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Budapest, 1969, Szépirodalmi, 15. és 25.

Egyrészt, hogy Németh nyersanyaga *irodalmi*, példáit majdnem kizárólag innen veszi, és ez rendkívüli mértékben megnehezíti a felvetett kérdésekre történő válaszadást. Az általa szóvá tett valós problémákat (asszimiláció-disszimiláció, függetlenség, irodalmi-esztétikai kérdések) nem lehet kizárólag az irodalom-irodalomtörténet segítségével tisztázni, mivel azok – a harmadikat kivéve – jórészt nem irodalmi, hanem társadalmi, gazdasági és általános kulturális ügyeket érintenek. Az irodalomnak és az irodalomtörténetnek nincs olyan kiemelt szerepe ezek megválaszolásában, mint amit Németh neki tulajdonított. Másrészt Németh valóban *módszertani újítást* vezetett be, nevezetesen nem az egész magyarságra jellemző jellemvonásokat vázolt fel, hanem azt felbontotta három típusra. Bár *alapvetően* nem kérdőjelezte meg a másik kettő „magyar” voltát, mégis leírásában kétségtől érződik egyfajta *hierarchiába* (értsd: szellemi hierarchiába) rendezés vágya, hiszen a mélymagyarságot tartotta a „nemzeti jelleg legmélyebb hordozójának”.³⁹ Fentebb már kétszer is nyomtatékkal használtam az *alapvetően* kifejezést, és ezt nem véletlenül tettem. Németh ugyanis nem egy esetben mégiscsak az illető írók, költők származásával *is* magyarázza gondolkodásmódjukat és mentalitásukat. További problémát okoz, hogy a mélymagyar, a hígmagyar és jöttmagyar terminusok – túl azon, hogy már maguk a megnevezések is bizonyos fokig értelem- és érzelemhordozók – nincsenek pontosan és egyértelműen, csupán ködösen és metaforikus nyelven definiálva. A mélymagyart például Németh a „komor, realista gondolkozó erővel”, a „faji szorongásból táplálkozó teljesebb lélekkel”, a „vakmerő, rendkívüli, világító lelkiállattal”, a „parádéztató, fejedelmi emberfalkával”, valamint a „sorslátó szemlélettel” azonosította, és ehhez rendelt olyan alkotókat, akik ezekkel a vonásokkal rendelkeztek, valamint valamennyien *történelmi realisták* voltak (Csokonai, Bessenyei, Berzsenyi, Széchenyi, Szalay László, Kemény Zsigmond, Vajda János, Péterfy Jenő, Arany, Ady, Móricz és Szabó Dezső). A mélymagyar életérzés fontos összetevője volt még Németh szerint a magyar sorsközösség átélése, a magyar kultúrában való otthonosság érzése, valamint – hangsúlyosan – az európai kultúrával való szoros kapcsolat. Ezt még összekötötte az illető író *sikerességének*, illetve *sikertelenségének* kérdésével is, mondván: mindig azok voltak a magyarabbak, aki lemaradtak, és örökké a felületesebbek hatottak, Németh László-i metaforikus nyelven: „mentek tovább”. Ezzel szemben a hígmagyarok felszínebbek, sekélyesebbek, könnyű kezűek voltak, továbbá „az

39 A „mélymagyarság” Németh László-i fogalmáról lásd Monostori Imre kitűnő tanulmányát (A „mélymagyar” Ady és a „hígmagyar” Petőfi. In uő: *Németh László esszéírásának...* I. m. 28–40.

ihlet emelő kanala bennük nem szállt olyan mélyre”, és – mondja éppen Petőfi kapcsán, akinek szerinte „ági voltak a gyökerei” – nem tudtak semmit az elsüllyedt mély magyar Atlantiszról. Németh az 1941-ben írt *Faji hibáinkról* című írásában sem adta fel alapvetően a mély- és hígmagyarról alkotott elképzeléseit, de tovább finomította annak rendszerét. Ennek megfelelően új kategóriákat alkotott: a kritikus magyar, a parádés magyar, az anekdotázó magyar, a vívódó magyar és a hígmagyar.⁴⁰ Németh László ezekben a rövid irodalmi-irodalomtörténeti tanulmányokban *nem tudott – nem tudhatott –* válaszolni ezekre az összetett, fogós társadalmi-kulturális kérdésekre, mint ahogy a „*ki a magyar*” kérdésre sem. Pontosan fordítva történt, mivel hatalmas tehetséggel és erudícióval, továbbá sok apró zseniális meglátással és jól kidolgozott részletmegfigyeléssel írta meg ezeket a tanulmányokat, előbb élesen megosztotta az egyébként is szétszakított magyar értelmiséget, majd több évtizedre fogságba ejtette őket, ahonnan sokan máig nem tudtak kiszabadulni. Pedig a pályája elején írt *Faj és irodalomban* közel járt egy mindenki számára elfogadható meghatározáshoz, nevezetesen hogy a magyarság olyan szintézist jelent, amelyet *a közös nyelv, a közös sors és közös műveltség* hozott és hoz létre folyamatosan. Jóllehet még ezt a megközelítést sem lehet kortól és időtől függetlenné tenni, hiszen ez csak a magyar történelem utolsó százötven–kétszáz évére érvényes, és akkor is csak bizonyos megszorítással. A patrimonális királyságra vagy a rendi társadalom korára ez a definíció aligha használható.

Illyés Gyula még Németh Lászlónál is „líraibb”, irodalmiasabb választ adott a „*ki a magyar*” kérdésre, miközben vele ellentétben jórészt kikerülte a fajietnikai megközelítés életveszélyes csapdáit. Ugyanis Illyés sem a harmincas évek közepén–végén írt *Naplójegyzeteiben*, sem pedig az 1939-ben publikált „*Ki a magyar?*” című kis könyvében nem társadalomtudományi módszerekkel közelített ehhez a fogós kérdéshez, hanem ennél sokkal személyesebb, széttartóbb és lazább életrajzi, irodalmi és szociográfiai írásmóddal.⁴¹ Ennek ellenére ebből az irodalmias szövegből *egyértelműen és világosan* kiderül a szerző álláspontja, így ebben az esetben nem kell homályos feltételezésekre hagyatkoznunk. Illyés ugyanis a kérdés bogoztatása során határozottan *elvetette a faji megközelítéseket és kérdésfeltevéseket*, továbbá markánsan *beolvadás- és*

40 Németh László: *Faji hibáinkról*. In uő: *Sorskérdések...* I. m. 497–510.

41 Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. 1–2. köt. Budapest, 1938, Nyugat. Új kiadás: *Magyarok*. In *Itt élned kell*. 1. köt. Budapest, 1976, Szépirodalmi, 9–378; illetve *Ki a magyar?* Budapest, 1939, Mefhosz. Új kiadás: *Ki a magyar?* In *Itt élned kell...* 2. köt. 42–85. Az alábbi hivatkozások erre a 2. kiadásra vonatkoznak.

párti álláspontot fejtett ki. Ezzel a véleményével minden bizonnyal még a népi mozgalmon belül is kisebbségbe szorult, hiszen ezt a meggyőződést Bibó Istvánon, Erdei Ferencen és Szabó Zoltánon kívül nem sokan osztották. Ezt annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel ebben az időszakban a hazai zsidóság vonatkozásában *kétségtelenül a disszimilációs hangok* voltak az erősebbek (s még ha csak hangok lettek volna!), a hazai német kisebbség disszimilációs ügyében pedig – tekintettel a fasiszta Németország felemelkedésére – *jogosan* merültek fel bizonyos félelmek. Illyés tehát egyértelműen kimondta, hogy a magyar „*kevert nép*”, benne több fajta gubancolódott össze, illetve hogy nem lehet olyan külső, testi ismertetőjegyet találni, melynek alapján egyértelműen megmondható *ki a magyar, és ki nem az*.⁴² Illyés éppenséggel Petőfi kapcsán állapította meg, hogy „magyar származású volt. Egy-egy népet nem a testi hasonlóság, hanem a közös múlt, a hasonló gond, az egy haza levegője egyesít s választ el egy más múltú és más jelenű néptől. Magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog. Becsületesen nem lehet más vizsgát találni arra, kit tartsunk igazán magyarnak. Nem könnyű vizsga ez. Sokkal nehezebb annál, ami elé a fajta testi jegyeinek kutatói állítják az embert. Itt a lelket kell kitenni.”⁴³ Bár Illyés a fenti véleményével elkerülte a faji-antropológiai csapdát, de belesétált egy másikba, a „lelki tulajdonságok”, a „lelki magatartás” értelmezési mocsarába. Nézzük, milyen eredménnyel tudott ebből kikecmeregni!

Illyés szerint egy nép magatartásának, viselkedésének, természetének „ősi irányítója”, „ősi alapja” az illető nép *szellemiségében* van mélyen elrejtve. Erre Illyés – többnyire kétséges – magatartási és néprajzi példákat is hoz (vasorrú bába, kacsalábon forgó vár, magasra emelt mutatóujj éneklés közben, ivás előtti földre lötyyintet víz, gulyáshús, bő gatyka, a lovak kedvelése), de ezeknél lényegesebbnek mondja *a szabadság szeretetét*: „Ezt találjuk nemcsak erényeiben, hanem fogyatékoságaiban is. Ezért konok, hallgatag, elhúzódó, sőt egyenetlenkedő. Ezért bizalmatlan. A függetlenség, a különállás a legnagyobb kincse.”⁴⁴ Illyés még ezen is túlment, amikor arról értekezett, hogy a magyarság szabadságszeretetével, türelmével és eredendő bölcsességével már Ázsiában rendelkezett, tehát azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a latin műveltségű

42 Bár ekkor Illyés osztotta Bartucz Lajos antropológus nézeteit, másrészt azt a korszakban elterjedt véleményt, hogy alapvetően a magyarságban megfigyelhetők – erősen keveredve – bizonyos törökös-turánias-mongolos, illetve ugoros jellegzetességek. Illyés ekkor – bár óvatosan fogalmazva – a hun–magyar rokonság elvét is vallotta. Uo. 55–63.

43 Uo. 63–64.

44 Uo. 72.

Nyugat csak most tűzött ki maga elé célként és eszményként. Hogy Illyés ezeket a tulajdonságokat jelölte ki mint autentikus magyar jellemvonásokat, a második világháború közvetlen árnyékában *politikai szempontból* mindenképpen tiszteletre méltó tett volt, de hogy ez történetileg mennyire volt *igaz*, nos, az erősen kétséges, ha nem is teljességgel légből kapott. A többi, Illyés által adott ekkori („Magyar előttem az, aki nem bírja a homályt, sem a börtönben, sem a gondolatban. Magyar az, aki az értelmet szereti, aki szenvedélyét csak akkor engedi szabadon, midőn a szó már nem használ az igazság elfogadtatására. Minden nép közösség. Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek.”), és későbbi („Magyarnak lenni nem származás, hanem vállalás dolga.” „Magyar az, aki magyarnak vallja magát – függetlenül születési helyétől, jelenlegi lakhelyétől, állampolgárságától, származásától, vallásától, világnézetétől, politikai ténykedésétől.” „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.” stb.) meghatározása, már sokkal-sokkal szubjektívebb és homályosabb volt, mint a fentiben ismertetett megközelítés (közös múlt, közös jelen; hasonló gond; magyar nyelv), eltekintve talán a „haza levegőjének egyesítő erejétől” és „eszünk magyarul forgásától”, amelyeknek homályossága felől kétségeink sem lehetnek.⁴⁵ A fentiekben idézett *megejtő és rokonszenves meghatározások* azonban egytől egyig fölöttébb szubjektívek és habkönnyűek, aligha elfogadhatók egy komolyabb társadalomtudományi megközelítés számára, sokkal inkább ünnepi alkalmakkor szónokló politikusok számára készültek, akik azóta is szívesen élnek velük.

Azzal is nehéz lenne vitatkozni, amit Illyés az 1930-as évek közepén Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című művéről publikált recenziójában mondott, nevezetesen hogy a kérdés megoldásában nem a faji szempont a döntő faktor, hanem az *egyéni választás*. Az egyéni választások – írja – viszont nem az elkülönülés, hanem mindenütt a beolvadás felé mutatnak. Az a tétel azonban már több mint kérdéses, amit a Szekfü Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* kötet kapcsán Illyés fejtegetett, nevezetesen hogy nálunk származásra, nyelvre, szokásra való tekintettel elsősorban a dolgozók tömegei magyarok, a munkások, és még ennél is inkább a földtelen földművesek.⁴⁶ A „*ki a magyar*” kérdésének

45 Uo. 75. A többi idézet helye sorrendben: Naplójegyzetek; Szakvizsgán – nacionalizmusból, 1970.

46 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*. 1940. január. In *Itt élned kell...* I. m. 76–85. Mint ahogy azok a karakterjegyek sem jobban megalapozottak, amelyeket a *Magyarokban* ad: szorongó pesszimizmus (120.), poétikus nép (136.), magyar szellem, mint legérzékenyebb tudat (192.), egyforma érintésekre, egyforma mozdulattal való reagálás (209.), a magyarság bőrén alig van anyaszülte-érintetlen felület, mindenütt kéreg és sebhely (213.), csodálatos megújulási képesség (uo.), konok elkülönülés, meggondolatlan érzékenyülés, izgulékonyság (216.), korlátlan vendégszeretet (315.), rosszindulatú, képtelenségeket állító és elfogadó közvélemény (330.), nincs egy nyugodt pillanatunk sem (341.) stb.

társadalmi csoportokhoz való kötése nem kevésbé veszedelmes, valamint nem kevésbé kétes és homályos eredményre vezet, mint a faji. Ha nem akarunk erre a kérdésre még magának *a probléma felvetésének* is a teljes elutasításával válaszolni, mondván, a tudománynak erre nincs és nem is lehet válasza, és ezzel minden érdeklődőt az áltudományos kufárok karjaiba hajtani, akkor talán mégiscsak Illyés járt közel a *nem tökéletes, de talán elfogadható* válaszhoz. Ha ugyanis meghatározásából elhagyjuk az obskúrus elemeket, akkor annyit minden valószínűség szerint igazként fogadhatunk el, hogy magyar az, akiknek az *anyanyelve* magyar, és akiket valamilyen laza formában, de mégiscsak összekapcsol a *közös múlt, a közös történelem által létrehozott kulturális közösség*. Ehhez a jelenre és a jövőre vonatkozóan Illyés szellemében még hozzá lehetne tenni azt a fentieknél sokkal „líraibb”, kevésbé tudományos kitételt is, hogy akiket – akár tetszik-e ez nekik, akár nem, akarják-e ezt vagy sem – hasonló öröm vagy gond gyötör, hogy ennek a fejezetnek a címéül szolgáló szót, *a sorsot* mint túlzottan homályost és terheltet, itt most már ne is használjam. Bár – teszem hozzá – a hasonló öröm vagy gond is csak egy csipetnyivel világosabb és megfoghatóbb, mint a sors. Vagy Márai Sándornak lenne igaza, aki szerint a germánok és a szlávok közé szorult magyaroknak csak egyetlen igaz hazája és közös kincse van: *a magyar nyelv?* Minden más, a határok, a népesség, és – ezt már én teszem hozzá – a múltfelfogás minden időben *változó, ködös és imbolygó volt...* Mindebből az is következik, hogy erre a kérdésre tökéletes, egyrészt mindenkit kielégítő, másrészt mindenkit magában foglaló válasz *aligha adható*. Aki irodalmi választ vár, nos, az aligha talál jobbat, mint amit Ady mondott: „Kit magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom.” De mindig lesznek olyanok, akiket vagy nem elégít ki ez a korlátozott válasz, vagy olyan speciális esetet képeznek, akik ilyen-olyan okok miatt kimaradtak ebből a meghatározásból. Bár meggátolni nem lehet – és nem is érdemes –, mindig vannak és lesznek olyanok, akiket a fenti meghatározás nem elégít ki, és a „végleges, definitív”, valamint lehetőleg „természettudományos”, „genetikai” bizonyosságra vágyakoznak. Így nincs és nem is lesz olyan biológiai-genetikai felfedezés a jelenben és a jövőben, ami után újra neki ne vágnának ennek a természettudományos értelemben *lehetetlen* küldetésnek. A „*ki a magyar*” kérdésével párhuzamosan, részben az erre adott válaszok kudarca miatt egy másik, nem kevésbé komoly fejtörést eredményező kérdés és megközelítési mód is foglalkoztatni kezdte a magyar elméket, köztük a legkiválóbbakat is. „*Mi a magyar*” – kérdezték egyre többen. Lássuk, milyen eredménnyel.

Mi a magyar?

A *nép- és nemzetkarakterológiai klisék* mind a mai napig gyakran bukkannak fel a reflektálatlan közgondolkodásban. Ezek a toposzok legtöbbször esetlegesen, szubjektív módon kiragadnak és túláltalánosítanak egy-egy népi, etnikai vagy nemzeti tulajdonságot. Ezeknek a gondolati sablonoknak azonban rendszerint mégiscsak van valamilyen egyéni vagy közösségi tapasztalati tény a háttérükben, van valamilyen racionális vagy érzelmi oka annak, hogy ezek a toposzok szinte kiirthatatlanok az emberi történelemből. Születésük és virágzásuk oka talán éppen az, hogy az egyes közösségek ezekkel az időnként valamiféle valóságallappal bíró, de legtöbbször csupán vélt jellemző tulajdonságokkal bizonyítják az élethez és – leggyakrabban – az illető területhez való jogukat, illetve ezek a sémák jelentősen hozzájárulhatnak egy-egy közösség összetartozás-tudatának megerősítéséhez.

Az egész közösségre kiterjesztett erősen szubjektív vélemények, általánosítások egyidősek tehát az emberi történelemmel, ennek következtében kezdeteik minden etnikum históriájában *a múlt homályába* vesznek. Az erről szóló adataink a magyar történelemben is fölöttébb sporadikusak és bizonytalanok. Továbbá ezek az első népkarakterológiai toposzok szervesen összefüggnek a magyar etnikum és a magyar állam származás-, hivatás- és küldetéstudatával, hiszen ebből a hivatástudatból – ahogy azt alább látni fogjuk – nemritkán közvetlenül levezethetők az illető nép jellegzetes tulajdonságai. Semmiféle biztos ismeretünk nincs azonban arról, hogy a honfoglalás előtti és alatti nomád magyar társadalom, vagy akár csak annak uralkodó rétege ténylegesen milyen önképpel rendelkezett, és mi volt – ha volt egyáltalán – bármiféle hivatástudata. A turulmadártól való eredetmítosz helyét később Anonymusnál az Árpád-háznak a hun Attilától való leszármazása vette át. Ezzel párhuzamosan azonban megjelentek nálunk is – a többi kelet-európai néphez hasonlóan – az első jelei a *keresztény hivatástudatnak*, azaz a hit és az egyház védelmének eszméje a pogány népekkel szemben. Ez kezdetben csak a királyra (defensor Christianitatis) vonatkozott, majd ez a védő szerep az egész országra és közösségre kiterjedt.⁴⁷ IV. Bélának IV. Ince pápához írt levelében már együtt van a *Magyarország mint a kereszténység védőbástyája, védőpajza* toposz valamennyi fontos eleme, igaz, ekkor még a tatár és nem a török veszedelemre való hivatkozással: az ország romokban hever, Magyarországra hárul a

⁴⁷ Lásd erről részletesen Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. *Magyarságtudomány*, 1936. 1. sz. 1–34; illetve Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században)*. Budapest, 1937, Bethlen Nyomda.

kereszténység és Európa védelmének feladata, és cserébe az európai országoktól és a pápától csak szavakat kapunk (nisi verba), nem pedig tényleges segítséget.⁴⁸ Ennek a formulának, azaz a kereszténység bástyájának és pajzsának (murus clypeusque Christianitatis) – talán mondanunk sem kell – a török északi irányba történő terjeszkedése miatt valóságos alapja volt, ez nem csupán irodalmi toposz volt. Ettől kezdve az országnak a legalapvetőbb érdeke és legfőbb kötelessége ugyanis a hadakozás, a katonáskodás lett, így a kardforgatás, a vitézség, a katonai virtus a magyarság egyik legfőbb attribútumává vált.⁴⁹ Szerémi György történeti emlékiratában ez a katonai virtus már mint a magyarok (szittyák) állandó tulajdonsága és jelzője jelenik meg.⁵⁰ Szilágyi Mihályról Szerémi úgy emlékezik meg például, mint aki „tisztá szittyá lévén, felettébb kemény ember volt”. „A keresztény egységérzés és a teljes magárahagyottság érzése vezetett így a 15. századi magyar lélekben a történeti és hivatástudatnak az összekapcsolására. A magyar nemzetet őseitől örökölt harcos szittyá erényei képesítik arra, hogy a kereszténység védőfalja és bástyája legyen” – írja Deér József.⁵¹ A humanista történetírók, így Bonfini is ezeket a katonai erényeket, a harciasságot, az edzettséget, a bátorságot emelte ki mint karakterjegyeket a magyarokról szólván, és nem a magyarság műveltségét, intellektuális színvonalát.

A 15. században még *nem volt teljesen illúzió* az az elképzelés és hit, hogy ha a magyarság megerősíti az eredendően benne meglévő „hun-szittyá harcos szellemét”, akkor eredményesen állhat ellent a töröknek. „Külső segítségre a magyarság nem számíthatott – írja Benda Kálmán, jellemezve ennek a korszaknak a legfőbb kihívásait –, saját lelkéből kellett a küzdelemnek újra meg újra megújulnia. Az elhagyatottságból eredő kétségbeesés, a hun-szittyá harcos jellem s a nemzeti hivatásról kiformált vallásos hit találkozása, egymásba fonódása, ez adta meg a magyarságnak a lelki erőt több mint száz éven át egyedül védeni Európát. Kívülről mit sem várhatva befelé fordul önmagába, magában keresi a küzdelem célját és értelmét, s két malomkő – a támadó Kelet meg a hálátlan Nyugat – között őrlődve, így fejlődik ki egy évszázadra a kesergő, önmarcangoló magyar, amelyik nem bírva tovább egyedül a Kelet elleni küzdelmet, végső kétségbeesésében, legjobb meggyőződése, minden

48 Deér: A magyar nemzeti öntudat... I. m. 6–7.

49 Uo. 16.

50 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1961, Magyar Helikon.

51 Deér: A magyar nemzeti öntudat... I. m. 32.

érzése ellenére, a Nyugatra rántja fegyverét.”⁵² A 16. századra teljesen világossá vált sokak számára, hogy ez a belső átalakulás, a katonai jellem megerősödése sem elég azonban a török terjeszkedés megállítására, és ekkor terjed el a kereszténységért vérző katona nép mellett egyfelől a reményét vesztő, *búsongó-kesergő magyar* alakja, másfelől a kétszínű, kétkulacsos, *a törökkel kokettáló megbízhatatlan magyar* képe. A 16. század második felében megjelent, majd a 17. század során általánossá vált egy harmadik, a magyarságra vonatkozó karakterisztikus jegy is, nevezetesen a „*hitetlen magyar*”, azaz a keresztény hit elvesztésének vagy legalábbis erőteljes gyengülésének a gondolata, sőt a hitehagyás szándéka is. A protestantizmus erősítette fel azt a korábban is meglévő nézetet, hogy a török csapás tulajdonképpen *Isten jogos büntetése* volt a keresztények bűneiért.⁵³ Ez a magyar protestantizmusban gyakran önvádként jelent meg, de főleg a 17. századtól nemritkán a protestánsok Róma bűneiben, míg a katolikusok a protestánsok vallási tévelygéseiben látták ennek végső okát. „Mert Istennek indítása nélkül – magyarázza *a török Isten büntetése* tételt Károli Gáspár – még csak szívébe is nem jönne az török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem indítaná az ő szívét. És az Isten nem súgná filébe, hogy fegyverkezzék.”⁵⁴ S innen már csak egy gondolati ugrás a kiválasztottság tudata, azaz hogy az Isten azért sanyargatja a magyar népet, mert végtelenül szereti, és nagy tervei vannak a jövőben vele. S ekkor jelenik meg az a máig ható gondolat is, amely szintén karakterjeggyé formálódik a későbbiekben, nevezetesen a magyarság mint „árva nemzet”, amelyet szülei – mindenekelőtt a németek – rúttul elárultak, magára hagyták, majd a 17. század legvégén, a 18. század elején a segítség örve alatt kifosztották. A kereszténység védőpajzsa és a Nyugat mostohagyereke toposzok mellett még egy indult virágzásnak, szintén hosszú utóélettel, éspedig a „két pogány közt, egy hazáért” vagy más megfogalmazásban „német maszlag, török áfium”.⁵⁵

Az első többé-kevésbé (inkább kevésbé, mint többé) tudományosnak nevezhető nemzetkarakterológiák nem a 20. század elejének Wilhelm Wund-féle *Völkerpsychologie* irányzatához köthetők, még csak nem is az ennél is későbbi *szellemtörténeti iskolához*, hanem ezek az első elgondolások mélyen

52 Benda: *A magyar nemzeti hivatástudat...* I. m. 30.

53 Ennek a gondolatnak részletes kifejtését lásd Benda: *A magyar nemzeti hivatástudat...* I. m. 57–64.

54 Károli szavait Benda idézi (*A magyar nemzeti hivatástudat...* I. m. 60.).

55 Ez utóbbiról részletesen lásd Romsics Ignác: *A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig*. In Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 2005, Habsburg Történeti Intézet – Rubicon, 208–214.

belenyúlnak a 19., sőt a 18. századba.⁵⁶ Bél Mátyás az 1730 körül írt *Tractatio sive caput de re vestiari et moribus Hungarorum* című kéziratban maradt munkájában, amelyet eredetileg a főművéhez, a *Notitia Hungariae novae historico geographicához* kívánt csatolni, figyelemre méltó megjegyzéseket tett a magyarok szokásairól és erkölcséről.⁵⁷ Arról értekezik ugyanis, hogy a mértéktartóan „heves és bővérű” magyarok gyors felfogásúak és éles ítélőképességűek, továbbá hamis Freisingi Ottó megjegyzése arról, hogy barbárok lennének. Ezzel szemben a magyarok, „csiszolt erkölcsöknek jutnak a birtokába neveltetésük során”, s nemcsak a felsőbb osztályok, hanem még a kanászok és juhászok között is találkozhatunk olyanokkal, akik latinul társalognak az idegenekkel, köszönhetően korábbi, félbehagyott tanulmányaiknak. Ezen túlmenően a magyarok nyájasak, jámborak, vendégszeretők, vidámságuk nem erőltetett, továbbá harciasságuk vitathatatlan, végül egyszerű életmódjuk miatt pénzszerzésre egyáltalán nem törekszenek. Igaz – mondja Bél –, „dölyfös tudatlanságuk miatt” sokszor fölkeléseket robbantanak ki, így ostobán szembefordulnak királyukkal, de legalább annyian vannak közöttük azok is, akik mindenkor hűségesek maradtak a királyukhoz. Értelmes, tanulékony, tudományokra alkalmas népség tehát, de sajnos történelmük viszontagságai elvonták őket a komolyabb tanulmányoktól. Bél Mátyásnak még a magyar asszonyok jellemvonásaira is kiterjedt a figyelme, tudniillik hogy azok beszédjükben óvakodnak a csúf szavak használatától, továbbá nem kacérok és nem buják, következésképpen „a szeretkezésre a szüzek nem olyan könnyen adják magukat”.⁵⁸ Ezen túlmenően Bél gondot fordít a házasodással, a népszaporodással, a temetéssel, valamint a neveléssel kapcsolatos jellemvonásokra, különös tekintettel a helytelen lánynevelésre is.

A 19. század harmincas éveinek legvégén, negyvenes éveinek legelején a geográfus és statisztikus *Fényes Elek* munkáiból – jóllehet nem ez volt az elsődleges célja – szintén kiolvasható egyfajta magyar jellemkép.⁵⁹ Fényes szerint a magyar tüzes természetű, kevély és „nemesen magáratartó”, „mely

56 A kezdetekhez lásd Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In uő szerk.: *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Budapest, 2001, Osiris, 7–10.

57 Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Sajtó alá rendezte: Wellmann Imre. Budapest, 449–478.

58 Uo. 463.

59 Fényes Elek ilyen jellegű leírását lásd a következő műben: *Magyarország statistikája*. 1. köt. Pest, 1842, Trattner Károly, 28–87., kül. 65–66. A Vahot Imre szerkesztette kötet (*Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népművei, statisztikai és történelmi folyóirat*. Pest, 1846, Beimel József. Reprintje: Budapest, 1984, ÁKV, 6–9.) is tartalmaz egy rövid összefoglalást Fényes ilyen irányú elképzeléseiről.

kevélység bizonyos komolysággal van összekötve; becsületszerető, nagylelkű, egyenes és jószívű, hévvel szeret és gyűlöl, hirtelen haragú, de hamar megbékülő, barátságos és vendégszerető, minden nagyra és szépre könnyen gerjed, de tüze, ha folytonosan nem élesztetik, lankad; katonai vitézségét, lelki erejét még ellenségei is egyaránt elismerik. [...] E nemes tulajdonok mellett azonban hibái is vannak a magyarnak, melyek szinte azon kútfőkből erednek, melyekből az előszámlált tulajdonok. Így a kevélység okozza a dicsekedési hajlamot, az elbizakodottságot és önhittséget, melyek a nemzeti előrehaladást mind eddig leginkább hátráltatták.”⁶⁰ Fényes mindeme jellemvonásokat összeveti a hazai nemzetiségek tulajdonságaival, tehát többek között a tótokkal-szlovákokkal (jámbor, szelíd, józan ítéletű, bátor katona, nyelvéhez szenvedélyesen ragaszkodó; ellenben makacs, hízelgő, fősvény és a tisztaságnak nem mindenütt kedvelője), a rácokkal-szerbekkel (jószívű, vendégszerető, vitéz, béketűrő, víg kedélyű; ellenben szerfelett tunya és rest, hirtelen haragú, bosszúálló, babonás, valamint szerfelett kedvelik a szilvapálinkát), az oláhokkal-románokkal (jószívű, eszes, vendégszerető, bátor, a kedvezőtlen körülményeket jól tűrő; ellenben a századokon keresztül tartó elnyomásnak köszönhetően bosszúálló, alattomos, tudatlan, vakbuzgó és a pálinkát különösen kedvelő nép). Fényes tehát – jóllehet a korszak általános toposzait szedi csokorba – valamelyes kritikát is gyakorolt felettük, továbbá mind a kedvező, mind pedig a kedvezőtlen jellemvonásokat felsorolta minden nemzetiség esetében. Vahot Imre, aki Fényes jellemzéseit szó szerint átvette, a magyarok esetében még kiegészítette ezeket az egymás közötti örökös egyenetlenséggel és viszálykodással, valamint a hetyke legénykedéssel és a henyélés kedvelésével. Vahot arra is felfigyelt, hogy még a legszegényebb magyar is büszke arra, hogy ő nem „tót, nem német, hanem magyarnak született”.⁶¹

A 20. századi nemzetkarakterológiai szerzők – és nyomukban közírók és politikusok egész hada mind a mai napig – előszeretettel hivatkoznak azokra az állandónak tartott magyar jellemvonásokra, toposzokra, amelyeket *Széchenyi István* a 19. század közepén fogalmazott meg. Szekfű Gyula a *Három nemzedékben* és a *Széchenyi igéi* című breviáriumban gyűjtötte össze és foglalta rendszerbe ezeket a magyar erényeket és magyar bűnöket érintő gondolatokat, és ezzel mintegy korai nemzetkarakterológussá tette Széchenyit.⁶² Ezzel szemben a valóság az, hogy Széchenyi *nem dolgozott ki* semmiféle rendszeres

⁶⁰ Fényes: *Magyarország statistikája...* I. m. 65.

⁶¹ Vahot szerk.: *Magyarföld és népei eredeti képekben...* I. m. 7.

nemzeti karakterológiát, valamint a magyar múlttal és történelemmel *is alig foglalkozott*. Még a fentiekben idézett *Széchenyi igéi* című gyűjteményben sem tudott Szekfű néhány tucatnál több, a magyar jellemre vonatkozó idézetet kigyűjteni a több ezer oldalas életműből. Széchenyi számára ugyanis a jelen és a jövő társadalmi-politikai kihívásai, a „nemzet megteremtése és kifejlesztése” sokkal fontosabb volt, mint a történelem, a múlt, valamint a meglévő, egyébként is kétes következményekkel járó nemzeti sajátosságok megőrzése. Továbbá nála ezeknek a nemzeti jellemre vonatkozó szubjektív megjegyzéseknek semmiféle tudományos alapjuk nincs, ezek sokkal inkább Széchenyi óriási és szerteágazó személyes tapasztalatán, valamint – mint ahogy alább látni fogjuk – valóban zseniális meglátásain alapulnak. Ezeket az *ad hoc* megfigyeléseket így tehát nem lehet büntetlenül kiragadni az adott szövegösszefüggésből.

Ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy ezek az egyes nemzeti jellemvonásokra utaló, sokszor egymásnak is ellentmondó megjegyzések elszórva *valóban* megtalálhatók Széchenyi több ezernyi oldalt kitevő könyveiben, cikkeiben, leveleiben és naplóbejegyzéseiben. Szekfű hivatkozásai ebből a szempontból tehát *pontosak* voltak, nem gyártott nem létező Széchenyi mondásokat. Ezeket a mondatokat Széchenyi valóban leírta. Az viszont *erősen kétséges*, hogy Széchenyi fejében ezek rendszert vagy egyáltalán csak valamiféle konzekvens koncepciót alkottak volna. Még az is megkérdőjelezhető, hogy az írásaiban többször visszatérő, így állandónak tűnő alapsémát, a magyarság *fiatal* korára vonatkozó teóriát végig fenntartotta-e. Ezzel ellentétes nézet ugyanis még ugyanabban a könyvben, nevezetesen *A kelet népében* is felmerül, amikor is Széchenyi arról beszél, hogy a magyarság egykori fényét már elvesztette. Így végórát élte, „csontmeredségben”, hideg marasmusban és álmokórságban feküdt, azaz közel volt a sírhoz, de onnan csak az utolsó percben lépett vissza az élők sorába.⁶³ Ez a koncepció ugyanis gyökeresen ellentmond a magyarok fiatal korára vonatkozó teóriának. Nem beszélve azokról az állandóan visszatérő

62 Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, kül.18–32. *Széchenyi igéi*. Budapest, 1921, Pallas (új kiadása: Budapest, 2014, Tinta). A *Három nemzedék* Széchenyi-képében nem ez volt az egyetlen – nevezzük talán így – átszínezés. Szekfű leírásában ugyanis Széchenyi úgy jelenik meg, mint a korabeli és a későbbi liberálisok nagy konzervatív ellenfele, aki már akkor látta a liberálisok okozta későbbi hanyatlást és annak minden következményét. Sőt Szekfű még a Széchenyi-féle „konzervatív reformszellemet” is kevésnek találta hősenek jellemzésére. Így őt olyan egyedülálló géniusznek írta le, aki egész életét a nagy emberi közösségek erkölcsi megjavításának szentelte. Ezen túlmenően olyan igazi politikai romantikusnak festette le, aki felülemelkedett kora ideológiáin. Ennek a romanticizmusnak Szekfű szerint nem volt sem politikai elmélete, sem gyakorlati alkalmazása a nyugati országokban, így Széchenyin keresztül ezzel a magyarság ajándékozta meg a világot. A Széchenyi politikai felfogásáról részletesebben lásd e könyv *A Politika* című fejezetét.

63 Széchenyi István: *A kelet népe*. Pozsony, 1841, Wigand Károly Fridrik, 15.

kétségekről és kételyekről, amelyek szüntelenül gyötörték Széchenyit a magyarság jövőjével kapcsolatban, és amelyekről – sokszor önváddal súlyosbítva – folyamatosan beszámolt naplójában. Az is aligha vitatható, hogy Széchenyi szerint a világtörténelemben a fejlődést valóban a nemzetek valósítják meg, továbbá az egyes nemzeteknek van „életkoruk”, azaz vannak fiatal, érett korú és öreg nemzetek, valamint a fiatal nemzetek szükségszerűen a haldoklók helyére lépnek. Tehát egyáltalán nem lényegtelen kérdés nála, hogy a magyar nemzet melyik kategóriába sorolódik. Nem egyértelműen eldönthető tehát, hogy a magyarság fiatal nemzet, amely előtt nagy jövő áll, vagy pedig ősi múlttal rendelkező haldokló nemzet. Széchenyi kétségkívül legtöbbször és leginkább úgy tekintett a magyarra, mint fiatal nemzetre, vagy legalábbis így szeretett volna rá tekinteni, bár idézhetőek ezzel kapcsolatban kételyeket megfogalmazó gondolatok is szép számmal, hiszen tudatában volt annak, hogy még egy fiatal nemzet is könnyen meghalhat egy rossz döntés következtében. Ebből fakadt Széchenyi mérhetetlen felelősségtudata és egyben óvatossága is, valamint a ma már szinte érthetetlennek tűnő érzelmi kifakadásai a radikálisok, leginkább Kossuth ellen. Még az a gondolat is felvethető – amiről egyébként a Széchenyi-irodalom mélyen hallgat –, hogy az írásokból és főleg a naplóból ilyenformán és majdnem ugyanennyi megalapozottsággal egy másfajta széchenyis nemzetkép is felépíthető lenne. Lásd például azokat a gondolatait, amikor is „hazánk rothadságáról” vagy a „betyár, pipás, káposztaevő magyarokról”, vagy éppenséggel a „megfertőztetett, megtört, magával elégtelen nemzetről” értekeznek. Széchenyi esetében – mivel nála nem beszélhetünk egy viszonylag állandó és pontosan rekonstruálható nemzetkarakterológiai képről – sok függ tehát attól, hogy az illető idézetek, nézetek milyen kontextusban jelennek meg, milyen szövegösszefüggésben állnak, és milyen politikai céllal íródtak, hiszen ő gyakorlati politikusként hol az egyik, hol a másik érvkészletet használta. Ezért is veszélyes műfaj az ő esetében breviáriumokat, idézetgyűjteményeket összeállítani, vagy kiragadott citátumokkal érvelni „Széchenyi örök igazságai” mellett. A lángelméjű Széchenyi gondolatai sokszor nehezen követhetően cikáznak, mivel fejből, mint valami működő tűzhányóból folyamatosan pattannak ki az újabb és újabb zseniális vagy éppenséggel kellőképpen át nem gondolt ideák és ötletek.

Melyek voltak ezek után a bizonyítható és állandóan visszatérő elképzelései a magyarságot illetően? Széchenyi kétségkívül nem kételkedett a magyarság „ázsiai, heterogén sarjadék” voltában, amely még sok jót és nemest rejteget magában, továbbá a hun–magyar rokonsággal kapcsolatban sem voltak

különösebb kétségei, azaz meg volt győződve a magyarság nemzeti jellemének ősi, keleti magjáról, „scythia” típusáról, valamint arról, hogy ezt a keleti jellemvonást „lealáztatás nélkül a magyarságban megtörni nem lehet”. A feladat Széchenyi szerint éppen ezeknek az eredeti, ősi sajátosságoknak a kifejlesztése, ezzel lehet ugyanis Európát egy új nemzettel gazdagítani.⁶⁴ *A kelet népében* tehát kétségkívül megfogalmazódik az egyes népek életkorára vonatkozó teórián túl a jellemző magyar nemzeti sajátosságok tétele is. Mint írja, „minden népnek valamint meg van geniusa, úgy meg van saját eleme is, melyből ha kiesik, vagy melyből ha kiveszed, kettétörök azon költői zománc, mely nélkül »rideg pálya a hosszú élet«, és mely varázsnak megsemmisítésével szárnya szegetik a bátor felemelkedésnek, és az emberi kebelben rejtő isteni szikra álom-kórságba süllyed.”⁶⁵ De mi ez a genius, mi ez a hivatás a magyarok esetében Széchenyi szerint? A magyar nép hivatása – mint mondja – nem a tudomány, azaz a „magasb és fellengző tudományokbani búvárkodás”, nem „az elmélkedési szenv”, nem a szépművészet, nem a kereskedési elsőbbség, nem a dics- és hírvágy. A mi két palladiumunk az alkotmányunk és alkotmányos szabadságunk védelme, valamint nemzetiségünk „fertőztetlenségének” őrzése, illetve e kettő óvatos reformokkal történő továbbfejlesztése.

Melyek voltak azok a nagyrészt szövegösszefüggésükből kiragadott, de kétségkívül Széchenyi által megfogalmazott jellemvonások, amelyek ugyan nem álltak össze rendszerré, de amelyekből egyrészt Székfű konstrukciót gyártott, másrészt a 20. századi nemzetkarakterológusoknál újra és újra visszatértek? Mindenekelőtt a „szalmatűz”, a magyarok azon tulajdonsága, hogy hirtelen lelkesültségükben nagy lánggal lobognak, „cserfaként azonban soha nem égnek”, azaz hamar kialszik ez a láng, és gyorsan visszasüllyednek a passzivitásba. Nagy lelkesedésükben nekimennek mindennek, „mint egyik vak légy a másiknak”. Széchenyi nem hagyja említés nélkül az „ősi magyar vétkeket” sem: *az önhittséget, az önzést, az uralkodási vágyat, a gyermekies dacot, a hiúságot, a hízelkedést, az örökös álmodozást* és végül az örökös *opponálási hajlamot sem*. Hibának látja, hogy a magyar minden szituációban vezér akar lenni, nem „engedi magát senkinek submittálni”, valamint azt, hogy erejét nem a polgári erények kifejlesztésére, hanem a szüntelen „fondorkodásokra”, valamint egymásra való irigykedésre, agyarkodásra és viszálykodásra fecsérli. „Gyűlölségi hajlama – írja – nem egy magyarnak még

64 Uo. 20.

65 Uo. 9.

koránt sincs kimerítve azon antipátia által, mellyel az arisztokrácia iránt viseltetik, de midőn con amore gyűlöli ezt, nem kevésbé gyűlöli a katonát, gyűlöli az egyházi rendet, gyűlöli a németet, gyűlöli a horvátot, gyűlöli a tót, gyűlöli a görögöt, gyűlöli a városi polgárt, gyűlöli a kereskedőt, gyűlöli egyik a másikat stb., szóval gyűlöl mindent, mert hiszen hasonneműjével sem él békében, paraszthoz vonzó szerelme pedig bizony nem óriási [...] mégis szeret valamit, s pedig a legőszintébben s mindenekfölött, ti. a hazát, vagy tulajdonképpen – mert ugyan mi a puszta haza a benne lakó egyedek nélkül – a hazával mindig egybekevert saját drágálatos magát!”⁶⁶ Széchenyi nem hagyja ki azt a tulajdonságunkat sem, hogy mindent könnyen aláírunk, de annyi rendetlenül fizető „nincs az egész civilizált világon, mint Magyarországon”. Felsorolja a magyar erényeket is: *a hazafiságot, a lovagiasságot, a lelkesedést, végül a személyes bátorságot*. Mint fiatal nemzet hatalmas képzelőereje miatt a magyar – mint mondja – *nagy költői tehetséggel* bír, de a régebbi nemzetekre jellemző ítélő erővel alig rendelkezik. Másutt arról beszél, hogy a magyarság a sok megcsalásnak köszönhetően mindennel szemben *bizalmatlan*, továbbá a magyarok csak „*szájban és agitációban*” erősek. Végül az ország elmaradottsága ellenére (lásd Magyar Parlag) a magyarságban *hatalmas életerő* rejtezik, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy bár a hosszú évszázadok alatt minden összeesküdött ellenünk, mégis fenntartottuk magunkat, és ma is élünk. A magyarok – írja – „*ítélni nem tudó, inkább a szívének engedő, mint eszét fárasztani szerető sokaság*”, és végül, de nem utolsósorban kevés közöttük a lelki független ember.

A korai tudományos vagy annak nevezhető pszichológiai-néplélektani megközelítésnek volt egyik első képviselője – Moritz Lazarus, Heymann Steinthal, C. G. Carus, J. Bahnsen mellett, sőt alkalmasint őket megelőzve – *Rónay Jácint* bencés lelkész, akinek *Jellemisme* című munkája 1847-ben jelent meg, és egyike volt a legelső ilyen jellegű európai próbálkozásoknak.⁶⁷ Rónay könyve összehasonlítva a későbbi és az alábbiakban elemzett szellemtörténeti munkákkal meglepően frissnek, figyelemre méltóan adatgazdagnak és következtetéseiben fölöttébb visszafogottnak tűnik. Míg a külföldi jellemrajzok példáit (*angol, francia, német, olasz, orosz, spanyol*) főleg szakirodalmi olvasmányjaiból és utazási tapasztalataiból vette, addig a magyar karakter leírásakor történeti, irodalmi, folklór stb. adatok mellett gyakran utalt személyes etnográfiai és mindennapi megfigyeléseire is, amelyek meglepően és szinte

66 Zichy Antal szerk.: *Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei*. 2. köt. Budapest, 1894, Magyar Tudományos Akadémia, 247–248.

kivételesen pontosak és hitelesek. Így ő egyszerre egy tudományos problémát tudatosító teoretikus, ugyanakkor néprajzi adatközlő is. Természetesen Rónay esetében meglehetősen kezdetleges tudományos módszerekről lehet csak szó, ami különösen az időtényező vonatkozásában igaz. Nem tesz ugyanis különbséget a különböző korokból származó adatok között, gond nélkül, nélkülözve mindenfajta forráskritikát, intuitív módon egymás mellé helyez például egy Bölcs Leótól származó, magyarokra vonatkozó leírást, egy Vörösmarty-idézetet, egy elterjedt szokást, egy népdalrészletet, egy éghajlati megfigyelést vagy a saját, alkalmasint előző heti tapasztalatait. Van azonban valami, ami előnyösen megkülönbözteti Rónay munkáját még a fél évszázaddal később keletkezett nemzetkarakterológiai munkáktól is. Rónay ugyanis – szemben a legtöbb két világháború közötti szerzővel – pontosan tisztában volt az általánosítás veszélyeivel, még ha gyakran maga is beleesett az időtlenség és túláltalánosítás csapdájába. „Nemzetjellemezésben – írja önkritikusan és máig érvényesen – ne várjon senki állandó tulajdonokat, s ezekből következő maradandó jellemvonásokat, csak kevésbé változókat, s nem egyesek, vagy az egész nemzetnek, hanem a nagyobb résznek jellemét, anélkül azonban, hogy egyesek vagy külön néposztályok tévedéseit, szokásait, szenvedélyeit, és műveltségét figyelem nélkül hagynám, mert végre mégiscsak egyesekből keletkezik a nemzet, s egyesek lelkuete egyé olvadva képezi a nemzet szellemét, jellemét.”⁶⁸ S ugyancsak előnyösen különbözteti meg az ő leírását sok két világháború közötti jellemzéstől, hogy az általános nemzeti jellemvonások mellett ő híven beszámol – mégpedig sokszor éles megfigyelésekről tanúságot téve – a magyar fő- és köznemesség, a polgárság, a köznép, sőt a magyar nők

67 *Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból.* Győr, 1847, Streibig. Új kiadása In Hunyady György szerk.: *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai.* Budapest, 2001, Osiris, 51–224. Rónaynak voltak – igaz, kevésbé átgondolt és tudományos – előzményei, mint például Mikusay János, a *Tudományos Gyűjtemény* pályázatának győztese 1822-ben (megjelent 1827-ben), aki a *Magyar-mutató tükrök* című pályaművében felsorolja a magyarok jellemzőit. Magyarok tehát szerinte azok, akik „őseink dicséretes nyomdokit követik”; „magyar nemzetet megbecsülik; „nemzeti nyelven beszélnek”; „nemzeti ruhát viselnek”; „a hazai jó szokásokat szentül megtartják”; „bajuszt viselnek”; „a multságokban magyarosan táncolnak”; „házi dolgokban is magyar szokást tartanak”; és végül „házájokban tartják lakásokat”. A bajuszviselethez megjegyzést is fűz, nevezetesen hogy a magyarok szabad emberek, és nem szabad az, akit orron fognak. A borbély pedig „nem fog-e orrodnál, midőn bajusodat kopasztja?” Mikusay még a magyar nőkre jellemző jegyeket (deli termetű, hódító tekintetű, gyönyörű nyövéssű, szelíd indulatú, víg kedvű, mosolygó ajakú, szép eleven színű, villámló szemű, domborodott mellű, tömött tomporú, finom érzésű, vidító szólású, hősínű bőrű, karcsú derekú, sugár termetű, selyem szál hajú stb.) is összeveti az idegen nők tulajdonságaival (kinyölt, görbe, púpos, bandzsal, ragyás, düldelt szemű, kamós orrú, majomképű, serte hajú, rozsdás fogú, nyifógó, kirógó, komor, színtelen, bufa pufók személy stb.). Mikusayról és pályaművéről, valamint Vajda Péter Mikusayval vitatkozó írásáról lásd Lukácsy Sándor tanulmányát (Ki a magyar? Anno 1822, 1832, 1984. *Új Írás*, 1984. 12. sz. 63–67.).

68 Rónay: *Jellemisme...* In *Nemzetkarakterológiák...* I. m. 53.

különböző karakterisztikus ismertetőjegyeiről is.⁶⁹ Nézzünk néhány példát azokra a szellemes, sokszor valóban találó, de mégis túláltalánosított összehasonlító állításokra, amelyeket a különböző népekre tett: „A spanyol mindent kicsinylő gögből magasztalja honát; a francia honszeretetből; az olasz hajdani fénykorának emlékéből; mások tudatlanságból; az angol meggyőződésből.”⁷⁰ „Anglia bal keze, Franciaország jobb keze, Németország feje Európának; azonban értsük meg egymást. Az angolnál pénz, a franciánál kormányzói és hadi dicsőség, a németnél tudomány a jelszó. A német gondolkodik, az angol cselekszik, a francia ingerült hevében ennek bevégzett tényeit, amannak elveit forgatja fel.”⁷¹ „Mindenütt, hol rendszeres műveltség van, a tudományokat többnyire német, a gyakorlati életet angol, a politikát és társalgási köröket francia szellem lengi által.”⁷² „Az olasz a múltban, a magyar a jövőben; a francia mindenütt látja ragyogni magát; az angol kedves »énét« zsebében, a német gyomrában, a spanyol nyelvén, az orosz szívében hordozza.”⁷³

Mi jellemzi tehát a magyart Rónay szerint? Mindenekelőtt a *katonai erények*: rendíthetetlen bátorság, vitézség, szilárd lelkiező, és szerinte ezeket még ellenségei is kénytelenek elismerni. Ha ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkezett volna, akkor annyi vész és háborúskodás közepette csodálatos módon nem maradhatott volna fenn. Ezeknek a katonai erényeknek azonban – mondja – korunkban át kell alakulniuk: a korlátlan tűznek nemes hévvé, a vad erőnek bajnoki szilárdsággá, a romboló ittasságnak nagylelkűséggé. S nem hallgatja el ennek a fő tulajdonságnak a hátulütőit sem, mint amikor például a német Schnellert idézi, mondván: a baromi magyarok megint elkezdtek rabló kalandjaikat. A magyar továbbá *kedélyes és érzelmes*, mindent, ami csak éri, a szívére vesz, és minden szívből fakad nála. Sokszor „éh- és ihkór” gyötri, de talán ezért is vendégszerető. Ez a kedélyesség jelentkezik, amikor „ajkai dalra nyílnak”, és ettől felhevül érzelme, de akkor is ez jellemzi, amikor búsong fájdalomában. „Ha táncra kél – állapítja meg Rónay –, nem topog lomhán, nem forog szédelgő körökben ugyanazon táncosnéval, mint a német; nem

69 Szinte érthetetlen, hogy a könyvtárnyi mennyiségűvé duzzadt ún. női irodalmunk és feminista irodalomtörténetünk hogy nem vette eddig ez utóbbit észre!

70 Uo. 74.

71 Uo. 84.

72 Uo. 159.

73 Uo. 167.

hunyaszkodik, mint némely északi népek; nem pöffeszkedik, mint a spanyol; nyájas udvariassággal sem lengi körül szünet nélkül táncosnéját, mint a francia. A magyar tud egymaga is táncolni: a méltóságos lassút nyomban villámgyors követi.”⁷⁴ A vére tüzes, és emiatt tud *indulatos és ingerlékeny* lenni, de ez hamar elillan, ez ugyanis csak az az „*elhírült szalma-tűz*”, amely olyan gyorsan száll el, amilyen gyorsan fellobbant.

Fontos jellemvonásnak mondja Rónay, hogy a magyar önérzetes, „*született nagyságos úr, aki szeret uralgani és uraltatni*”. Fakad ez büszkeségéből, parancsot gyűlölő, szabadságot szerető hajlamából, az ünnepek, a fény és a csillogás kedveléséből, de fakad cím- és hivatalkórságából is. „Az angol – írja – hivatalt keres, mert »világpolgár«, s részt akar venni a világ kormányában; a francia, hogy figyelmet gerjessen; a német, hogy hivatala után élhessen; az olasz, hogy büntetlenül célja után láthasson; a szláv, hogy felekezetét felemelhesse és elleneit megbuktathassa; és a magyar – hogy úrrá legyen.”⁷⁵ Nemzetiségünket szerinte mindennél nagyobbra tartjuk, ugyanis egyik nemzet sem emlegeti annyiszor a hazát, a hont, mint a magyar. Ennek ellenére egyszer az egekig emeljük, másszor ostorozzuk országunkat és hazánkat. Rónay oldalakat szentel a magyar nő jellemzésének is, akit szintén a hazaszeretet és a hűség elve hevít, továbbá aki „élénk, mint a francia, de nem oly könnyelmű; házias, mint a német, de nem oly takarékos; heves, mint a spanyol, de szenvedélyeiben nem oly kitartó. Ha szeret, nem oly féltékeny, s ha féltékeny, gyűlölségében nem oly kérlelhetetlen, mint az olasz nő. A spanyol nőt büszkeség, a németet közvélemény, az angolt becsület, a magyart házi boldogsága fékezi fellobbanó indulataiban vagy kitörő szenvedélyeiben. A spanyol nő férjének szépségét félti, az olasz szeretetét, a francia hírét, az angol hitelét, a német éltét – és a magyar? A magyar nő férjének hivatalát félti.”⁷⁶ S Rónay nem feledkezik meg a magyarság káros tulajdonságairól sem, még a fentiekben felsoroltakhoz is hozzátesz néhányat: könnyelműek, nagyravágyók, részvétlenek és közönyösök vagyunk, elhiszünk minden dicséretet, fényűzésre mindig van pénzünk, könnyen búskomorságba esünk, és végül káromkodunk, mint a részeg kocsisok. S nem hagyja ki a felsorolásból Rónay a híres-hírhedt „dzsentry-hajlamot” sem: „Az angol, ha gazdag vendég érkezik, azt kérdezi: hány uradalomnak, gyárnak vagy kereskedelmi hajónak tulajdonosa; az orosz,

74 Uo. 101.

75 Uo. 107.

76 Uo. 150.

hány parasztja van; a francia, hány milliót pazarolt el; a német, hány milliója van; és a magyar, hány milliót kölcsönözne.”⁷⁷ Mindezekből azt a tanulságot vonja le, hogy kövessük a művelt külföldet, de ne majmoljuk, végül haladjunk a korral, de semmi esetre se nemzetiségünk rovására. Ezek a 19. századi karakterológiai leírások jellemzően nem általános nemzeti, csupán szűkebb –vélt vagy valós – nemesi jellemvonásokat emelnek ki, és ezeket terjesztik ki a magyar nemzet egészére.

A magyar szellemtudományos nemzetkarakterológia legnagyobb teljesítménye kétségkívül a filozófus-pedagógus *Prohászka Lajos* műve, *A vándor és a bujdosó*, amelynek gondolati magva a 20. század húszas éveinek legvégén fogalmazódott meg benne, de könyv alakban a mű csak 1936-ban jelent meg.⁷⁸ Prohászka is osztotta kora szellemtörténeti teóriájának kiindulópontját, nevezetesen hogy minden nép sajátos szellemisséggel – „lélekkel” – rendelkezik. A típus ennek a léleknek a „karakterológikus apriorija.” „A típus – írja – a szubjektív szellemnek nem a fejlődési folyamatát – a dinamikáját és feszültségét, ritmusát és belső növekedését – teszi érthetővé, hanem történeti fellépésében megnyilvánuló jellemző magatartását, a kölcsönös értékvonatkozások egységes metszőpontját, a megfeleléseket élmény és kifejezés, benyomás és jelentés között.”⁷⁹ A típus prohászkaikai értelemben tehát sem nem történeti, sem nem naturalisztikus-fajelméleti kutatás vagy okoskodás eredményeképpen jön létre, hanem „vele tulajdonképpen a közösségek szellemének ősi, metafizikai magvához érünk el, s rajta keresztül válnak érthetőkké összes objektivációi is.”⁸⁰ Tehát ez a szellemisség, ez a „lélek” determinálja az illető népek viselkedését általában, sőt egyes konkrét történeti helyzetekben is.⁸¹ Az európai népek, népközösségek egymástól eltérő szellemisségei szerinte nem rendezhetők fejlődési sorba, hanem azok elkülönült kultúr típusok, tehát megértésükhöz nem elsősorban a történetfilozófia, hanem sokkal inkább a kulturfilozófia segítségével juthatunk közelebb.

77 Uo. 116.

78 Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Pécs, 1936, Minerva.

79 Uo. 24.

80 Uo. 25.

81 Prohászka filozófiai előfeltevéseiről lásd Percz László tanulmányát (Antifilozofikus bujdosó: Prohászka Lajos. In uő: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia*. Budapest, 2008, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 221–237.

Miután Prohászka röviden jellemezte – részben felhasználva korának *nemzetkarakterológiai* irodalmát és toposzait – a fontosabb európai népeket, illetve kultúrákat, tehát a görögöket (a kifejező), a római-latint (a szervező), a középkori európaiakat (a zárandók), a spanyolt (a quijotista), a franciát (a stilizátor), az angolt (a telepes), az olaszt (a humanista), eljut – Leopold Ziegler munkáját is jelentősen felhasználva – a részletesebben is bemutatott és a magyarral folyamatosan szembeállított német *vándor* típusáig.⁸² A *német vándort* a megállapodottság hiánya, az örök keresés, az új formák és a változás utáni szüntelen sóvárgás, a végtelen és az ismeretlen utáni vágy, a titanizmus, az önmagával való elégedetlenség, valamint a lehetőségek határtalansága jellemzi. Prohászka tehát olyannak írta le a német sorstípust, amelyet az *örök keresés* és a *folyamatos úton levés* jellemez. Kétségkívül azok a típusjegyek (a frissesség és az ellenállhatatlanság, a „barbárság”, az önmagát kereső létforma, és főleg a „keletkezésben lévő nép” stb.), amelyeket itt Prohászka megfogalmazott, a húszas évek végén még csupán szellemi kalandnak, intellektuális gondolatkísérleteknek voltak nevezhetőek, de amelyeknek a nácik hatalomra kerülése után, tehát a harmincas évek második felére, amikor is a műkönyvformában berobbant a magyar szellemi-politikai életbe, már határozott – mégpedig súlyos – politikai implikációi is voltak.

A német magányos vándor „örök felelő társa” Prohászka szerint a *magyar bujdosó*, aki az európai népek között, Kelet és Nyugat határán idegenként, rokonalanként, jövevényként, befelé fordulva magányosan létezik. Aki bár Európa „jó gyermeke” szeretett volna lenni, de akit ezek a népek örökösen lenéztek, kitagadtak, félbarbárnak tartottak, és végül teljesen félreismertek, és aki ennek következtében magára hagyottan, visszahúzódva és rejtőzködve volt kénytelen élni. Sorsát hol szégyenkezéssel, örökös kisebbségi érzéssel, hol *ezzel ellentétben* dacos szembeszegüléssel, lázadással viselte. Ez utóbbinak örök prototípusa a négyfelé vágott Koppány, a magyar öncélúság örök jelképe. „Lehet-e életigazoló – kérdezi Prohászka –, nemzeti missziót jelölő a lázadás? Talán igen (bizonyosság rá Prométheusz!), de ez mindenesetre – és a végzetes épp ebben rejlik – nem az egész magyarságé. Vagy állíthatná-e valaki elfogulatlanul, hogy Szent László és Széchenyi, Werbőczy és Berzsenyi, Pázmány és Arany, akik ugyancsak egy-egy jellemző típusát mutatják a magyar lelkeségnek,

82 Súlyos intellektuális és politikai következményei vannak Prohászka azon nézeteinek, amelyek a szlávsággal kapcsolatosak. Igazi szláv szellemiséget ugyanis csak az oroszban (bűntudattal terhelt áldozatszerep, pánszláv messianizmus) vél felfedezni, míg a többiek „mindig csak valamilyen idegen kultúrákatnak engedelmességek”. Így a horvátok, a lengyelek, a csehek és a baltiák is csupán Európának „a nyugati szellemtől minden ízében áthatott csoportjai”. Uo. 73.

egyformán beleférnek a lázadó mitikus életformájába és belőle maradéktalanul érthetővé válnak?”⁸³ Ennek következtében – csavar egyet a koncepción Prohászka – a magyarság mindig is a *vagy-vagy*, azaz a belenyugvás, az önfeláldozás *vagy* az ellenkezés, a lázadás népe maradt. Sorsa tragikusnak nevezhető, hiszen nincs vagy az idők során eltékozolta egykor talán meglévő mítoszát. Nincs tehát egységes lélekformája, csak egymást kizáró értékirányulásai. S ezzel magyarázható a magyar történelem és életforma örök kiegyensúlyozatlansága. Egyfelől a keletről hozott finitizmus, azaz a ráért sorsot csupán elviselő passzivitás és ennek mindenféle következménye, másfelől a Nyugat szellemének újra és újra felmerülő kihívásai, amelyek mintegy tövisként (*stimulus carnis*) szűrődnek a magyarság testébe.

Mindebből – vonja le a következtetést Prohászka – a magyarság a *finitizmus*, azaz a félrevonulás, a bezárkózottság, a végesség, a szűkre szabottság, az „extra Hungariam non est vita” népe. A finitizmus tehát a magyar lélek ősi adottsága, lényege, azaz hogy „idegenkedik mindattól, ami problematikus, ami megoldatlan és várakozásra készítő, viszont elszántan a szűkös, a biztos, az állandó felé húz és tetté csak ott válik, ahol a maga létének jó elhatárolásában úgyszólván körülsáncolásában megnyilvánulhat. [...] Ezért nem ismeri a spontán, organikus, hajlékony fejlődést. Fejlődése mindig lökésszerűen, mondhatni erőszakosan, külső tényezők hatására jött létre.”⁸⁴ Örökké a gyepük által védett területen él, körülsáncolva magát védőfalakkal, de ez a gyepű egyszerismind belsővé is vált, az egyéni lélekbe húzódott vissza. Ezért – vonja le a politikainak is minősíthető következtetést – soha sem fog beletörödni abba, hogy ne a Kárpátok zárt öve foglalja be földjét. Valahonnan – mondja Prohászka – Keletről indult el, és magával hozta ezt a keleti szilajságot, a portyázó kedvet, de egyben a széles puszták átkát is, azaz a restséget, az elzárkózás utáni vágyat, az önelégült nyugalmat.

Prohászka *nagy teljesítménye* és egyben *módszertani újítása*, hogy egyfelől összekapcsolta a nemzetkarakterológiát, a nemzettipológiát és a sorsanalízist. Másfelől azokat a magyar erényeket és bűnöket, amelyeket az elődök és a kortársak felsorolásszerűen összegyűjtöttek (sohasem ugyanazokat, mindig másokat), *a magyar finitizmus fogalma mint a magyarság ősi lelki adottsága alá* rendelte, és egyben abból magyarázta azokat, következésképpen rendszert vitt az addig rendszertelen és széteső területre. Így a „szalmalángot”, a függetlenség

83 Uo. 85–86.

84 Uo. 87–88.

féltését, illetve az ebből fakadó ellenzékiiséget és illuzionizmust, a valóságtól való menekülést, a kishitúséget, de az ezeknek részben ellenmondó harciasságot, pártoskodást, öntudatos és oligarchikus hajlamot, a jogi formalizmust, végül a fennhéjázást és a szolidaritás teljes hiányát értelmezte a *finitizmussal* összefüggésben. Lényeges és egyben a többi európai néptől eltérő jellemvonásnak mondja továbbá Prohászka a *nemzeti öntudatnak* és a *vallásosságnak* összefonódottságát és egymással való kölcsönös kapcsolatát, valamint ennek a szoros kapcsolatnak legnyilvánvalóbb objektivációját, a *szent korona (sacra corona)* eszméjét mint a nemzeti összlet szimbólumának a megvalósulását. Így Prohászka kétségkívül sokkal egységesebb, logikusabb képet festett a magyar jellemvonásokról és az őket kialakító alapvető okokról, mint a korabeli karakterológusok széteső, esetlegesen összeállított listái. Ezen túlmenően ő az egyes karakterjegyeket nem egyszer s mindenkorra adottnak tartotta, hanem azt is észrevette, hogy ezek a jegyek a kultúra, az életforma átalakulásával maguk is megváltoznak. Ez azonban – talán mondanunk sem kell – korántsem jelenti azt, hogy Prohászkanak sikerült volna a nemzeti karakterológiát teljes mértékben kiragadni az addig uralkodó obskúrus területről, valamint bizonyított tudománnyá vagy a magyar történelem egyértelműen magyarázó elvévé, történetfilozófiájává emelni. Mindennél jobban bizonyítja ezt az állítást két alapvető tény. Egyrészt, hogy amikor valami ellentmond az általa festett képnek, akkor ezeket Prohászka a magyarságot ért hatásoknak tulajdonítja, azaz számol a recepcióval. Így az olykor-olykor megjelenő melankóliát, a mélabús rezignációt, a kollektív büntudatot és a fanatizmust szláv hatásnak tulajdonítja, míg a fatalizmust a törökökkel hozza kapcsolatba. De időnként megjelenik a német vándor lelkesége is a magyar horizonton, latin–germán hatásnak tulajdonítja például a mérlegelő racionalitást. Ugyanígy időnként – mint mondja – valami „rést üt a finitizmus bástyáján”, vagy éppenséggel a magyarságtól idegen „mágia és imitáció szelleme” jelenik meg, mint például az Árpádok expanziós politikájában, Mátyás Közép-Európával kapcsolatos terveiben vagy a magyarok első világháborús részvételében. Másrészt, a *finitizmus* mellett, alatt, mögött megbújik Prohászka művében a magyar történelemnek egy másik értelmezése is, amely részben ellentmond a *finitizmus* tételének. Nevezetesen, hogy a magyarságnak „kettős arca” van, egy keleti és egy nyugati, amely „látszólag állandóan ellentétes irányba néz, s ha mégis egymással szemtől szembe tekint, gyanakvóan, megvetéssel teszi. Attila-álmok és Európa-akarát szegik egymás útját és törekszenek egymás kölcsönösen háttérbe szorítani. S ennek ellenére a két arcról, ha jobban odafigyelünk, mindig

csak egy- és ugyanannak a léleknek a vonásai olvashatók le. A két arc úgy egymáshoz tartozik, hogy egyiknek sincs a másik nélkül kifejezése.”⁸⁵ Ez a sajátos kettősség teszi a magyart alkalmassá a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepre. Csak sajnálni tudjuk, hogy a korabeli karakterológiát és főleg Ziglert követve Prohászka az egy eszmés koncepcióra, a *finitizmusra* építette elméletét – bár ennek, mint ahogy azt a fentiekben láttuk, voltak előnyei a karakterjegyeket szimplán felsoroló elképzelésekkel szemben – és nem inkább az ennél sokkal izgalmasabb és a műben kétségkívül megjelenő dialektikusnak vagy bipolárisnak nevezett ideára. Még két fontos megjegyzést kell tenni Prohászka művével kapcsolatban, bár mindkettő végül is *kifejtetlenül marad a műben*. Prohászka ugyanis egyrészt felveti a nemzeti karakterjegyek és a *különböző társadalmi rétegek közötti kapcsolatot*, amikor arról beszél, hogy a „nemzet akaratának” kifejezője a közelmúltig a köznemesség volt, de „a magyar sorsot végeredményben nem ő döntötte el, legfeljebb opponált vagy megalkudott”, ez a réteg továbbá az alapvetően német vagy cseh arisztokráciához idomult, s nem a „saját fajtájához”. A polgárság pedig nagyrészt idegen eredetű volt, vagy „tulipánosan magyarkodni” kezdett, vagy pedig „minden nyugati mozgalomban groteszk módon előreszaladt.”⁸⁶ A parasztság pedig még nem talált olyan életformát, amely az egész magyarságé lehetne. Végül „vannak még a kevesek – írja Prohászka –, akikben mélyről, koron, származáson és társadalmi széttagoltságon túlról zengett fel a magyar földnek, a magyar történetiségnek és irodalomnak a húrja, a magyar létnek ez az egyetlen igaz szubsztanciája, akik azonban mindenkor elszigetelten, magukra hagyva, egy kissé »bujdosva« élnek.”⁸⁷ Így kap Prohászkanál a *magyar bujdosó* egy újabb jelentést. A másik kifejtetlenül hagyott, de figyelemre méltó és ma is elgondolkodtató meglátása a hatalmi-politikai szempont primátusára vonatkozik. „A magyar glóbusz – írja – nem esztétikai, nem teoretikus, nem erkölcsi-vallási, de nem is gazdasági-szociális, hanem jellemzően hatalmi ígérkezésre alakult. Azt lehet mondani, hogy nálunk egyedül a politika az önmagáért való, autonóm kultúrterület és a kultúrának minden más ága tőle függ és a benne való részesedés arányában érvényesül. A kereszténység felvételétől kezdve egészen napjainkig úgyszólván minden mozgás hatalmi szóra történt.”⁸⁸

85 Uo. 128.

86 Uo. 142.

87 Uo. 144.

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* Széchenyi-képe után újra megkísérelt szembenézni a nemzeti jellem problémájával. 1922-ben ugyanis nagy tanulmányt írt a *Minervába Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál* címmel.⁸⁹ Ebben az írásában azzal a problémával hadakozik, hogy a természeti és a társadalmi-politikai tényezők *mellett* milyen lelki tényezők miatt nem tudott a magyar bor kereskedelme fellendülni. Miért nincs a magyarnak képessége és tehetsége – ahogy ő fogalmaz – „a lelki nyugalmát veszélyeztető, ravaszul nyereszkeskedő termeléshez és kalmárkodáshoz”? Szekfű itt is óvatos választ ad, hiszen nem győzi hangsúlyozni a kutatás időbeli és térbeli korlátozott voltát. Ennek ellenére mégis elég határozottan kimondja, hogy a magyarnak a célszerű gazdasági termeléshez, a profit irányította gondolkodáshoz *gazdasági indifferentizmusa* és a *mobilizmus hiánya* miatt „nincs kedve”, továbbá ehhez „ösztöne” sincs. „Egészben véve úgy látszik – írja –, hogy a gazdasági termelés iránt csak addig van érzéke, míg az a saját személyi szükségleteit, fogyasztását elégíti ki. Ami azon túl van, a termelés mások szükségletére, a nyereséges termelés, a termelés és a nyereszkesedés önmagáért, ami a kapitalista tehetségű népek sajátosága, mindez őt nem érdekli.”⁹⁰

Aligha lehet megkérdőjelezni, hogy ez a probléma Szekfűt a későbbiekben is rendkívüli mértékben izgatta, és ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy tőle szokatlan módon Prohászka művének megjelenése után nyomban kíméletlen kritikát közölt a könyvről.⁹¹ Szekfű Gyula éles hangon és – mint mondja – a „valóság és a történelem realista talaján” állva utasította vissza Prohászka nemzetkarakterológiai munkájának tételeit, amelyeket metafizikai játékból eredő légbuborékoknak nevezett, továbbá olyan intellektuális-filozófiai kísérletnek, amely nem alkalmas a magyarság ezeréves történetének értelmezésére és főleg fennmaradása okainak megértésére.⁹² Szekfű tehát meg volt arról győződve – tévesen –, hogy a magyarság történetét érintő kérdésekben, még ha az a magyar jellemre vonatkozik is, *csak és kizárólag* a történész mondhat igazat és

88 Uo. 146. Figyelemre méltó a fent idézett Perecz László ezzel kapcsolatos gondolata (Antifilozofikus bujdosó... I. m. 256–257.), aki azt fejtegeti, hogy ez a politikusság, amely az ellentétek elsimítására, a problémák eliminálására vonatkozik, akadályozza meg a „nemzeti filozófia” kialakulását, ugyanis a filozófia elválaszthatatlan az „ellentét” és a „probléma” meglététől.

89 Ez a mű még ebben az évben könyv alakban is megjelent, igaz, más címmel (*A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány.* Budapest, 1922, Eggenberger). A tanulmány új kiadása: Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002, Osiris, 231–292. Szekfű elképzelésének kritikáját lásd Pach Zsigmond Pál tanulmányában (Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle*, 1982. 3. sz. 373–403.).

90 Uo. 291.

91 Szekfű Gyula: Nem vagyunk bujdosók. *Magyar Szemle*, 1938. 32. köt. 391–396.

érvényeset. Ezen túlmenően Szekfű szerint Prohászka megsértette magyar irodalom Horváth János által kidolgozott *önelvűségének eszméjét* is, amikor is szolgálisan egy német filozófiai irányt és megközelítést követett.⁹³ A Prohászka által felrajzolt kép azért is sikeredett hamisra, mert az önmagával örökké elégedetlen, a mindig többre vágyó *német vándor* alakjával szemben a *magyar bujdosó* alakja mindig is csak szegényes és alárendelt maradhat. „Így alakul ki a magyar jellem mint elvetélt német jellem: vonásról vonásra a német »klasszikát« soha meg nem közelíthető, annál alacsonyabb fokon maradt, de az örök mintakép után titokban mégis áhítózó felemás, önmagában soha nem kész egyéniség, beteg történeti alakulat” – írja.⁹⁴ Prohászka továbbá módszertani szempontból is hibázott, amikor kizárólag az újkori magyar köznemesi fejlődés árnyoldalait vette figyelembe, és ezeket a negatívumokat tágította egyetemes magyar jellemvonásokká. Nem lehet ugyanis az akkori magyar úri társadalom árnyoldalait korokon és osztálykülönbségeken átgázolva általánosítani. Ebben Szekfűnek minden bizonnyal igaza volt, azonban nem éppen fair eljárás tőle – miközben persze kétségkívül valós problémát feszegetett – egy a húszas évek legvégén, a harmincas évek legelején megfogalmazódó mű későbbi, a német nemzetiszocializmus uralomra jutása utáni konnotációját számonkérni rajta, utalva a németekkel szembeni lemondás és alárendelődés akkor már valóban valós veszélyeire.⁹⁵ Könyvismertetése végén Szekfű őszintén bevallja, hogy bár a Prohászka-féle bujdosó magyar karaktertípusát teljes mértékben hamisnak és elrajzoltnak véli, nem tud ehelyett egy pontosabbat adni, így csak felszólítja nagy kortársait, Kodály Zoltánt, Horváth Jánost és Gerevich Tibort, hogy alkalmasint pótolják ezt a hiányt. Az erre a felvetésre adott válasz és mű 1939-ben *Mi a magyar?* címmel el is készült.⁹⁶ Lássuk, milyen eredménnyel!

Előbb Szekfű hosszabb tanulmányáról kell szólni, mielőtt magának az egész kötetnek a koncepcióját elemeznénk.⁹⁷ Ebben a mintegy hetvenoldalas tanulmányban Szekfű a maga utánozhatatlan módján egy teljes „rövid magyar

92 Szerb Antal Prohászka-kritikájában (*Válasz*, 1936. 581–582.) pontosan az ellenkező következtetésre jutott, ő ugyanis – túl a mű filozófiai megalapozottságán és művészi stílusán – dicsérte a tárgy mély megértését és történeti megalapozottságát. Szerb egyedül a mű utolsó fejezetét és végső kicsengését bírálta, nevezetesen hogy a magyarságnak (az olasszal és a némettel együtt) mint fiatal népnek diadalt jósol, így mintegy igazolja a magyar külpolitika helyesnek vélt irányát.

93 Ez a kritika több mint meglepő. Prohászka munkája ugyanis klasszikusan szellemtörténeti mű, amire az ezt közvetlenül megelőző korszakában – amint azt e fejezet bevezetésében meg is fogalmaztam – Szekfű is esküdött.

94 Szekfű: *Nem vagyunk bujdosók...* I. m. 391.

95 Szekfű nemcsak a magyar „bujdosó”, hanem a német „vándor” képét is megkérdőjelezi, amikor – paradox módon – hivatkozik a nemzetiszocialista (Adolf Helbok) „hős”, illetve a nemzetiszocialista-ellenes (Erich Kahler) „kispolgár” német alaptípusaira, mint amelyek Prohászkanál jobban leírják a német nemzeti jellemet.

történetet” ad elő, és ebben *rejtí el* tényleges mondandóját. Így részben sikerült elkerülnie azt a csapdát, hogy túlzottan direkt módon, felsorolásszerűen vegye számba az állandó „magyar népi jellemvonásokat”. A siker azonban csak részleges, hiszen mégiscsak meg kellett neveznie – nem utolsósorban Prohászkaival szemben – ezeket a karakterjegyeket.⁹⁸ Tanulmánya elején – helyesen – teljesen világossá tette, hogy bár a „népi jelleg” nem örök, hiszen a természet átalakulása, illetve maga az örökösen változó történelem folyamatosan alakítja, módosítja, sőt ez a nemzeti jellem a *nemzetnevelés* útján alakítható is. További változást okozhat nagyobb etnikai csoportok beolvadása, asszimilálódása, és Szekfű utalt arra is, hogy társadalmi különbségek még tovább bonyolíthatják a képletet. Itt tehát le is tehetné a tollat, és a nemzeti karakterisztikum problémáját – mint alapjában véve megoldhatatlant – *ad acta* tehetné, de nem teszi! Ezek után ugyanis Hómanra hivatkozik, mégpedig egyetértően, aki szerint „a honfoglaló magyart, kiből nem nehéz a szabadságot szerető, jogait ismerő, politizáló, idegenekkel szemben óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában nyíltszívű és egyenes, de sokszor állhatatlan, az élet küzdelmeiben bátor, munkabíró, nélkülözést tűrő, de a jólétet, pompát kedvelő, hallgató és szófukar, de mulatozás közben kedélyes magyar paraszt lelki ösét felismernünk.”⁹⁹ Ezek a jellemvonások, amelyeket leegyszerűsítve *szabadságszeretetnek, vitézségnek és körmönfont politizálásnak* nevez, szerinte a teljes magyar közösséget jellemezték, tehát a lovas-nomád népekre is jellemző alá-fölé rendeltség ekkor még nem zavarta meg ezt az eredendő „népi egységet”.

Ezek az alapvető jellemvonások Szekfű szerint a keresztény Európába történő belépéssel – bár kissé módosult formában – *továbbra is megmaradtak*, a lovas-

96 A filológiai pontosságához tartozik, hogy Szekfűnek nem ez volt az egyetlen felszólítása, hiszen Farkas Gyula könyvéről írt recenziójában is felhívta kortársait – köztük a fiatal Németh Lászlót – a hozzászólásra. Németh a *Kisebbségből* arra a disszimilációs vitára történt felszólítás után írta meg. Meglepő – és csak a korszak torz és kóros szellemi viszonyaival magyarázható –, hogy míg Szekfű a kötetben utal Prohászka művére, addig egy szóval sem említi a *Szép Szó* 1936-os *Mi a magyar most* emlékszáma. Németh László *Kisebbségből* című könyvére még nem hivatkozhatott, hiszen az éppen ezzel a kötettel egy időben, 1939. júniusában jelent meg. Vitájukról még bővebben lesz szó a továbbiakban.

97 A kötetéről és annak fogadtatásáról részletesen lásd mindenekelőtt Monostori Imre kitűnő monográfiájának megfelelő fejezetét (*Szekfű Gyula a változó időben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016*. Pécs, 2017, Pro Pannónia, 279–293.), illetve Miskolczy Ambrus írását (*Mi a magyar? Tézisek és vallomások*. In uő: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, 2001, Napvilág, 67–144.).

98 Szekfű itt is utal (név nélkül) Prohászka „romantikus meséjére”, „légies szappanbuborékká finomodott németes szellemű filozofémájára”, illetve mások „vaskos tudatlanság öléből felbukkanó »turáni« elképzeléseire”. Uo. 548.

99 Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In uő szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság, 494.

nomád népi jellem ugyanis alkalmazkodott a nyugati keresztény világhoz. A magyarság tehát szabadságszeretetének köszönhetően továbbra is féltékenyen őrizte „teljes, érintetlen függetlenségét”, és „nem lépett más népekkel államszövetségbe”. Ugyanez történt a másik két jellemvonással is, azaz azok is kissé módosult formában továbbéltek. Fontos kiemelni, hogy – meglepő módon – a katolikus Szekfűnél még a honfoglalást követően sem kerül be a magyar karakterjegyek közé a *keresztény hit* és a *vallásosság*. A fenti tulajdonságoknak köszönhetően a magyarok közelebbi és távolabbi szomszédjaira is – akik „sem vitézek nem voltak, sem politikai szervezetük nem volt” – kiterjesztette uralmát.¹⁰⁰ Ez a politizáló hajlam és képesség azután továbbélt a *rendi* testületekben is. Szekfű élesen kikelt a jellemkép azon átrajzolói ellen, akik a *melankóliában* és a *pesszimizmusban* találták meg a magyarság jellemző tulajdonságait. Szerinte ugyanis egy ilyennek leírt „idegbeteg” közösség sohasem érte volna meg az ezer évet. Ez a pesszimizmus szerinte valóban jelentkezett, de csak a valódi történelmi veszélyek idején, továbbá egyenesen a *magyar józanságnak* és a *realisztikus világlátásnak* volt a jele. Szekfű tehát ennek a három jellemvonásnak, a szabadságszeretetnek, a vitézségnek, valamint a fejlett és józan politizáló hajlamnak, illetve tehetségnek a segítségével írta le – rendkívül cizellált formában – a *korai* magyar történetet. Ezekkel a tulajdonságokkal magyarázta továbbá az itt élő népekhez való viszonyt, továbbá a Szent Korona szinte vallásos tiszteletét, a Kárpát-medence természetes határainak őrzését és megtartását, végül az ország határainál messzebbre tekintő „birodalmi gondolat” elutasítását. Aki viszont nem ezt az irányt követte – például Nagy Lajos király –, arról Szekfű megállapítja, hogy idegen maradt, mivel a „magyar észjárást nem egészen sajátította el”. Szekfű nagy hangsúlyt helyezett annak a tételnek a bizonyítására is, hogy egyrészt a vezető osztály ezekben a századokban még túlnyomóan és többségében magyar volt. Másrészt, hogy az első századokban nem voltak még mereven elkülönített osztályok, így a nemesség és a jobbágyság között sem húzódott még éles határvonal. „Úr és paraszt – mint írja – még tudott egymás nyelvén, megértette egymást, s így még jó ideig feltehetjük, legalábbis a 16. századra nézve, hogy az úri politika az egész nemzet számára érthető formákban folyt le.”¹⁰¹

Ez a meglehetősen ideálisra festett, a társadalmi különbségeken kissé könnyedén átlépő elképzelés Szekfű szerint csak Werbőczy *Hármaskönyvének* kiadásával

100 Uo. 497.

101 Uo. 515.

szűnt meg, és ezt a végleges szétválást, azaz a nemesség és a jobbágyság közötti „rémítő mélységet” *Mohács* és annak minden következménye csak tovább fokozták. Ami ezután következett, nos, azt Szekfű emelkedett nyelven úgy írja le, mint megzavarodottságot, azaz a szabadságérzetnek, bátorságnak és vitézségnek továbbélését, amelyek mellől azonban *hiányzott* a harmadik nemzeti erény: a politikai belátás. Ez utóbbi csak keveseket, nevezetesen Fráter Györgyöt, Báthory Istvánt és Bocskai Istvánt jellemezte. Különösen a „dolgát őt magát néző” Bocskait tartotta a nemzeti erények továbbvivőjének. „Nem kesergett – írja – és nem vezekelt, amint a nomád-lovas ősök sem érzelegtek, ha az orosz pusztá úttalan útjain eltévedtek, s közel az éhhalálhoz vissza kellett fordulniuk. Talán vállat vont, talán ezt sem tette. De azonnal visszafordult a rossz útról.”¹⁰² A török korszak Szekfű szerint csak megerősítette a magyarság ősi tapasztalatát, nevezetesen, hogy egyedül van a világon, nincs sem barátja, sem ellensége, a nemzetközi kapcsolatokat pedig semmi más, csupán a pusztá érdek vezérli. S a leckéből azt a tanulságot vonja le, hogy „kifelé közöny és meg nem vesztegethető hideg számító pillantás, benn a föld és a nép szabadságának izzó vágya” kell, hogy a nemzetet vezesse. Mohácsnak és az azt követő mintegy kétszáz évnek Szekfű szerint volt még két tragikus következménye a nemzeti jellemre nézve. Egyrészt a politikai vezető réteg *kettészakadása* „kurucra” és „labancra”, illetve katolikusra és protestánsra. Ezt ugyan Szekfű a nemzeti lélek egysége szempontjából még nem tartotta tragikusnak, hiszen – szép, de nem éppen egyértelmű és világos nyelvezettel – arról értekezett, hogy bár a kuruc és a labanc egyformán más magyar lett, de a magyarság új árnyalataiban is „hasonszórú, egyforma színű maradt, de ez a szín nem volt többé a régi.”¹⁰³ A Habsburg királysághoz hű labancokban az ősi szabadságszeretet, míg a kurucokban a politikai józanság és a belátás gyengült, *így mindkét fél rongálta az ősi jellemvonások egységét*. Ez az egység – paradox módon – nem egy személyben, hanem két ellentétes figurában egyesült, és erre Rákóczi és Károlyi Sándort hozza fel példának. Ennél sokkal tragikusabbnak vélte Szekfű a másik szakadást, azaz az úr és jobbágy (paraszt) ősi lelki egységének a megbomlását.

E két *szakadás* vezetett oda, hogy megjelentek a Széchenyi, Petőfi, Kemény Zsigmond és mások által leírt „nemzeti bűnök”, azaz a „szalmaláng” mentalitás, a gögös tétlenség, a patópáloskodás stb. Ebből a tétlenségből Deák és Andrassy politikai tehetsége kiragadta a nemzetet, és – mint mondja – ’67-es alapon, a

102 Uo. 527.

103 Uo. 532.

töretlen ősi magyar jellem segítségével nagyot alkothatott volna a nemzet. De a fokozatosan elszegényedő, a kor kihívásait fel nem ismerő politikai vezető réteg elvesztette egykor még meglévő politikai képességeit, szakított a szentistváni megértő nemzetiségi politikával, továbbá nem ismerte fel a világkapitalizmus új kihívásait, és ezt a kihasználatlan lehetőséget meghagyta a zsidóságnak. A tisztánlátókat pedig, azaz Adyt, Babitsot, Bartókot, Kodályt és Móriczot teljes értetlenséggel fogadta a hazai közvélemény, és ellenségesen állt velük szemben. Így a harmincas évek végén Szekfű már eljutott oda, hogy az ősi magyar jellem (vitézség, szabadságszeretet, józan politikai érzék) *egyetlen letéteményese a szegény magyar nép* (elsősorban a parasztság), valamint azok, akik nem felelősek az utolsó emberöltő hibáiért, azaz Szekfű ekkor már az „úri” magyar középosztálytól semmi jót nem várt. Ez az elvárás – a szegény nép és a belőle kinövő új vezető osztály – azonban sokkal inkább volt teljességgel *megalapozatlan bizakodás, reményteljes ábránd vagy légből kapott politikai vágykép*, mintsem pontos történettudományi leírása a helyzetnek és a magyar jellemnek. Mint ahogy a Prohászka-féle bujdosó alakjának éles elutasítása sem elsősorban intellektuális alapon és érvekkel történt, hanem sokkal inkább – bizonyos szempontból érthető módon – politikai megfontolásból, azaz félelem a német vándortól, továbbá Szekfű egyik legfontosabb politikai célja volt a kiszolgáltatott, nem cselekvő magyar „bujdosó” tettekre biztatása. Ebben a vonatkozásban ez a munka sem különbözött tehát a legtöbb Szekfű-írástól, hiszen majd mindegyikben előkerül, ha nem egyenesen *uralkodik* bennük a *politikai mérlegelés*.¹⁰⁴ Ezt ebben az esetben Szekfű nem is titkolta, hiszen a mű előszavában világosan arról beszél, hogy a könyvet normafélének szánták, mégpedig hogy „öntudatosná tegye az emberekben a magyarságukat és megóvja őket a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől.”¹⁰⁵ Míg a *Három nemzedékben* a szekfűi tétel úgy hangzott, hogy a liberalizmustól megrontott vezető réteg nem tudta kihasználni a kiegészítés előnyeit, itt a képlet csak annyiban változott, hogy a liberalizmus helyébe már az eredeti, sok százados nemzeti jellemvonások *elhagyása és eltékozlása* lépett, valamint –

104 Jól mutatja az akkori magyar intellektuális és politikai élet színvonalát, hogy Imrédy Béla volt miniszterelnök éppen azért támadja meg a kötetet és személyesen Szekfűt, mert a művet politikai szempontból időszerűtlennek véli. (Imrédy Béla: Lelki felkészülés. *Függetlenség*, 1940. márc. 10. 3.) Szekfű válaszában kénytelen volt – mint láttuk fentebb, alapvetően megalapozatlanul – megerősíteni írásának apolitikusságát. „Írás közben – írja –, bevallom, nem gondoltam az időszerűsége, aminthogy hiszem is, hogy a történeti formáikban tőlem először bemutatott magyar jellemvonások, vitézség, szabadságszeretet és politikai eszély nem efemer, hanem örök jelentőségűek, míg magyar lesz ezen a földön.” (Szekfű Gyula: Lelki felkészülés vagy lelki leszerelés. *Magyar Nemzet*, 1940. ápr. 14. 5.)

105 Szekfű szerk.: *Mi a magyar...* I. m. 7.

illúziókat keltve – a magyar úri középosztály helyét a „szegény nép”, mindenekelőtt a parasztság vette át. Szekfű ekkor még bizakodott abban, hogy a *szegény nép* képes lesz átvenni és továbbvinni a századokon keresztül élt nemzedékek (értsd: nemesség, majd középosztály) eredeti nemzet- és hazafogalmát.

Szekfű a kötet előszavában a célként megfogalmazott normaadáson túl heves és szarkasztikus hangon kikelt az ekkor tömegével megjelent „lírai magyarságvíziók” és „fantáziaképek” ellen, amelyek szerzői szakítottak úgymond az *objektivitás és humanizmus* elveivel, és akik személyes, szubjektív érzéseiket, vágyakozásaikat vagy félelmeiket vetítették ki a témára, így azokból semmi kézzelfogható nem jött ki. Ezzel szemben Szekfű szerint kötetük szerzői – bár kisebb részletekben juthattak egymástól eltérő eredményre – a lényeges kérdésekben egyhangú megegyezésre jutottak. De vajon igaz volt-e a kötet szerkesztőjének ítélete? Politikai szempontból, azaz a *magyarság megerősítése, a német veszélytől való félelem* ügyében minden bizonnyal igen. *Prohászka művének megítélése* szempontjából már sokkal kevésbé. Bár sokan erről a két kérdésről egyáltalán nem beszélnek, a német állampolgár Farkas Gyula esetében pedig egy ilyen egyértelmű, németellenes nyilatkozat kizártnak tekinthető. Prohászka megítélése sem egyértelmű a kötetben, utalhatunk itt Babits hol pozitív, hol negatív jelzőire („német műveltségű gondolkodó”, „tárgyát metafizikailag ragadja meg”, „van érzéke a sugalmas, festői szavakhoz”, „nélkülözi a magyar realizmust és józanságot”, „elragadják a gondolatok”, „gondolkodása inkább német, mint magyar”, „mégis szép és jelentős kísérlet”, „le kell vele számolnom, s alig tudok ellene mondani” stb.). Szemben a szekfűi elvárástól ennek a kötetnek a legtöbb írása sem áll távol a „lírai megközelítéstől” (Ravasz László, Babits, Keresztury). „A magyar ember az életet – írja például Ravasz – nem habzsolja nyugtalanul, mohón, mintha ma akarná felhajtani a holnapi kelyhet is, s ha eljön az órája, felindulás és jajveszékelés nélkül dobja el a félig kiivott kelyhet. Nem csodálkozik, nem panaszkodik, nem szereti, ha szánják, s a holnapi nap árnyékával nem sötétíti el a máét. [...] Minden magyarba beleszakadt egy foszlány a puszták tündéri ígézetéből, a délibábból.”¹⁰⁶ Oldalakon keresztül idézhetnénk az ilyen vagy ehhez hasonló leírásokat a kötetből. De talán nem is ez a lényeg. A fő kérdés az, hogy a szerzők valóban eljutottak-e a Szekfű által kiemelt objektivitáshoz és az egyhangú egyezéshez. Magyarul: visszaköszönnek-e a Szekfű által úgymond

106 Szekfű szerk.: *Mi a magyar...* I. m. 20–21.

tudományosan és objektív módon megállapított karakterjegyek, azaz a *szabadságszeretet, a vitézség, valamint a politikai belátás és érzék*? Azt kell mondanunk, hogy a többség nem is érintette a kérdést, azaz ha nem egyenesen lírát művelt, akkor is legjobb esetben csupán legfeljebb hiteles és kompetens szaktanulmányt jegyzett (Bartucz Lajos, Zsirai Miklós, Zolnai Béla, Kerecsényi Dezső, Viski Károly, Kodály Zoltán, Gerevich Tibor). Akik pedig írtak erről, nos, azok egészen más nemzeti karakterjegyekhez jutottak el, mint Szekfű – ha jutottak egyáltalán valamire. Csak felsorolásszerűen, tehát a magyar, illetve a magyar szellem: tagolt, nagy egységekben dolgozó, egyenletes, egyszerű, tömör (Ravasz); nem összetapadó nép, inkább nagy egyéniségeket tudott kitermelni, mintsem nagy népet (ugyanő); kevés szóval élő, nem absztrahál, nem rendszerez, nem rendcsináló, nem misztikus, reális, józan, türelmes, tiszta szellemű, jóakarátú, férfias, kemény, virtuskodó, rátarti, büszke, gőgös, nyugodt, hallgató, komoly, szónokias, tekintélytiszteelő, katonás, örök ellenzéki, dekórum-kereső és végül nagy mesemondó (ugyanő). Farkas Gyula szerint a magyar költészetből az arisztokratizmus, az úriság, az emberség, a szabadságszeretet, a katonás erények, a realizmus, a józanság, az érzelmesség, a búskomorság, az álmodozás, a vallásosság, hazaszeretet, a nemzeti pesszimizmus, a küzdeni tudás, az erős történelmi tudat, az önvád, a magányosság és a pártosság olvasható ki. Keresztury Dezső szerint a magyar önismeret legfájdalmasabb pontja az elhagyatottság, a testvértelenség és a népi magány érzése, legfőbb értéke pedig a tiszta emberiségért folytatott szakadatlan küzdelem.¹⁰⁷

Nézzük meg ezek után, milyen eredményre jutott *Babits Mihály*. A tanulmánykötet másik jelentős esszéje Szekfűé mellett ugyanis kétségtelenül az övé.¹⁰⁸ Babits írása azonban a nemzeti jelleget illetően még Szekfű írásánál is talányosabb és bonyolultabb. Ő is azzal kezdi, amivel Szekfű. Ecseteli ugyanis a feladat nehézségeit, ha nem egyenesen megoldhatóságának lehetetlenségét. „Különös kérdés – írja –, látszólag egészen egyszerű, valójában nagyon is bonyolult. Őszintén szólva még megérteni is nehéz, nemhogy felelni rá. Mi a magyar? Felesleges vagy természetes kérdés ez? Úgy tör föl belőlünk, mint egy létprobléma, korszerűnek látszik és sürgősnek. Soha izgatottabban nem kérdeztük, mint ma. De ha egy kicsit sarokba szorítanak, kiderül, hogy

107 Uo. 167–168. Zolnai Béla – meglepő módon – nem itt, hanem egy alig később megjelent könyvében fejtette ki, mit is gondol a kérdéstről (*A magyar biedermeier*. Budapest, 1940, Franklin, kül. 154–172.). Zolnai szerint ugyanis a magyar irodalom azt a tételt igazolja, hogy a magyar lélek alapsajátossága a józanság és a realizmus. Zolnai ezt rengeteg 19. századi irodalmi példán próbálja meg igazolni.

108 Babits Mihály: A magyar jellemről. Uo. 37–86.

voltaképp magunk se tudjuk, mit kérdezzünk.”¹⁰⁹ Ráadásul szerinte ennek a kérdésnek a megválaszolásánál jobb a rendszertelenség, mint az eszmevázba öltöztetés, miközben azt is állítja, hogy a jellem kutatása határozottan nemzeti tudomány, amely nem teljesen azonos a nyelvvel, továbbá nem lehet levezetni a magyar táj hatásaiból sem. Ezek után elhatárolja magát a faji megközelítésekől, mondván, az antropológiai kutatásoktól nem remél sokat, mivel a magyar kevert faj, de ez nem jelenti azt, hogy a jelleme ne lenne egységes. Szerinte tehát a magyarság élő valami, aminek időbeli kiterjedése van, tehát nem csupán az „ősi”, az „eredeti”, a „népi” és a „primitív” keresése a feladat. A nemzeti jellemnek határozottan van tartalma, és az a nemzeti hagyománnyal azonos, azaz „sorsemlekek s szellemi és érzelmi élmények összessége”. Külső megjelenése pedig a magyar jellem és a viselkedés, amely „tapasztalatilag megfigyelhető s szavakkal kétségtelenül leírható”.¹¹⁰ Egyúttal elhatárolja magát a hagyományos és divatos nemzetkarakterológiáktól is, mondván, míg azok kész kijelentéseket keresnek, ő azokat a helyeket, ahol a magyar lélek „mintegy önkénytelen árulja el titkait, s külön, tudatos szándék nélkül leplezi le magát.”¹¹¹ Akármilyen legyen is Babits kiindulópontja, lényegében ugyanoda jut, ahová Szekfű, ugyanis végső soron ő is kénytelen határozott állításokat tenni a magyar jellemről. Meg is teszi, ő is számba veszi a magyar lélek jellemvonásait: tarka és dúskáló, nem misztikus és nem metafizikus, kételkedő és nem cselekvő, nem lázadó, nyílt szemű és nyílt szellemű, különös módon pártoskodó stb. Nála még a cselekvés is inerciából történik. Jellemzi továbbá a *nil admirari* elv, a józan és tárgyilagos fölény, a szemlélődő nemtörődömség, a ragaszkodás a közjogi fikcióhoz és jogi formalizmushoz stb. Tanulmánya végén azonban Babits rádöbben, hogy ez így túl egyszerű, ő is belesétált a csapdába, hiszen ezen az úton ő is csak a szokásos nemzetkarakterológiai jegyekhez jutott, még ha nyelvezete és megfogalmazásai összehasonlíthatatlanul finomabbak és szebbek, mint a sokat bírált nemzetkarakterológosoké. Ezért tovább bonyolítja és finomítja a képet, mondván, a jellegzetes magyar szellem azonban nem egyoldalú, nem nélkülözi a dialektikát, ennek megfelelően folytonos ellentétekben létezik: Kelet és Nyugat, realizmus és platonizmus, harcossal mentalitás és bölcs politikai megalkuvás, szemlélődés és szeszélyes kitörések stb.¹¹² S végül – hasonlóan Szekfűhöz – ő is szellemi-politikai programot kínál, még ha az nem napi politikai elgondolás is, szerinte ugyanis *hivatásunk lehet a*

109 Uo. 37.

110 Uo. 40.

111 Uo. 42.

nem cselekvés is. „Az opponálás és passzív rezisztencia – írja, utalva a német veszélyre –, hogy elődeink kedves latin szavaival éljek. Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát. [...] Oly időket élünk, amikor a mozdulatlan őrszem nagyobb hős, mint a rohamvezér. A magyar ma hivatást teljesít avval is, ha ragaszkodik ősi, nemes és termékeny lomhaságához. [...] A legnagyobb szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megőrzi nemzeti sajátságait, és megmarad annak, ami.”¹¹³ A karakterjegyek mögött tehát Babitsnál is ott rejtőzik a politikai cél: lehetőleg kimaradni az újabb világégből!

A kötet az eredeti szekfüi nagyszabású célkitűzések, azaz az addigi lírai megközelítések felváltása objektív, tudományos módszerekkel, valamint a humanizmus elveinek képviselője közül csupán a másodikat sikerült maradéktalanul megvalósítania. Egy percre sem szabad elfelejteni ugyanis a kötet megjelenésének kontextusát, valamint elsődleges célját: az ország függetlensége érdekében mozgósítani a szellemi erőket, és egyben – burkoltan – tiltakozni a német nemzetiszocialista szellemi és politikai behatolás ellen. A „*mi a magyar*” kérdésre azonban sem a kötet szerkesztőjének, sem közreműködőinek nem sikerült világos, kézzelfogható, pláne nem a szekfüi kívánalomnak megfelelő „objektív” történeti és tudományos választ adniuk. Így alapjában véve ők is megmaradtak a „líránál” és a burkolt politikai állásfoglalásnál. Talán éppen azért, mert erre az *eredendően esszencialista* kérdésre nem is adható sem történeti, sem tudományos, sem pedig politikai, csak hasonlóan esszencialista és módfelett szubjektív, – ha úgy tetszik – „lírai” válasz. Az eredetileg felkértek közül – és ez minden bizonnyal az egyik legnagyobb hiányossága a kötetnek – kimaradt Horváth János, aki részben betegségére hivatkozott, részben azonban elvi kifogásai is voltak a tervvel szemben, amikor is azt írta Szekfűnek, hogy ő legfeljebb egy „mi a magyar most” kérdésre tudna válaszolni, mégpedig Berzsenyi szellemében, értsd: a magyar ismét *Rút szibarita váz*.¹¹⁴ S még egy óriási hiányossága és egyben vétke a kötetnek, hogy egyetlen szó nélkül hagyta az 1938-ban elfogadott első

112 A jellemek dialektikájának elképzelését Babits minden bizonnyal Prohászktól vette át. Lásd Prohászka Lajos: A német kultúra dialektikája. In uő: *A vándor és a bujdosó...* I. m. 77–83.

113 Babits Mihály: A magyar jellemről. Uo. 85–86.

114 Szekfű Gyula keltezetlen levelét Miskolczi Ambrus idézi (Mi a magyar? Tézisek és vallomások. In uő: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, 2001, Napvilág, 83.).

zsidótörvényt és annak mindenfajta következményeit a nemzeti jellemre nézve. S talán még az sem adhat felmentést a kötet szerkesztőjének és szerzőinek, ha ezzel párhuzamosan zajlott egy másik intellektuális-politikai vita is az *asszimiláció-disszimiláció* tárgyában, amelyet részben ugyancsak ő kezdeményezett. Így – talán némi joggal – érezhette úgy, hogy ezt a problematikát teljes mértékben mellőzi ebből a kötetből.¹¹⁵

A nemzetkarakterológia témájának és műfajának népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a két világháború között azokat a tudósokat is megkísértette, akik eredetileg egészen mással foglalkoztak, így Bibó István édesapját, a könyvtárigazgató *id. Bibó Istvánt*. Bibó a múlt század húszas–harmincas éveiben a magyar fajvédők és turanisták érveivel vitatkozva határozottan cáfolta az általuk hangoztatott fajbiológiai tételeket, nevezetesen hogy a magyarságra vagy bármely más népre vonatkozóan a „tisztá vér”, a koponya alakja, a testalkat vagy egyéb más testi jegyek különbségei meghatározóak vagy egyáltalán meghatározhatóak lennének. Ezzel szemben úgy vélte, hogy *a közös lelki jegyek* a népek és nemzetek szinte végtelen keveredése ellenére is léteznek és hosszú időn keresztül fennmaradnak. Ezeket a lelki jegyeket Bibó lényegesnek tartotta, valamint kutatásukat, meghatározásukat nemzeti feladatnak vélte. Egyik tanulmányában Németh László ezzel kapcsolatos elképzeléseit bírálta, nevezetesen hogy „nyugatról keletre húzódik a magyar föld megnyilatkozási hulláma”, illetve hogy a „dunántúli lélek előkelő, de európai, az alföldi magyar, de lapos, Erdély viszont nemes és eredeti” volna. Bár maga is úgy gondolta, hogy a természeti tényezőknek van bizonyos szerepük a magyar lélek kialakulásában és változásaiban, például – mint írja – „a dombos táj a maga lágy vonalaival tényleg mérséklően hat a lélekre”, de ezek a külső körülmények másodlagos jelentőségűek egyrészt a foglalkozási ágak befolyása, másrészt a lelki tényezők, tehát az értelem, az érzelem és az akarat hármassága mellett.¹¹⁶ A földrajzi tényezőknek szerinte csupán annyiban volt szerepük, hogy ezek az ősi magyar tulajdonságok viharos történelmünk miatt hol itt, hol ott jelentkeztek erőteljesebben. Azaz a magyarság egyszer az Alföldön (Árpádok és a Hunyadiak alatt, valamint 18–19. század), máskor a Dunántúlon (Géza és István alatt, valamint 18–19. század), majd a Felvidéken (az Anjouk és Zsigmond alatt) és Erdélyben (a török megszállás alatt, majd a 18.

115 Erről lásd e könyv *A Közösség* című fejezet asszimilációról szóló részét.

116 Bibó István: Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. I. *Népünk és Nyelvünk*, 1930. 23.

század második felében) fejlesztette ki a maga ősi, sokoldalú kultúráját lelki sajátosságainak megfelelően.

A magyarság azóta – mondja Bibó –, hogy egyrészt a finnugor, másrészt a török–tatár törzsek keveredéséből egyetlen néppé olvadt össze, lényegében mindmáig ugyanazokat a jellemvonásokat mutatja.¹¹⁷ Bibó szerint ugyanis minden primitív népben „van bizonyos életkedvvel teljes *fiatalos* jellemvonás. Az ősmagyarságot is a népvándorlás hosszú évszázadokon át tartó mezőségi forgatagában e fiatalos lelki tulajdonságok óvták meg attól, hogy speciális jellemvonásait el ne veszítse.”¹¹⁸ Melyek ezek a jellegzetes és állandósult lelki tulajdonságok szerinte? A magyarság sokoldalúsága mindenekelőtt, azaz az ősi lelkiségénél fogva kialakult demokratikus hajlam (finnugor örökség) egyfelől, másfelől a büszke, harcias arisztokratizmus (tatár–török örökség). Ezek a jellegzetességek szerinte harmonikusan összeolvadtak az idők során. Hogy mennyire bizonytalanok és bizonyíthatatlanok voltak ezek a nemzeti alkatra vonatkozó bibói tételek, nos, arra jó példa, hogy egy korábbi, még a húszas évek elején írt tanulmányában a függetlenségre és önállóságra törekvést, valamint a harciasságot éppen az északi népek megélhetésért folytatott harcával hozta összefüggésbe, tehát alapvetően finnugor örökségnek tartotta.¹¹⁹ Szerinte a magyar lélek az idők során végig megőrizte ezeket a tulajdonságait, azaz arisztokratikus függetlenségét, valamint testvéries, demokratikus érzéseit. E két jellemvonás mellett idősebb Bibó meghatározott még két másikat is. „A reformkor két legnagyobb vezéralakja – írja –, az erdélyi Wesselényi Miklós, s a Kisalföldön Cenken nevelkedett Széchenyi István egyaránt kitűnnek dús képzelművel, szertelen tettvágyukkal és erős hazafias érzéseikkel. De összes politikusaink, Széchenyitől kezdve Kossuth Lajosig, Csokonaitól Petőfiig, s Aranyig magukon viselik a magyarság ősi, a konkrétumokhoz, a foglalkozásokhoz alkalmazkodó, de nagy belső érzéseket s költői készségeket magába rejtő képét: mind realista és romantikus!”¹²⁰ S éppen ezek a megőrzött ősi, határozottan nem partikuláris, hanem egyetemes nemzeti jellemvonások óvták meg a magyar nemzetet ezer év alatt, továbbá ugyancsak ezek a rögzült karakterisztikumok fogják a magyarságot a jövőbe átmenteni. Ez a

117 Bibó István: Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. II. *Népünk és Nyelvünk*, 1930. 93.

118 Uo. 93.

119 Bibó István: A magyarság és a magyar társadalom jelleme. *Társadalomtudomány*, 1924. 367. Ezt az önállóságra, függetlenségre törekvő jellemvonást szerinte a későbbi letelepült, földműves életmód izoláltsága is erősítette.

120 Bibó: Földrajzi szempontok a magyar lélek... I. m. II. 95.

konkrétumokhoz és foglalkozásokhoz alkalmazkodó *realizmus* és *romantikus látásmód* szerinte egyként érvényesül mindhárom társadalmi rétegünkben, tehát az arisztokráciában, a középosztályban, valamint a szélesebb népi rétegekben egyaránt. Ezzel szemben a húszas évek elején írt tanulmányában még ő is a tradicionálisnak tekintett és elfogadott, kissé közhelyessé vált jellemvonásokat sorolta fel (büszkeség, rátartiság, az elbizakodottságig menő önbizalom, virtus, hirtelen föllobbanó lelkesedés, önzés – bár ez nem zárja ki a nemzeti eszmények iránti önzetlen önfeláldozást –, cím- és rangkórság stb.).¹²¹ De Bibó azt is érzékeli, hogy e hagyományos magyar nemesi és középosztályi jellegzetességek mellett az újabb korokban határozottan megjelentek az iparos- és kereskedőosztály jellemvonásai is (nyugodt, patriarchális életmód, vagyongyűjtés, illetve szerzésre és nyereségre törekvés, pillanatnak élés, racionális, materialisztikus és anacionális gondolkodásmód stb.).¹²²

Kornis Gyula filozófus, piarista szerzetes, egyben a két világháború közötti ország nagy hatalmú kultúrpolitikusja sem tudott ellenállni a kor legnépszerűbb szellemi kihívásának, a nemzetkarakterológiának, és legalább egy tanulmány erejéig ő is meg akarta ragadni a magyar politikai lélek és politikai jellem esszenciáját.¹²³ Kornis még ezt a feladatot is kevésnek érezte a maga számára, így tanulmánya elején – mintegy bevezetésképpen – meghatározta az angol, a francia és a német politikai lélek legfontosabb jellemzőit is. Az *angolt* szerinte a történeti hagyomány és a gyakorlati szükség formálja leginkább, így az messze elkerüli az elvont teóriákon való nyargalászt, az angoloknál mindent a pillanatnyi helyzet és érdek határoz meg. Austen Chamberlaint idézi, miszerint az angolokat nem a végső logikai következtetések, nem az egyetemesből, az általánosból kiinduló feltételezések, sokkal inkább a konkrétum, a hagyomány, az érzelem, az előítélet, a rugalmasság és a kedélyi mozzanatok irányítanak. Ehhez Kornis még hozzáteszi az utilitarista gondolkodást, a versenyszellemet, a fair play-t, a cant-ot, azaz a képmutatást, különösen az angol terjeszkedés és gyarmatosítás vonatkozásában. Az angol lassú fejlődéssel és hagyománytisztelettel szemben a *francia szellem* mindenekelőtt racionalista, valamint drámai, impresszionista és impulzív, sohasem a konkrétból, hanem mindig az általános eszméből (idée générale) indul ki, továbbá kedveli a

121 Bibó: A magyarság és a magyar társadalom jelleme... I. m. 369.

122 Uo. 376–384.

123 Kornis Gyula: A nemzetek politikai jelleme. *Budapesti Szemle*, 1933. 228. köt 287–323. Kornis *Az államférfi (A politikai lélek vizsgálata)*. Budapest, 1934, Franklin) című munkájában is foglalkozik röviden a kérdéssel, de a *Szemle* tanulmányához képest ebben újat nem mond.

lökésszerű forradalmi változásokat. Míg az angol hatalmat és vagyont akar, addig a francia Gloire-t, tetszést és tiszteletet. Míg az angol végletesen individualista, a francia társaságban és tömegben érzi jól magát. Ezekkel szemben a *német politikai lélek* intellektuális és módszeres, az alaposág és a papíros tudás, valamint az elvi merevség és bizonyos mohóság jellemzi. Német földön – mondja Kornis – a politikát inkább tudománynak, mintsem művészetnek tartják, következésképp teljességgel hiányzik belőle a gyakorlati érzék.

A *magyar lelkiesség* előterében Kornis szerint az alkotmányért és a függetlenségért vívott évszázados küzdelem miatt mindig is a *politikum* állt. Ennek egyik forrása a magyarság fejlett jogérzéke, különösen politikai és közjogi vonatkozásai fontosak számára. Kornis úgy látja, hogy ez az erős közjogi érzés nyilvánul meg a vérszerződésben, az aranybullában, Zsigmond király „megrendszabályozásában”, a nemzet függetlenségért folytatott több évszázados küzdelmében és végül a kiegyezésben. „A küzdelem – írja – tehát a nemzeti lét és élet alapvető elveiért folyik: az elvekhez való tántoríthatatlan ragaszkodás a magyar politikai jellem legfőbb vonása. Ebben nem valami racionalizmus vezet, az észnek spekulatív ereje és logikai makacssága, mint a franciát, hanem az életösztön, amely úgy érzi, hogy ha nem ragaszkodik körömszakadtig a nemzet ősi jogaihoz, a németség előbb-utóbb szolgál sorsra juttatja, be fogja olvasztani. De ebből az örökös harcból a magyar politikai elmejárásnak az a vonása támad, hogy egyoldalúan defenzív természetet ölt: nem él benne többé az a pozitív államépítő erő, amely Árpádban, Szent Istvánban, számos Árpád-házi királyban vagy még Corvin Mátyásban is munkálkodott, hanem mindig csak az állam védelmére, a nemzet oltalmazására irányul, tehát inkább negatív szellemi formát ölt.”¹²⁴ Kornis ez utóbbiban látja a magyar lélek ellenzéki, kritikai, örökösen obstruáló voltának okát, és ebből eredezteti a magyarokra oly jellemző jogvédő, gravaminális, sérelmi politikát is. Főnemeseink – mint mondja – az udvari élet légköréből nem tudtak kitörni, így a nemzettől jórészt elidegenedtek, nagyszámú köznemességünk viszont távol került az európai műveltségtől, nem volt tisztában az európai nagypolitika mibenlétével, ezért nélkülözte a politikai előrelátást és óvatosságot, így politikai észjárása kimerült a szabadság minden áron való megvédésében. Ebből az egyrészt szűk látókörű, másrészt sérelemre alapozott szemléletből fakadt a magyarság *civakodásra, pörösködésre és állandó szembenállásra* való hajlama.

124 Kornis: A nemzetek politikai jelleme... I. m. 305.

S ezért lett a magyar jogásznemzet, amely szeret mindent visszavezetni a formális jogra, és amely évtizedekig képes értelmetlenül pereskedni. Ugyancsak ez a végső oka a magyar politika túlságosan közjogias természetének is, a felfokozott rokon- és ellenszenveknek, a kuruc–labanc típusú szembenállásnak, valamint a jogász-politikusok szörszálhasogatáson és retorikán alapuló mentalitásának. Kornis erre vezeti vissza a magyar politikai lélek *szangvinikus* voltát is. „A szangvinikus magyar temperamentum következménye – mint írja – az érzelmi politika, a nagyfokú hiszékenység, az ész munkáját eleve lefogó szuggesztibilitás, a szép szavak retorikájának erős, de a lélek felületén maradó hatása, a politikai türelem és fegyelem hiánya, a gyakorlati szempontok és haszon figyelmen kívül hagyása.”¹²⁵ S ennek a lelki jellemvonásnak tulajdonítja azt is, hogy a nemzet nem az észokokra hivatkozó Széchenyit, hanem Kossuth érzelmi politikáját követte, amelynek jellemzői a rajongó lelkesedés, a határtalan önbizalom, a valóságtól elrugaszkodó illúziók, a szabadságmámor és végül a lélek érzelmi húrjain játszó retorika. Ennek a felfokozott érzelmi kitörésnek Kornis szerint logikus következménye az, ami utána következik: a részvétlenség, a beletörődés, a fásultság és a közönyösség. A magyar lélek jellemzője tehát – vonja le a végső következtetést mindebből – a *szélsőségesség* vagy a nyílt lázadás, az eburafakó-mentalitás, szembenállás a szembenállás kedvéért, vagy a – másik végleten – a közömbösség, a megnyugvás és a semmittevés. És végső fokon szerinte erre a lelki jellemvonásra vezethető vissza a magyar politika eredendő konzervativizmusa is. A szélsőségesség, a középutat nem ismerő két jellemvonás között hányódik tehát a magyar lélek: konzervatív letargia, lassú szétmállás, nyugalomra vágyó labanc szellem egyfelől, másfelől szangvinikus fellobbanás, forradalmi kitörés, politikai szenvedélynek és szabadságvágyának kurucos szelleme. Kornis szerint az erős történeti tudattal rendelkező magyarságnak mindig is volt hivatása a Duna-medencéjében: a „hun örökség jogcímének tudata”, majd a kereszténység védőpajzsa a tatár–török ellen; végül a 19. századtól a nemzetiségi eszme és államiság fenntartása az északi és a déli szlávok szétválasztásával. A magyar politikai léleknek van még egy nagyon fontos jellegzetessége Kornis szerint: *vonzódása a tragikumhoz*. Egyfelől azokat zárja a nemzet a szívébe, akik sorra elbuktak, mint Zrínyi, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth és Tisza, másfelől a nemzethalál vízióját felfestő irodalmi alkotásokat becsüli igazán (Kölcsey *Zrínyi második éneke* és *Himnusa*, Vörösmarty *Szózata*, Bajza *Sóhajtása*, Kemény Zsigmond prózája, Ady *Nekünk Mohács kell* című verse).

Az Országgyűlési Könyvtár jogász végzettségű könyvtárosa, majd később főigazgatója, *Trócsányi György* már a húszas évek végén, a harmincas évek elején élénken érdeklődött a magyar „missziós tudat” mibenléte iránt.¹²⁶ Úgy látta, hogy évszázadokon keresztül volt „missziós hitünk”: az európai keresztény civilizáció védelme és megóvása a „keletről jött hordák támadásaival szemben”. Ennek az eredeti missziós tudatnak a kiürülésével új feladata támadt a magyarságnak, szükségszerűen a Duna-völgy megszervezésének zászlóvivőivé kellett válnunk. Nekünk – úgymond – szükségünk van valamilyenfajta missziós tudatra, mivel nem tudunk belenyugodni abba, hogy csak úgy legyünk, és ne tudjuk, mire rendeltettünk. Trócsányi szerint ez az állandó törekvés a missziós tudatra egyrészt a magyarság állandó fojtogató tehetetlenségérezéséből, másrészt az európai társtalanság és rokonalanság tényéből, harmadrészt lázadó lelkünkben fakad. A folyvást lázadó lélek számára ugyanis nincs pillanatnyi megnyugvás sem, mivel nyugalmi állapotban „nincs élő, ki megmondaná, mi létének értelme”.¹²⁷ Trócsányi ekkor még ebből az élethelyzetből és életérzésből vezette le a magyarságra jellemző karakterjegyeket: a felsőbb eszmék utáni vágyakozást, a vallásosságot, az igazságtalansággal szembeni küzdelmet és végül az igazság uralmához való ragaszkodást. Ezt az általa eredetinek vélt magyar lelki beállítódást veszélyeztetette szerinte az újabb korban az *Überfremdung* jelensége, azaz az idegen elemek túlságos és nem kívánt térfoglalása a honi elemekkel szemben. Trócsányi nyomatékkal hangsúlyozza, hogy mindezt nem „fajtisztasági”, hanem határozottan lelki kérdés, hiszen – mint írja – a nemzeti elit a németből vagy szlávból magyarrá vált nemzeti érzésű tagjait teljes értékűnek fogadta el. Ezt a nemzetkarakterológiai elképzelést a harmincas években Trócsányi teljes mértékben átírta. Két könyv megjelenése, Prohászka *Vándor és bujdosója*, illetve a Szekfü szerkesztette *Mi a magyar?* kötet ugyanis felvillanyozó hatással volt rá, mindkettőről terjedelmes kritikát közölt a *Társadalomtudomány* című lapban, majd e könyvek tanulságaira építve maga is megírta nemzetkarakterológiai összegzését.¹²⁸

Bár Trócsányi nem utasította el teljes mértékben a magyar szellemiség és a magyar „népegyéniség” metafizikai, úgymond németes megközelítését, sokkal gyümölcsözőbbnek vélte a tárgy szociológiai elvek és módszerek alapján történő

126 Trócsányi György: A magyar nemzeti lélek vívódása. *Társadalomtudomány*, 1934. 261–281.

127 Uo. 276.

128 Trócsányi György: A magyar szellemiség pathológiája. *Társadalomtudomány*, 1936. 270–307; A magyar nemzeti karakter. Uo. 1940. 265–311; Nemzeti önismeretre törekvés. Uo. 1940. 389–447.

tárgyalását, de minden kritikája ellenére kénytelen volt elismerni, hogy Prohászka könyve minden hibája ellenére „él”. Élesen bírálta azonban a könyv nehezen követhető elvont fogalmiságát, komplikált-németes nyelvét, a politika iránti érzéketlenségét, a polaritás hiányát, de kivált a magyar lelkiség egy kizárólagos tényező általi magyarozatát. Legfőképp tehát szerencsétlennek tartotta a magyarság jellemzését a „finitizmussal”, azaz a végesség szeretetével, illetve a szűköshöz való ragaszkodással. Ezzel szerinte Prohászka a magyarságot a patológiás esetek körébe utalja, hiszen a közvélemény a finitizmust a korlátoltsággal, a maradisággal, a lustasággal, az elfásultsággal, a közönyösséggel és a vaskalapossággal azonosítja. Ez azonban teljeséggel elrajzolt kép egy olyan nemzetről, amelyet szerinte a józan látásmód, a vezetésre való képesség és az önérték-tudat jellemez. „A bujdosó – összegzi véleményét a könyvről – szép és szomorú szó, a magyar múlt egy részének szimbólumául talán alkalmas; de ha csak ez lett volna, már régen felolvadtunk volna a népek kohójában. A helytállás, a mindig reménytelennek látszó küzdelem vállalása minden hibánk, mulasztásunk mellett is, sokkal inkább jellemző a magyar nemzeti létre, mint az elbujdosás, s ha a bujdosót választotta ki szimbólumul, úgy találjon módot arra is, hogy a másik, lényegesebb magatartásmódot – ez volt programjában –, természetesen, ha létezőnek és jellemzőnek látja azt, méltassa megfelelő módon való kifejtésre.”¹²⁹ Trócsányi ezenfelül a könyv mondandójának politikai következményeire is utal, amikor kissé homályosan ugyan, de azért kimondja, hogy a bujdosó-kép azért szerencsétlen ebből a szempontból, mert ugyan ma még csak „Germania migrat”, de holnap könnyen Oroszország testvériesíthet messianisztikus hévvel minden nemzetet egy közös népkohóban, így a tétlen, mindent közönyösen szemlélő „bujdosó” végveszélybe kerülhet.

Trócsányi a Szekfű-féle *Mi a magyar?* kötetéről is hasonlóan terjedelmes és hasonlóan lesújtó kritikát közölt.¹³⁰ Szerinte ugyanis egy ilyen jellegű könyvnek egy sor egymással szorosan összefüggő kérdésre kellett volna választ találnia: mit jelent magyarnak lenni; mit ér az ember, ha magyar; mi a magyarság hivatása, missziója; mi a magyar sors; mi a magyar értékrend; milyen a magyar nemzeti karakter és milyen tényezők formálták ki ezt; mik a magyar államalkotó ethosz különös ismertetőjegyei; és végül mi a nemzet kötelessége önmaga és a nemzetek nagycsaládja iránt? Szekfűnek és munkatársainak tehát a *magyarság*

129 Trócsányi: A magyar szellemiség... I. m. 304.

130 Trócsányi: Nemzeti önismeretre törekvés... I. m.

lényegére kellett volna rákérdeznie. Ehelyett a breviáriumszerű, különböző színvonalú és minőségű írásokat tartalmazó tanulmánykötet *szakember* szerzői a saját anyagukból, szaktárgyukból azt fejtik ki, *ami* magyar. Normaadásra lett volna tehát szükség, de a szakemberek nem normaadók, továbbá egy ilyen jellegű normának a megjelenési formája semmiképpen sem egy vaskos tanulmánykötet. Trócsányi egyetértően idézi a kötet néprajzos szerzőjét, Viski Károlyt, aki szerint az ilyen jellegű vizsgálatoknál nem a nyelv, a zene, a költészet stb. önmagáért történő bemutatása a lényeg, hanem a „mindezeket éltető nép mint közösség, s e közösséget irányító néplélek, népszellem” megfogalmazása.¹³¹ A kötet tanulmányai közül csupán Kodály Zoltán, Gerevich Tibor és a szerkesztő, Szekfű Gyula tanulmányait dicséri, de azokat is némi fenntartással. Szekfű tanulmánya kapcsán fogalmazza meg végső ítéletét: „a magyar jellem alapvonásai a szabadságszeretet, vitézség és politikai bölcsesség, vagy más szóval államalkotó erő, vonjátok le ebből a tényből a következtetést: legyetek szabadságszeretők, legyetek vitézek, és törekedjete arra, hogy államalkotó erőtök az idő követelményeihez alkalmazottan épen és egészségesen funkcionáljon.”¹³² E karakterjegyek mélyén pedig két lelki alapvonás húzódik meg szerinte: a *nemzeti idealizmus* és a *vallásosság*, és e kettő közül az első a meghatározó. Mindezzel Szekfű azt is elmondta, hogy mit vet meg a magyar ember: a szolgálalkúséget, a gyávaságot, az eszközzé alacsonyodást, a gyengeséget, az alattomoságot és a hazugságot. Trócsányi azzal fejezi be kritikáját, hogy nem kétséges: van magyar nemzeti karakter, amely egyként jellemzi a vezető rétegekeinket és a magyar népet. Eme általa értékesnek mondott országépítő és nemzetfenntartó jellemvonások kialakulása ugyan a távoli múltba vész, de végül is fennmaradtak az évszázadok során, így – mint írja – „ma is alkalmassá teszik ezt a közösséget arra, hogy független államban, szabad nemzetként élje életét.”¹³³ Lássuk ezek után, hogy mire jut Trócsányi, ha nem metsző bírálatot kell megfogalmaznia, hanem pozitív módon kell kifejtenie, milyen is a magyar karakter!

Összegzően talán azt mondhatjuk erről szóló nagy tanulmányáról, *A magyar nemzeti karakterről*, hogy a kritikáiban igen magasra emelt mércéhez képest gondolatisága és mondandója meglepően szegényes és földönjáró. Trócsányi inkább csak felmondja a leckét, azaz egyrészt, hogy a magyarság egész története

131 Uo. 428.

132 Uo. 438.

133 Uo. 445.

során – ha nem is idegennek, de – testvértelennek érezte magát Európában, Európa pedig mindig is idegennek tekintette őt. Másrészt kiemeli a karakterjegyek közül a *magyar büszkeséget*, azaz a magyarok ama tulajdonságát, amelynek mélyén az önerőnek és önértéknek az átérzése húzódik meg, és amely nem szorul arra, hogy kiválóságát tettekkel bizonyítsa. S bár ő is látja, hogy nehéz a magyarság minden tulajdonságát ebből az egy jellemvonásból és magatartásmódból levezetni, mégis végső fokon ezt teszi. Azt mondja ugyanis, hogy minden erényünk (szabadságszeretet, függetlenségre törekvés, alkotmány- és jogtisztelet, nyílt eszűség, okosság, megfontoltság, a veszélyeztetettség átérzése, helytállni tudás, igazságszeretet, szenvedély a politika iránt, nyugalom, méltóságteljes magatartás, a hatalomvágy hiánya, nyíltság, határtalan türelmesség, komolyság, romantikus kedély, hűség, erős kötelességérzés, úriemberség, lojalitás, királyhűség, bőkezűség, sportimádat stb.) és hibánk (elvont gondolkodásra való képtelenség, földhözragadt gondolkodás, merengő álmodozás, túlzott önbizalom, vak önimádat, góg, arisztokratizmus, rugalmatlanság, „szalmaláng”, könnyelműség, pazarlás, a gazdasági szempontok megvetése, az elvégzendő feladatok állandó halogatása, passzivitás, közöny, illúziókban való ringatózás, csökönyösség és önfejlés, fatalista belenyugvás, a kereskedelem és az ipar lenézése, „fenn az ernyő, nincsen kas” mentalitás, állandó dicsekvés, fényes ceremóniák szeretete, a szociális érzés hiánya stb.) levezethető ebből az egy, általa kiemeltnek tekintett jellemvonásból, azaz a büszkeségből, vagy legalábbis ezek a pozitív és negatív tulajdonságok egytől egyig ezzel – mint mondja – „bámulatos összhangban vannak”. Valóságos szellemi légtornászatot kell véghezvinnie annak, aki mindeme jellegzetességeket a büszkeségre akarná visszavezetni! Trócsányi azt is kifejti, miben szorulnánk importra: örök emberi eszmékben, szociáltechnikában, kapitalista szellemben, kisigényűségben, elvont gondolkodásban, türelmetlenségben, gyűlölni tudásban és kíméletlenségben. Harmadrészt Trócsányi ragaszkodik ahhoz a fixa ideájához, miszerint nemzeti értékrendünk egységes volt, – mint mondja – országépítők és költők népe vagyunk, miközben elemzése során mégiscsak kénytelen a különböző társadalmi csoportok (arisztokrácia, középosztály, nép) bizonyos különbségeit észrevenni. Ebből a szempontból – mint mondja – a magyar élet határozottan nem polgári, hanem arisztokratikus és oligarchikus színezetű. Trócsányi végső összegzésben úgy látja, hogy bár a magyarság örök programja magyarnak és egyben európainak lenni, szükségünk van Európára, de létünknek mégsem Európa adott és ad értelmet. „Mindig tágra nyitottuk érdeklődésünk kapuit – írja –, igyekeztünk meríteni a közös eszmekincsből,

azonban teremteni a magyar földön eddig még értéket csak a nemzet géniuszából merítő, saját erejéből alkotó szellem tudott. Értelmet pedig létnek soha nem adhat semmi, ami kölcsönvett, csak az, ami lényünk mélyéből fakadt.”¹³⁴ Van még egy fontos vonása a Trócsányi-féle elgondolásnak. Ő ugyanis a nagy francia geográfusra *Élisée Reclus*-re hivatkozva azt állítja, hogy a Kárpát-medence egyike Európa legjobban kialakult, legegységesebb földrajzi egységeinek, amelyben a német és szláv tenger közepette önálló lélekforma alakult ki. Ezt a különálló, a másik kettőtől eltérő lélekformát a trianoni döntés, azaz a Kárpát-medence mesterséges összeszűkítése nem zúzta szét. Trócsányi tehát – illúziókat és nem utolsósorban politikai szempontokat követve – a szellemtörténeti alapozású Kárpát-medencei lélekformát is megkísérli felhasználni az *eredeti egység* visszaállítása érdekében.¹³⁵

Karácsony Sándor a szellemtörténeti-nemzetkarakterológiai megközelítés egészen eredeti módszerét dolgozta ki. Egyik monográfiája Karácsonyt találóan *zseniális dilettánsnak* nevezte, és valóban nagyszámú követői, értelmezői és kritikusai ennek az ítéletnek hol az egyik, hol a másik tagját hangsúlyozzák mind a mai napig. Ő ugyanis nem az időtlen nemzeti-közösségi jellemvonások meghatározását tűzte ki célul, mint Prohászka vagy Trócsányi, hanem egyrészt a korabeli pedagógiai problémák megoldási lehetőségei izgatták, és ennek kapcsán jutott el a befogadó közeg, azaz az oktatás alanyai lelki alkatának vizsgálatához.¹³⁶ Másrészt nem a *kollektív* tudatból, hanem az individuumok, azaz az Én és a Te kapcsolatából és kölcsönhatásából előállt „társaslélektani” és „társaslogikai” produktumokból indult ki. De az is kétségtelen, hogy akármilyen volt eredeti kiinduláspontja, végül ezen az úton ő is a társas együttlét *nemzeti*, azaz határozottan nem *individuális* vonatkozásaihoz, azaz a magyar lélekhez és a magyar alkathoz jutott el.¹³⁷ Az alig három évtized alatt kifejtett gondolatai, valamint tíz kötetből álló sorozata, amely *A magyar észjárástól* (1939) *A magyar békéig* (1947) tart, nem alkotnak teljes és ellentmondásmentes rendszert, egyrészt mert Karácsony maga is nyitottnak, azaz újra és újra továbbgondolandónak és továbbfejlesztendőnek tartotta életművét. Másrészt

134 Trócsányi: *A magyar nemzeti karakter...* I. m. 307.

135 Uo. 268.

136 Karácsony leginkább azért bírálta Prohászkat, mert az szerinte a bujdosó típusával a magyart nem önmagából fejtette meg, hanem a német vándorhoz mérte, és ennek megfelelően marasztalta el. Lásd Karácsony Sándor: *A magyar lélek nevelése*. In uó: *A magyar világnézet (Világnézet nevelés)*. 2. kiad. Budapest, 2007, 277–278.

sajátos munkamódszere sem tette ezt lehetővé, hiszen előadásait sokszor rögtönözte, és a szövegen csak utólag módosított, ha javított rajtuk egyáltalán.

Ha a magyarságot akarjuk fogalmilag megragadni és jellemezni, akkor csak abból indulhatunk ki – ahogy azt Kodály nyomán Karácsony is észrevette –, ami kétségkívül *magyar*: azaz a magyar nyelvből és a magyar népzeneből.¹³⁸ „Az egyetlen egészen bizonyosan magyar valami – írta 1938-ban –, amit ismerünk és elismerünk, az a magyar nyelv. A magyar nyelvet kétségkívül belső adottságaiban élő, sajátos magyar kultúra ereje feszítette olyan formává, amilyenné éppen fejlődött. Ha tehát ezekre a kultúrtartalmakra a siker reményében akarunk vadászni, egyféleképpen cselekedhetünk: a magyar nyelv sajátosságaiból következtetve vissza a sajátos magyar kultúrtartalomra.”¹³⁹ Bár alapjában véve Karácsony ehhez a programhoz tartotta magát, de elemzéseire nemcsak nyelvi-nyelvészeti, hanem történeti, néprajzi, irodalmi stb. példákat is bőséggel felhasznált, ha azok megerősítették koncepcióját. Nem beszélve saját mindennapi oktatási tapasztalatairól és népi-etnográfiai megfigyeléseiről. S nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy magyar–német szakos tanárként hamar észrevette, hogy a két nyelv a maga sajátos szerkezeti és logikai különbségeivel erőteljesen befolyásolja a beszélők gondolkodásmódját, sőt filozófiai előfeltevéseit is. Fő tétele, hogy a magyar *mellérendelő*, a német *alárendelő* szerkezetű nyelv, és ennek az egyszerű ténynek szerinte messzemenő következményei vannak az illető népek gondolkodásmódja és mentalitása szempontjából.

A mellérendelés Karácsony szerint egyrészt változatlanul érvényben van, másrészt jóval *többet* jelent, mint csupán nyelvi-grammatikai szerkezetet. A

137 Itt most csak a témánk szempontjából lényeges, a magyarság karakterisztikumára vonatkozó elemeket érintem a rendkívül gazdag és összetett Karácsony-életműnek. Így nem foglalkozom Karácsony speciális pedagógiai, pszichológiai, vallástörténeti-teológiai, nyelvészeti és szépirodalmi tevékenységével, jóllehet a Karácsony-életműben ezek szerves és egyben misztikus egységet alkotnak, beleértve a speciális Karácsony Sándor-i terminológiát és jelképrendszert is. Így az életmű egyik, bár kétségkívül lényeges elemének kiragadása talán megkérdőjelezhető, de a fejezet szövegének egysége miatt nem tehettem mást, mint hogy erre korlátozom elemzésemet. Továbbá az itt megfogalmazott kritikus értékelésem nem vonja kétségbe, hogy Karácsony minden bizonnyal az egyik legnagyobb pedagógus egyéniségünk volt. Összetett filozófiai-pedagógiai rendszerének értelmezéséhez lásd e fejezet bibliográfiájában megtalálható Karácsony-monográfiákat, illetve Kövendi Dénes: Függelék. In Karácsony Sándor: *A magyarok kincse*. 2. kiad. Budapest, 2008, Széphalom Könyvműhely, 276–283; továbbá Miklóssy Endre: Karácsony Sándor gondolkodási rendszere. In Péter Imre szerk.: *Karácsony Sándor a pedagógus*. Földes, 2009, Karácsony Sándor Művelődési Társaság, 157–192.

138 Karácsony megfeleléseket, párhuzamosságokat látott a magyar nyelv és a magyar népzene között: a népdalok sorszerkezetének izometriája – ereszkedő hanglejtés a nyelvben; parlando rubato – mellérendelő nyelvi szerkezet; pentaton skála – nyelvi szemléletesség.

139 Karácsony Sándor: *Magyar észjárás*. 2. kiad. Budapest, 1985, Magvető, 241.

mellérendelésben ugyanis szerinte a beszélők egyetértő akarata és alkata fejeződik ki, azaz hiányzik ebből a metafizikai bizonyosságok ítélete vagy előítélete. Nála kitágul tehát a fogalom az általános gondolkodásmód, sőt a társadalmi szerkezet irányába is. Ahogy ezt a mellérendelés protestáns indíttatást sem nélkülöző klasszikus megfogalmazása is egyértelműen mutatja: „az én biztonságomnak az alapja, hogy Te biztonságban érezd magadat”. Karácsony ezt a mellérendelési axiómát nemcsak saját korára alkalmazta, hanem kivetítette az egész magyar történelemre is, Szent István intelmeitől kezdve egészen a paraszti gondolkodásig. Ezzel magyarázta ugyanis a magyarság eredendő rebellis szemléletét, függetlenségi vágyát, kis autonómiákba tömörülését, egyenrangúsági igényét ugyanúgy, ahogy az „Ugocsa non coronat” mentalitását. S véleménye szerint a *passzív rezisztenciának* is végső fokon ez az oka, ugyanis ha a mellérendelés helyett az európai alárendelés válik egy korszakban uralkodóvá, akkor a magyar reakciója a passzivitás, a teljes visszahúzódás. Vagy csak a vihar elmúltának a kivárása, amit kedvenc pásztordalának idézésével szokott érzékeltetni: „Ha látom a fürgeteg elejét, begyűröm a süvegem tetejét, onnan nézem az időt alóla, még a jég is visszapattan róla.” Ez a tűrés, szenvedni tudás és passzivitás a magyarság esetében – mint mondja – egyrészt történelmi okok miatt alakult ki, ugyanis szenvedni kell tudni ott, ahol nincs mód a cselekvésre, másrészt ez a türelem szinte végtelen, de ritkán mégis bekövetkezik a csömör, és akkor a magyar képtelen az új szellemi táplálékfelvételre, és ilyenkor alaposan „ki kell kúrálnia magát”. Gúzsba kötni – mint írja –, megnyomorítani, kínozni lehet a mellérendelésen alapuló magyar lelket, de nem lehet indogermánná tenni, azaz az alárendelés elvét elfogadtatni vele. Ezernyi dolgot magyaráz még Karácsony ezzel a mellérendelő elvvel: a cselekvés halogatását, a választáson alapuló képviseleti rendszer bukását, a nép kezelhetetlenségét, ugyanakkor önkéntes alávetettségét bizonyos nagy történelmi személyiségeknek, akik – úgymond – megértették az ő igazi lelkeségét. Karácsony azonban a mellérendelés elvével valójában nemcsak a magyar történelmet próbálta megmagyarázni-értelmezni, ez sokkal inkább egyfajta utópiaként is szolgált. Hiszen ez a közösségi, mikroszinten érvényesülő mellérendelés, eredendően demokratikus mentalitás makroszinten már – a magyar társadalom kasztszerű berendezkedése, és legfőképp a parasztság alávetettsége, társadalmon kívülisége miatt – nem tudott érvényesülni. Karácsony azt remélte, hogy a jövőben ez a mellérendelő, demokratikus elv érvényesül majd. S ha összevetjük ezt a korszak új totalitárius autokratikus ideológiáival, akkor aligha juthatunk más következtetésre, minthogy ez az

utópia hierarchiaellenességével és autonómiatörekvéseivel nem is a legrosszabb, amit abban az időben kaphattunk. Továbbá Karácsony szerint a magyarság gondolkodásában máshogy jelenik meg a tér, az idő és az okság, mint görög kultúrán nevelődött Nyugaton. Bennünk – hirdette – a *határtalan*, az *időtlen* és a *megfoghatatlan* fogalmai élnek, szemben a nyugati lehatárolt térrel, az időhöz kötöttel és az oki viszonyal, és ennek az alapvető különbségnek – mint fentebb láttuk – messzemenő következményei vannak a magyar történelemre nézve.

Karácsony mindig is ellentétpárban gondolkodott: magyar világnézet, magyar észjárás, magyar gondolkodás, magyar mentalitás, magyar alkat szemben a nyugati vagy európai világnézettel és alkattal. A magyar észjárásnak szerinte ugyanis *sajátos logikája* van: csak egy másik magyar észjárása számára igaz. A magyar igazság tehát nem filozófiai-logikai, hanem társaslogikai igazság. Karácsony tehát – finoman szólva is vitatható módon – kétségbe vonja a *klasszikus logika* általános érvényét, és ezzel szükségszerűen megteremti a sajátos *magyar logikát*, amely csak a magyarok egymás közötti viszonyaiban érvényes. A magyar észjárás lényege a *passzivitás*, ami eredendően ázsiai jellegzetesség, míg a nyugatié az *aktivitás*. A magyar gondolkodás továbbá *objektív* és *primitív* (értsd: konkrét, nem filozofikus, nem túlbonyolított), míg az európai *szubjektív* és *komplikált*. Ezt az önmagában is vitatható dichotómiát próbálta meg Karácsony a könyveiben példák ezreivel megvilágítani – időnként szellemesen és meggyőzően, de gyakran egyoldalúan és erőltetetten. Karácsony ugyanis – erősen megkérdőjelezhető módon – a korabeli magyar paraszti kultúrát tekintette ideálnak, és olyan magaslatra helyezte, amely bizonyos mértékig irányt szabhat a válságba került nyugati kultúrának is. Szerinte ugyanis ez a paraszti kultúra magába zárta és évszázadokon keresztül megőrizte a magyarság eredeti ázsiai kultúráját és alkatát. Míg a magyar népzene – sokkal korlátozottabban az egész magyar magyar folklórnak – vannak ilyen ősi elemei, ennek kiterjesztése előbb a korabeli paraszti, majd az egész magyar kultúrára, azaz a gondolkodásmódra, az etikára és a logikára, *több mint merész elképzelés*. Ez a paraszti kultúra egyrészt az egész régióban meglepően egységes, másrészt mindenütt, így hazánkban is visszaszorulóban-eltűnőben volt. S bár kétségkívül voltak értékei, melyek eltűnését csak sajnálhatjuk, azt a missziós és etalonszerepet, amelyet Karácsony szánt neki, egészen bizonyosan nem tudta, mert nem is tudhatta betölteni. Illúziókat kergetett tehát Karácsony, amikor ezt várta tőle. De ami még ennél is nagyobb hiba, hogy olyan transzcendens tulajdonságokat tulajdonított a paraszti kultúrának, amelyekkel egyáltalán nem, vagy csak nagyon-nagyon korlátozottan rendelkezett.

Karácsony gondolatainak elemzésekor két fontos tényezőt nem lehet figyelmen kívül hagyni, még ha ezek nem is jelentenek teljes felmentést vagy mentséget számára. Egyrészt, hogy a „magyar észjárás” teóriájában a magyarok *önállóságára* és *különállóságára* nagy hangsúly helyeződik, így ennek a ténynek határozottan volt politikai-stratégiai üzenete, nevezetesen elkülönülés a katasztrofális útra tévedt német történelemtől és gondolkodástól. Másrészt a magyar paraszti kultúrára mint fontos értékek hordozójára való alapozás szembement a korabeli középosztály megerősítésének és középpontba helyezésének ideológiájával. Ez Karácsony esetében sem volt független egyrészt e középosztály alapvetően német tájékozódásának elítélésétől, illetve a merev, „úri”, „rendies”, a parasztot lenéző szemléletének elutasításától. Ebben a társadalmi rétegben jelentkezett ugyanis legerősebben a német út mint követendő cél ideológiája és politikája. Harmadrészt, és éppenséggel Karácsony esetében ez a legfontosabb, az ő magyarságfelfogása kifejezetten nyitott, a közös magyar sorsra és *nem* a származásra alapozott, így koncepciója élesen szemben áll mindenféle fajelméleti meggondolással. Minden adandó alkalommal hangsúlyozta, hogy a magyarság nem „vér és faj”, hanem a „lélek” dolga, továbbá magyarnak lenni nem más, mint a Duna–Tisza táján élni, mint „magyarul viszonyulni a valósághoz”, ezenfelül magyarnak lenni sorsközösséget, életközösséget, munkaközösséget, végül a történeti tudat közösségét jelenti.¹⁴⁰ Karácsony még azt is megengedi, hogy ezen a tájon úgy is lehet valaki magyar, ha az ember megmarad németnek, románnak, szlováknak, szerbnek, ruténnek, sőt ha nem is beszéli a magyar nyelvet. Bár hozzáteszi: magyarul tudni ezen a tájon *nem* muszáj, de érdemes. „Érdemes – mint írja –, akárcsak egy titkosírást megtanulni, és érdemes, ha azt ígérik nekünk, hogy aki ezt az írást elolvassa, értékes titkoknak juthat birtokába. [...] Nos, a magyar nyelv is ilyen titkoknak az őrizője és kulcsa ezen a földön. Isten főképpen magyarul közölte az itt lakókkal az ő akaratát, akik tehát ezen a földön magasabb rendű életet szeretnének élni, azoknak tudniok kell magyarul. Nem mi magyarok erőltetjük. Isten akarja így.”¹⁴¹ Isten útjai – mint tudjuk – azonban kifürkészhetetlenek.

Karácsony nem állt meg a nyelvi, pszichikai és nevelési tények leírásánál, elemzésénél, az ebből fakadó következtetései levonásánál, sőt még az ennek nyomán kialakított elméleti konstrukcióinál sem, hanem ennél jóval messzebbre

140 Karácsony Sándor: Magyarságra nevelés. In uő: *A magyarok kincse...* I. m. 218.

141 Uo. 219–220.

merészkedett, és *messzemenő politikai-stratégiai következtetésekre* ragadtatta magát. Úgy látta ugyanis, hogy mivel a magyarságban sajátos szimbiózisban él Ázsia és Európa – kedvenc formulájával élve: „európai tartalom ázsiai formában. Ennek következtében fontos hivatásunk és szerepünk van a földön, nevezetesen *hídként* funkcionálni a két kontinens között, mindaddig legalábbis, míg „Európa és Ázsia egyik nem lesznek.” „Híd vagyunk – írja –: három népóceán összekötő hídja. Latinság, germánság, szlávtság rajtunk, sőt bennünk található, de általunk és velünk különül is el egymástól. Híd vagyunk: a három népóceán peremnépei között északi és déli szláv népek, Románia, a nagy Germániától elütő történelmű és lelkialkatú osztrák-németek a szomszédaink. Híd vagyunk saját határaink között is, velünk egy fedél alatt töltöttek el évszázadokat tótok, ruténok, horvátok, rácok, svábok, cipszerek, szászok, mánták. Híd vagyunk: három nagy világnézet ölelkezik rajtunk keresztül.”¹⁴² Nem volt tehát elég a múlt század harmincas–negyvenes éveiben az ország súlyos gazdasági-társadalmi bajai-gondjai (gazdasági világválság, geopolitikai helyzet, elavult politikai struktúra, szociális bajok ezrei stb.), Karácsony ezek megoldása mellett vagy még inkább helyett egyre nagyobb terhet szándékozott rakni a magyarságra: nekünk kellett volna Európát megmenteni a végveszélytől. „Ennek a világnak – mint írja – szüksége van arra a portékára, amely helyes vegyületben nálunk kapható. Kell neki a függetlenségnek az a fajtája, amely a biztosítékot a másik ember függetlenségében látja. [...] A társas viszonyulás Európa és a többi kontinens között már nemcsak kívánatos utópia, hanem lehetséges valóság is. Mi, magyarok már utána vagyunk, és mégis megéltünk: lelkünk formája Ázsia, tartalma Európa. A magyarságnak tehát nemcsak a lelki formája európai szükségesség. Mi magunk, magyarok, a magyar ember és a magyar élet európai szükségesség, mint garanciája és záloga a földkerekség ez utáni történelmének, eljövendő titkainak, csodáinak, megfoghatatlan és mégis valóságos tényeinek.”¹⁴³ Karácsony ezzel a magyarságot nélkülözhetetlen európai értéknek, európai szükségességnek, sőt – erős túlzással, és egyben felemelkedve az illúziók világába – az európai jövő döntő faktorának látta.

A Karácsony-féle rendszer egy kétségkívül *eredeti és meggondolásra méltó* társadalmi és történetelméleti elképzelésen nyugszik. Ő ugyanis a magyar társadalmat hármas tagolódásúnak képzelte el. A *nép* elsősorban a paraszti

142 Karácsony: *Magyar világnézet...* I. m. 294.

143 Karácsony Sándor: *A magyarság mint idegenforgalmi probléma*. Budapest, 1941, Idegenforgalmi Újságírók Egyesülete, 27. A tanulmány kissé módosított formában megjelent a szerző *Ocsúdó magyarság* kötetében is *A magyar vendéglátás lélektana, logikája és filozófiája* címmel.

lakosságot, a *középosztály* részben a középiskolát végzetteket, részben a társadalmi közepet, míg a *szofokrácia* az iránymutató szellemi elitet jelentette. Elképzeléseiben lényeges és önálló szerepet kapott az ifjúság is, hiszen szerinte minden őértük történik, ők jelentik a jövőt, ergo az ő kizárólagos joguk és illetékességük meghatározni, milyen is legyen az. Karácsony szerint a 17. századig egyrészt európai elhelyezkedésünk és ázsiai lelkünk egyensúlyban volt, másrészt társadalmi rétegeink egysége megkérdőjelezhetetlen volt, de az ellenreformáció következtében a szofokrácia és a középosztály gondolkodásban elszakadt a néptől, míg az első kettő nyugati mintákat követett, a nép gondolkodása „megkövesedett” és megmaradt eredeti ázsiai formájában. Karácsony számára ezért volt elengedhetetlenül fontos az a mozgalom, amelyet a zenében Bartók és Kodály, a művészetben Malonyai, Lechner és Kós Károly jelentett, hiszen ez felcsillantotta számára a reményt, hogy az az eredeti egyensúly és egység, ami szerinte a 17. század elejéig még létezett, újra létrejöhet.¹⁴⁴ A szofokrácia tehát utat találhat a magyar néphez, a magyar nép pedig felemelkedhet gyarmati helyzetéből. A 16. és 17. század fordulóján bekövetkezett ilyen értelmű gyökeres változás vagy törés történeti szempontból erősen kétséges, a szofokrácia és nép gondolkodási egységének helyreállása pedig – talán mondanom sem kell – illúzió volt a javából. Ez az eredendő illúzió még csak fokozódott Karácsonynál 1945 után, amikor is a *Magyar demokrácia* című könyvében *magyar ébredésről* elmélkedett. „Csak mostanára – mint írja – születik meg a megtért, újjászületett és ocsúdó magyarok belső, vallásos életében a másik ember, az igazi közösségek lehetőségének az előfeltétele. [...] Jogilag, az ősi pogány rétegben gyökerezően igenis beszélhetünk magyar ébredésről, hiszen egyre biztosabb kontúrjai támadnak figyelő szemünk elé egy magyar társaslélektani-logikai és filozófiai törvényhálózatnak. A magyar ébredési folyamat legalábbis megindult ezek szerint.”¹⁴⁵ Az 1945-ben meginduló új korszakról tehát összegzően úgy vélekedett, hogy végre elérkezett a tavasz, az autonóm ember igazi korszaka, és „magyar ébredés nem lesz, hanem van”. Hogy ez mennyire nem következett be, nos, az mindenki számára rövidesen eléggé világosan kiderült.

144 Még a fentieknél is bonyolultabb Karácsony értelmezése a magyar történelemről. Ő ugyanis használja még a „hatástorlódás” és „vegyültség” fogalmait. Az elsőn azt érti, hogy Európának ebbe a régiójába a hatások egymásra összetorlódva érkeznek. Vegyültségen pedig azt érti, hogy az átvett értékek módosult formában jelennek meg.

145 Karácsony Sándor: *A magyar demokrácia*. Pécel, 2002, Csökmei Kör, 124. és 127.

Eredeti módon viszonyult Karácsony a hagyományos magyar nemzetkarakterológiai toposzokhoz is. Egyrészt ugyanis élesen kritizálta az addigi megközelítéseket (szubjektív módon megállapítottak; bizonytalanok és eltorzítottak; minden jó tulajdonság magyar erény, s minden rossz magyar bűn; műkedvelők kedvenc terepe; elavult nézeteken alapulnak, mint a Beöthy Zsolt-féle turáni lovas, a lovagiasság vagy a „magyar gavallérosság”; sok köztük a féligazság vagy áligazság; ellentmondásosak, mint például az egyenes jellemű magyar, valamint a színlelt megfutamodás stratégiája), másrészt túlságosan is materialisztikusnak tartotta az addigi megközelítéseket.¹⁴⁶ Az úgynevezett „*magyar bűnökről*” (szalmaláng, széthúzás, patópáloskodás és a sült galamb várása) pedig azt állapította meg, hogy nem is bűnök valójában, hanem történetileg kialakult és teljességgel magyarázható, racionális magatartásformák és adottságok.¹⁴⁷ Egyfelől tehát mintha természetesnek tartaná őket és elfogadni látszana, másfelől viszont tagadja létüket. „Nem a szalmaláng, a Pató Pál, a széthúzás és a sült galamb népe a magyar. A végtelenség és örökkévalóság csodaképpen élő lelke ő. Ázsia és Európa öleléséből született lélek. Addig mindenesetre élni fog, mert addig dolga van, míg Ázsia és Európa egyek nem lettek. Még egy ezer évet tehát igencsak. Lehet többet is. Csoda lesz, ha fel nem örlődik, de ez a csoda meg fog történni mégis. Elfér a végtelenségben, és telik az örökkévalóságból.”¹⁴⁸

Egészen különleges a *mi a magyar* és a *magyar karakter* kérdésének megválaszolásában Hamvas Béla esete. Hamvas ugyanis egyrészt hozzászólt a múlt század harmincas éveinek nagy karakterológiai vitáihoz, és ezekben markáns véleményt is nyilvánított, másrészt viszont ezzel szinte párhuzamosan az *Öt géniusz* kezdeti munkálatai során egy ettől homlokegyenest eltérő – kultúrmorfológiai – interpretációját adta a kérdésnek. Mintha nem is egy ember írta volna ezeket a különböző műveket, hiszen a *nemzetkarakterológiai* és a

146 Beöthy Zsolt (1848–1922) klasszikussá vált irodalomtörténeti összefoglalásában (*A magyar irodalom kistükre*. 7. kiad. Budapest, 1930, Athenaeum. Első kiadás: 1896.) fogalmazta meg az ősi magyar lovas alakját és mentalitását: „A Volga-menti pusztán nyugodtan áll és figyel. Hegyes kucsmájában, párduc-kacagányában, izmos dereka mintha oda volna nőve apró lovához. Sasszemeivel végigtekint a végtelennek tetsző síkon, melynek minden pontját élesen megvilágítja a nap fényes korongja. Nyugodt; nem fél és nem képzeli; csak az tartozik rá, amit lát, ami emberi szem egy pontról láthat.” Uo. 15. Beöthy szerint ennek a volgai lovasnak a képe nemcsak az ősi magyarság életmódját, hanem a magyar szellem, így a magyar irodalom mivoltát és fejlődését is nagymértékben megmagyarázza (szemléltető erő, a belátás tisztasága, a felfogás és ítélet elevensége és biztossága, személyes bátorság, áldozatkészség, közösségi érdek elsőbbsége stb.). Ez a megközelítés azonban Beöthyt olyan nyilvánvaló ellentmondásokhoz vezette, hogy például ezeknek az ősi, „vérségi” tulajdonságoknak, nemzeti jellemvonásoknak a legkifejezőbb költője Petőfi. Uo. 243.

147 A részletes érvelést lásd Karácsony: *Magyar észjárás...* I. m. 51–55.

148 Uo. 54–55.

kultúrmorfológiai megközelítés egymástól diametrálisan eltérő eredményre vezetett, miközben szinte egy időben keletkeztek ezek a művek.¹⁴⁹ Tekintsünk azonban a dologra sokkal nagyobb megértéssel, tudjuk be mindezt Hamvas bámulatos sokoldalúságának és problémaérzékenységének. Mindkét megközelítésben azonos azonban az éles elhatárolódás a történeti megközelítéstől, Hamvas szerint ugyanis a történettudomány „szánalmas, elárvult és kiaszott mitológia”.¹⁵⁰

Hamvas egyfelől elfogadni látszott a magyar nemzetkarakterológia kiindulópontját, kérdésfeltevéseit és eredményeit.¹⁵¹ 1936-ban ugyanis Prohászka *Vándor és bujdosójának* megjelenését úgy fogadta, mint a *magyar sorstudomány* megalapítását, és csak felsőfokokban beszélt a könyvről, szerzőjét Zrínyi Miklós-i és Kemény Zsigmond-i magasságokba emelte. Prohászkanak – írta – „volt ereje ahhoz, hogy a tanultat átformálja, volt ereje ahhoz is, hogy a tanultak fölött maga is megnyíljék. Egészen ritka az olyan magyar filozófus, aki ezt meg tudta tenni. [...] *A vándor és a bujdosó* az a mű, melyet megjelenésétől számítva sem magyar történész, sem társadalomtudós, sem etnológus, sem művészettörténész, de még művész, író, politikus sem nélkülözhet többé: a magyar sors megértéséhez az út ettől kezdve Prohászka könyvén keresztül vezet.”¹⁵² Hamvas szerint Prohászka azzal teremtette meg a magyar sorstudományt, hogy az emberi létet olyan magasságból nézte, amely „határán áll annak, ami abszolút, biztos és örök”. Vannak olyan népek ugyanis (görögök, franciák, olaszok), amelyeknek van „klasszikájuk”, azaz eljutottak egy tisztult sorsig, de vannak olyanok (németek, angolok, szlávok), amelyek sorsa megoldatlan maradt. Ez utóbbiba tartozik a magyar is. „A magyar sors, életforma, magatartás – írja – nem azért sötét és nehéz, mert tragikus, mert hiszen minden sors az, hanem azért, mert magyar földön az élet sohasem teljesedett klasszikává, még legnagyobb korszakaiban, legnagyobb alkotásaiban

149 A kultúrmorfológiát itt mint megközelítési módot kezelem. Hamvas ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a kultúrmorfológia mint elmélet téves, mivel nem a kultúra az, amely a szellemet megteremti, hanem éppen fordítva. Lásd erről Palkovics Tibor utószavát. In Hamvas Béla: *Közös életrend. Esszék, tanulmányok, előadások, hozzászólások*. Szentendre, 2019, Medio, 435–449.

150 Hamvas Béla: *Az öt géniusz földje*. Budapest, 2021, Medio, 113.

151 Prohászka Lajos könyvéről. A magyar sorstudomány megalapítása (1936), Híg-magyar, jött-magyar, mély-magyar (1939), A németiség jelleme (1940), Bevezetés a modern karakterológiába (Pál Antal néven, 1941), Egy költő apológiája (1946). Ezeket az írásokat lásd *A magyar Hüperion és más magyar vonatkozású esszék*. 1–2. köt. Szentendre, 1999, Medio; illetve *Közös életrend...* I. m.

152 Hamvas: Prohászka Lajos könyvéről. A magyar sorstudomány megalapítása. In uó: *A magyar Hüperion...* I. m. 1. köt. 298–299.

és legnagyobb egyéniségeiben sem.”¹⁵³ Egyrészt a magyarságnak mindig két arca van (Szent István és Koppány, keleti zártság és nyugati nyíltság stb.), és emiatt folyvást keresnie kell közöttük egyensúlyt, ami viszont lehetetlen vállalkozás. S ezért a magyar lét állandóan újrakezdésekkel, gyökeres átalakulásokkal és szétagoltsággal terhes.¹⁵⁴

Nézzük meg ezek után Hamvas ettől gyökeresen eltérő megközelítését! Hamvas szerint ugyanis a történeti Magyarországot *Európa nyolc géniusza* (a négy világtáji, a bizánci, az afrikai, a sarkvidéki és az atlanti) közül öt uralja (Délnyugat-Magyarország – Dél, Nyugat-Magyarország – Nyugat, Felvidék – Észak, az Alföld a Dunántúlra is átnyúlva – Kelet, Erdély – Bizánc), ami kuriózum Európa országai és népei között, ugyanis általában egy országot csak egy, kivételes esetben maximum két-három géniusz ural.¹⁵⁵ A géniusz Hamvas felfogásában metafizikai fogalom, amely egyrészt *ösztönszerű igazságtudat* (sensus communis), másrészt a megszemélyesített *hely* „szelleme”. Míg a *tér* nála földrajzi fogalom, addig a *hely* daimonikus tér – mint mondja – a helynek „nincs tudománya, ellenben van költészete, művészete és mítosza”.¹⁵⁶ A géniusz tehát olyan metafizikai meghatározottság, amely döntően befolyásolja az illető területen élők viszonyait, valamint gondolkodásukat és mentalitásukat.

Délnyugat-Magyarországnak, azaz a Dunántúl délnyugati csücskének a Délhez tartozásában nem a nyelv, nem a szokás, és nem is a vér a meghatározó – mondja Hamvas –, hanem ennél sokkal fontosabb és lényegesebb az a lelki rokonság, amely a fentieknél sokszorososan erősebb szálakkal köti össze a régió lakóit a déli népekkel. Ez a térség tehát Dél-Európa „géniusza” szerint tartozik a

153 Uo. 313.

154 Nem ez volt Hamvas utolsó szava a nemzetkarakterológia ügyében. *Egy költő apológiája* című tanulmányában, amelyet Kisfaludy Sándor életművéről írt (*A magyar Hüperion...* I. m. 1. köt. 314–334.), adott egy ettől eltérő, igaz, csak töredékesen megírt magyar jellemképet. Hamvas itt azt fejtegeti, hogy vannak hősies és idilli népek, és a magyar – szemben az általánosan elfogadott harcias, lovagias, hősies stb. jelzőkkel – alapvetően idilli nép. Az idilli nép békében és a passzív rezisztencia állapotában érzi jól magát, családias és higgadt. Nem tesz semmit, de ha ezt a békéjét veszélyeztetik, akkor ellenáll.

155 Hamvas Béla: Az öt géniusz. In uó: *A magyar Hüperion...* I. m. 2. köt. 7–176. Hamvast 1936 augusztusában Balogh József, a Hungarian Quarterly főszerkesztője kérte fel ilyen jellegű munkára. 1937 elején megjelent a Bakonyról szóló írás, és elkészült a *Kemenesalja* című írás is. Ez azonban nem jelent meg. Hamvas 1939-ben *Öt géniusz* címmel előadást tartott, majd a következő évben *Az öt géniusz földje. Magyarország szellemi földrajza* címmel megírta a munkát, de ez a mű kéziratban maradt. A korban ebből csak részletek jelentek meg: Magyarország kulturális szférái (1941 In Gallus Sándor szerk.: *Új Magyarság és az új Európa*. Budapest, 1942, Bartha Miklós Társaság, 149–156.), Dél és Nyugat géniusza (1943). Ezeket az írásokat lásd Hamvas: *Közös életrend...* I. m. 1959-ben pedig gyökeresen átdolgozta ezt a kéziratot. Az európai nyolc régió Hamvas által kézzel rajzolt térképét lásd Hamvas: *Az öt géniusz földje...* I. m. 155.

156 Hamvas: *Az öt géniusz...* I. m. 85.

Délhez, és nem a nemzeti-nemzetiségi összetartozás alapján. Ugyanez igaz a többi öt tájegységünkre is, azaz sohasem a nemzeti-nemzetiségi hovatartozás, hanem *az illető terület géniusza* által meghatározott gondolkodás és életmód a döntő. A régiók között azonban nincsenek éles határok, egy-egy táj géniusza ugyanis átsugározhat egy másikba, és ez a távolság akár több száz kilométer is lehet. Délnyugat-Dunántúl – Hamvas szerint – nem tartozik a Kárpát-medencéhez, sem Somogyhoz, hanem Provance, Isztria és Dalmácia északi nyúlványa, hiszen ezen a területen „mindenütt a Dél géniusza parázslék”. A régióknak vannak – metaforákban megfogalmazott, erősen szubjektív – fizikai jellemzői (a napfény fehérebb, a tárgyak körvonala élesebb, a légkör elektromosabb, az erőkifejtés sem olyan izzasztó, mint másutt stb.). Továbbá az ott lakóknak más ismérvek vannak, mint az északi vagy az erdélyi magyaroknak (derűsebb és oldottabb életeszmeny; a magánélet primátusa; urbánus és családias életmód; individualista, demokrata és liberális életrend; tartózkodás a történelem küzdelmeiben való részvételtől; egyensúlyra törekvés; familiáris és intim gazdaság stb.). A déli géniuszt Hamvas nemcsak fogalmilag közelíti meg, amit többé-kevésbé a fenti ismérvek és jelzők adnak vissza, hanem irodalmi-hangulati szempontból is. Ez nem is lehet véletlen, hiszen Hamvas egy régió metafizikai lényegét akarja megragadni, és ahhoz nem biztos, hogy a fogalmi-logikai út a legcélravezetőbb. Csak egy példát hozunk a sok százból! Magyarországnak ezt a déli tájegységét például így jellemzi: „El kell képzelni Berzsenyit nyáron, a sugárzó forró napon, augusztusban, amikor ebéd után a szikrázó udvaron átmegy, hóna alatt Horatiusával és néhány papírral, amelyre ódájának vázlatát vetette. A méhes a háztól ötven lépésnyire van. Az ajtót kinyitja. A kaptárok körül zúgnak a méhek és az ablakokon szállnak be és ki. A kaptárokon kívül csak puhafa asztal és szék, semmi más. A lángoló kertre kinéz, aztán a méhes felé fordul, a könyv ott fekszik az asztalon, a papír, a külvilág eltűnik és elsüllyed valahová, ahonnan már nem látni a forró nyári kertet és a kaptárt.”¹⁵⁷ Ezeket a lírai leírásokat egészítik ki az állandó – erőteljesen szubjektív – összehasonlítások. Például amíg „Délien az élet akkor magasrendű, ha művészi”, addig Nyugaton a civilizáció, Északon a természet a legfontosabb érték. Keleten pedig az én az első, aki „az egész világot lenyeli”. Sőt a táji géniusz áthatja még az irodalmi műfajokat is, nevezetesen Nyugatot a próza mint a civilizáció és a valóság műfaja jellemzi, míg Keleten, Északon és Erdélyben a líra, illetve a ballada uralkodik, itt még a regény is lírikus. A

délnyugati géniuszt olyan nevek fémjelzik, mint Kisfaludy Sándor, Berzsenyi vagy Zrínyi.

A nyugati géniusz által uralt Nyugat-Magyarországot a franciás táj, a humanizált természet, az urbanitás, az intenzív gazdaság, a kifinomult és polgári életlehetőségek, az autonóm és racionális egyéniségek, a szociális tagozottság és egyensúly, az állandó tanulás, a hétköznapi munkaethosz, végül a szakrális helyek hiánya jellemzi. Nem a civilizáció különíti el Magyarország többi régiójától ezt a vidéket – hiszen civilizáció Európában csak Athénban, Rómában és Párizsban létezett, illetve létezik, mondja Hamvas – hanem a „kultiváltság”. A nyugati géniuszt töményen *Széchenyi* testesíti meg, aki semmi mást nem akart, mint ezt a nyugati géniuszt az egész országra kiterjeszteni, Tehát olyat akart elérni, amit a többi tájegység – még ha lett is volna ott akarat erre – akkor sem tudott volna teljesíteni.

A északi géniusz által uralt Felvidéken – mondja Hamvas – nincs hagyomány, a mese és az irrealitás uralja a társadalmi és történeti tradíciót, az emberi képzelet és a természeti szükségszerűség uralkodik a tervszerűség helyett, provinciális az életrend, a gazdaság egyetlen célja az egzisztenciát jól-rosszul fenntartani, végül a gazdaság jellege alapvetően kisipari. Lakóit a szegénység, a fantázia túltengése, a melankólia, a babona és a csoda jellemzi. A régió reprezentatív társadalmi típusa a depravált úr, aki könnyelmű és alacsony szellemi színvonalon él, azaz úri svihák. Észak legjellegzetesebb költője a vallásos Tompa Mihály, akinek vallása azonban konvencionális vasárnapi prédikációvallás.

Az *Alföld* a délorosz sztyeppe nyugati nyúlványa, így a sztyeppe géniusz – kissé enyhén módosult formában – itt is érvényesül. „A vihar – írja – itt nem száguld annyira, a szél lágyabb mint a sztyeppén, minden pontjáról látni a szárazföldet, nem lehet elveszni, nincs otcasanyije, nincs eksztatikus tánc, csak halálsóvárgásnak még egy kis csökevénye mélyen a tudat alatt.”¹⁵⁸ Lakói – paradox módon – *bezárva élnek*, valami belső kényszer megakadályozza itt a mozgás, a gondolkodás, a cselekvés és az elhatározás szabadságát, ezért az alföldi ember elzárkózó, gyanakvó, bizalmatlan, alattomos és irigy. Mivel az Alföld kiszáradt tengerfenék, így lakói is képzelet-, vidámság- és gondolatszomjasak. Főként a szabadság iránti sóvárgás és vágy jellemzi őket. Egy nép létkérdéseivel Hamvas szerint csak az illető nép szellemi kasztja lehet

158 Uo. 40. Otcasanyije – kétségbeesés.

tisztában, de ilyen kialakulására az Alföldön soha még lehetőség sem volt, így itt a lét–nemlét, illetve a valódi szellem iránt teljes az érzéketlenség. Az alföldi ember folyamatosan ingadozik a letargia és a kitörő indulat, valamint a nomádság és a letelepedett életmód között. Továbbá az önrendelkezés illúzióját fontosabbnak véli, mint a gazdasági gyarapodást, így gazdasági tevékenységét külterjesség jellemzi, ezért az észszerű gazdálkodásra, szövetkezésre, iparosításra itt gondolni sem lehet. Jellemzi még az alföldi embert a hiúság, a kevélység és a zaklatottság. Az Alföld költője mindenekelőtt Petőfi, az első és egyetlen ember – mondja Hamvas –, aki ezért a sivár földért lelkesedni volt képes.

Az ötödik génius, az *erdélyi*, teljességgel más, mint a másik négy, és mintha fal választaná el tőlük, mintha a Királyhágón túl egy egészen más nép lakna. Az erdélyi ember befejezettebb, kiműveltebb, határoltabb, egyénibb, kristályosabb és sokrétűbb. Erdély nem Athénhoz, Rómához vagy Párizshoz mint civilizációs központokhoz, hanem Bizánchoz, majd később Sztambulhoz igazodott. Míg Nyugaton – az alapvető és mindent átható demokratizmus miatt – a társadalmi rétegek kiegyenlítődnek és a polgári középszerűségben találkoznak, addig Erdélyben az előkelők és a munkások között hatalmas szakadék tátong. Egymás mellett, ugyanakkor egymástól hatalmas szociális távolságban el együtt a kastély és a viskó, a dinasztikus uralkodó családok és a „puliszkaevő nép”. Míg az északi ember eszménye a *közvetlenség*, a nyugatié a *szociális és humánus egyszerűség*, az erdélyié a *sokrétűség és a szövevényesség*. Így az erdélyiek a különböző vélemények között bukácsolnak, állandóan köntörfalaznak, kitérnek és lavíroznak. Egyszerre több véleményük is lehet, és „ezekben a tekervényes ellentmondásokban igen otthonosan mozognak”.¹⁵⁹ Nem véletlen ezért, hogy az erdélyi politikában a *kompromisszum* az uralkodó gondolkodási forma, amire egyébként is humorral tekintenek. De ennek az erdélyi politikának a másik lényeges vonása – Bizánchoz hasonlóan – az *intrika, egymás fúrása-faragása*. Erdély jellemző irodalmi műfaja – szemben a nyugati prózával és az északi dallal – a sejtelmes, homályos, ugyanakkor megrázó ballada. Irodalmi képviselőjének, Kemény Zsigmondnak a regényei is – legalábbis Hamvas szerint – tulajdonképpen balladák.

Hamvas tehát *Az öt génius*ban határozottan szembe helyezkedett a nemzeti karakterológia alapvető kiindulópontjával és megközelítésmódjával, miközben sokat hasznosított annak módszertanából. Szemléletete itt már-már

159 Uo. 53.

anacionálissá válik, míg a karakterológusoké határozottan nemzeti, népi vagy egyenesen – szélsőséges esetben – faji.¹⁶⁰ A nemzeti szempont érvényesítésében ebben a megközelítésben Hamvas csak addig az állításig megy el, hogy egyedül a magyarságnak volt olyan hagyománya, amely mind az öt régióra kiterjedt, de ennek ellenére *történeti tévedésnek* véli, hogy ezt a földet egyetlen országnak tartották és tartják.¹⁶¹ Már-már ironikusan hat, hogy az öt régió egységét egyedül az *ételekben*, illetve *Jókai műveiben* találja meg, még a magyar borban is érzékeli ezeket a táji különbségeket. Könyvünk tárgya, azaz a magyar történelem szempontjából van Hamvasnak még két figyelemre méltó megállapítása, illetve újítása. Egyrészt – és ez egyben originális válaszkíséret a *mi a magyar* kérdésre – azt mondja, hogy magyarnak lenni annyit jelent, mint egyensúlyt és harmóniát teremteni a fenti öt génusz között. Másrészt nagy történeti személyiségeinket is annak alapján ítéli meg, hogy mennyire sikerült nekik ez a bizonyos egyensúlyteremtés. Az Árpádokat – mondja – csupán a saját hatalmuk és dicsőségük növelése érdekelte, mint a világtörténelem valamennyi *ksatrija* kasztjába tartozó uralkodót. Csupán Szent Lászlót, Kálmánt, III. Bélát és IV. Bélát nevezi meg olyan királyokként, akik egynél több magyar táji génuszt voltak képesek egybekapcsolni. Ezt a logikát követve a virágzás idejét az Anjou-korra teszi, amikor is Károly Róbert és Nagy Lajos a „Dél jegyében” megsejtették a régiók közötti harmónia jelentőségét, és ezt átmenetileg meg is tudták valósítani. De Zsigmond már a Nyugat, Mátyás pedig Erdély génusza jegyében kormányzott, így nem érhetek el különösebb eredményt. A 16. századtól pedig a tragédia éppenséggel az öt génusz harmóniájának széthullása volt, azaz ez a szétesés alapvetően nem a világpolitikai erőtér átrendeződése miatt következett be. S a jelenre vonatkoztatva is ez Hamvas következtetése: Magyarországon csak a legnagyobb nehézséggel lehet összekapcsolni ezt az öt archetípust, így ennek következtében a magyarság *mindig töredékes, hiányos és egyensúlytalan marad*. S ez a helyzet vezetett arra, hogy bár a legnagyobbak, Bessenyei, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Kemény és Arany magukra vettek a magyar problémákból annyit, amennyire képesek voltak, tevékenységüket nem koronázta siker: végül is elszigetelődtek, magányossá és melankolikussá váltak. S társadalmi szinten is valami hasonló játszódott le Hamvas szerint, Bessenyei *Agis tragédiájának* megírása után szerveződni látszott egy irányításra alkalmas szellemi kaszt, ezt azonban a reformkor után a *politika démonai* legyőzték. S

160 Az 1959-es átdolgozásban világosan kimondja, hogy a génuszok és a nemzetiségek nem fedik egymást, a nacionalizmust egyenesen téveszmeként írja le, amelynek a fajelmélet és az osztályharc csak elfajzott mellékhatásai voltak. Uo. 75. és 88.

161 Lásd uo. 59.

erre a politikai démonra vezeti vissza Hamvas a magyarra oly jellemző testvérharcot is, azaz a dühödt szembenállást, az egymással szembeni árulást, ahol nemcsak hogy rokonszenv nincs, de már közöny sem, hanem csupán értelmetlen és érthetetlen *egymás iránti gyűlölség*. A magyar politika „ösbűnei”, azaz a fenti értelmetlen diametrális szembenállás és gyűlölet, továbbá a nemzetiségi kérdés szerencsétlen kezelése. A Kelet–Nyugat antagonizmus, nevezetesen a kritikátlan Nyugat-undor és a még kritikátlanabb Kelet-romantika megakadályozták és folyamatosan akadályozzák, hogy a magyarság ötrétűségének tudatára ébredjen, és főként, hogy ez az öt archetípus jegyében harmonikusan együtt éljen.¹⁶²

A fentiekben bemutatott és elemzett eredeti és kevésbé eredeti nemzetkarakterológiákkal szemben a szociológus *Dékány István* egészen más utakon indult el. Őt is fellelkesítette ugyanis a Szekfü-féle *Mi a magyar?* tanulmánykötet 1939-es megjelenése, és – mint ahogy arról könyvének előszavában őszintén be is számol – mindez bösz cédulázásra sarkallta. Dékány ugyanis szorgalmasan kigyűjtötte egyfelől a korszak ilyen jellegű történeti, filozófiai és pedagógiai munkáiból az őt érdeklő megállapításokat, másfelől a magyar irodalom jelentősebb és jelentéktelenebb írói, tudósai írásaiból azokat a megállapításokat, amelyek a magyar alkatra és jellemre vonatkoznak. A szerzők köre Rónay Jácinttól Prohászka Lajosig, Petőfitől Adyig, Szkhárosi Horváth Andrástól Illyés Gyuláig, sőt Dukay Takács Judittól Papp-Váry Elemérnéig terjedt, majd az így kicédulázott anyagot három fő fejezetbe (közösségi érzések, értelmi sajátosságok, befelé forduló lélek) csoportosította. A három fejezetben a magyarságra jellemző harmincöt karakterjegyet mutatott be, pontosabban harminchatot, ha az exkursusként leírt és ugyancsak karakterisztikusnak lefestett magyar táncot is idevesszük. Vegyük sorra ezeket, ha nem is valamennyit, de legalább a legfontosabbakat!¹⁶³

Kezdjük mindjárt Dékány azon megállapításával, hogy a magyarság – szemben a széles körben elterjedt felfogással – *nem individualista*, pontosan ellenkezőleg, hordozója egy igazi közösségi érzésnek. Még a liberalizmus szabad verseny

¹⁶² Hamvas ezt kiegészíti egy indiai kasztrendszerrel idealizáló (és ezt magyarázó elvként használó) érveléssel. Ennek bemutatása és kritikája azonban nem ennek a munkának a feladata.

¹⁶³ Dékány István: *A magyarság lelki arca. Magyar néplélektani rajzok*. Budapest, 1942, Athenaeum. Az olvashatóság érdekében, illetve az olvasók türelmének kímélése miatt ezt a 36 alkati jegyet nem számmal jelöltem, ahogy azt Dékány tette, illetve az egyes helyeken túlzottan bonyolultan és kissé szétcsúszottan bemutatott karakterjegyeket némileg leegyszerűsítettem és összefoglaltam, valamint ezeket a számok elmaradása miatt a bekezdéseken belül kurzív szedéssel jeleztem. Majd az alfejezet végén csupán csak utalok az általam leírtakból kimaradtakra.

századában is – úgymond – ellenállt az amerikanizálódási folyamatnak, így nem vészett ki belőle a közösségi érzület, azaz erős maradt benne a sóvárgás a közösségek szoros és bensőséges viszonyai iránt. Ugyanakkor a magyar közösségnek fontos jellegzetessége csatlakozási hajlama a „vezéremberekhez”, legalábbis azokhoz, akik közel tudtak férközni lelkéhez, továbbá akiknek tetteiből nem a parancs, hanem a lelki misszió árad. Dékány ilyen történelmi vezérférfiaknak nevezi Hunyadi Jánost, II. Rákóczi Ferencet, Széchenyit, Kossuthot, Deák Ferencet, gróf Teleki Pált és Horthy Miklóst. Az úton-útfélen hangoztatott magyar individualizmus képe szerint csupán félrevezető látszat, amely csupán a magyar nép alapvető bizalmatlansága miatt alakult ki a közvéleményben és a megtévedt tudósokban.

Szerinte a magyarok önérdékűek, – ahogy ő nevezi – *az önfenntartás hősei* is egyben, azaz nyílt, nagylelkű, férfias, de békeszerető emberek. Ehhez a karakterjegyhez tartozik még a kiállás az ügyekért, ami belső szilárdsággal párosul. Bár ehhez a férfias kiálláshoz – teszi hozzá – sok esetben észszerűtlen merészség is társul. Szerzőnk kissé talán megalapozatlanul az önérdék és önfenntartás igénye alá sorolja a magyarok szabadságvágyát is. „Bármit is hoz a sors – mint írja –, mindig ott van a szabadság utáni tántoríthatatlan vágy és hit abban, hogy a függetlenség hű, becsületes és tántoríthatatlan szolgálata végre is biztosítja létünket.”¹⁶⁴ A magyar a szabadság féltékeny őrzése miatt – úgymond – sohasem engedi magát „zsarnokoltatni”.

A harmadik karakterjegy *a néma és harcos türelem*, amit a „nem az a legény, aki üti, hanem aki állja” közmondásunk fejez ki a legpontosabban. A magyar meghajlik némán, mivel türelmes, önmérsékletet mutató, már-már alázatosságra hajló fajta. Továbbá ebből a karakterjegyből származik a passzív ellenállásra való hajlama is. „A múltó Idő mártírjai vagyunk – írja emelkedetten –, miközben lelkünk mélyén az örök Igazságosság él.”¹⁶⁵ Ez a fajta türelem azonban nem a gyávaságnak, a jámborságnak és a lemondásnak a jele, hanem az önmérsékletnek, valamint ez egyben „az elemekkel harcoló magyar lélek hihetetlen erőpróbája is”. Miközben folyamatosan tűrünk és belül szenvedünk, de örökre megmarad a hitünk. Így a külső sors mindig csak másodlagos jelentőséggel bír számunkra, mivel mindig is a belső erkölcsi értékeket tesszük a legmagasabb polcra, s van türelmünk kivárni a jobb időket.

164 Uo. 59.

165 Uo. 67.

Dékány ugyancsak fontos karakterjegyüknek, a magyar népi temperamentum egyik specifikumának tartja az úgynevezett „szalmaláng” természetünket, azaz a hirtelen hevülést, majd a felfokozott lelkiállapot gyors kihűlését. Szerinte ezt a jellemvonásunkat történetileg a folytonos harcban állás, az egykori gyors csapásra alapozott harcmódorunk, a kurucos-huszáros rajtaütés alapozta meg. Dékány még az első világháborús nagyszámú magyar emberveszteséget is hajlamos volt ennek számlájára írni, nevezetesen hogy a gépfegyverek korában óvatosabban kellett volna előretörni a lövészárkokból.

Természetünk szerint, és nemcsak a művelt rétegeink, de a polgárságunk és a népünk is alapvetően *konzervatív*. Ezzel az alapvető hagyománytisztelettel és konzervativizmussal kapcsolatos *a jog tisztelete*, hiszen nálunk – úgymond – mindenki ragaszkodik a jussához. Szerinte a magyar született jogásznemzet, populus Werbőczianus, azaz a jog mindenkinek szinte a vérében van. Az állami parancs követése, a hatalom által diktált joghoz való alkalmazkodás esetünkben furcsának is mondható, tekintettel az évszázados Béctől való függésünkre. A magunk jogosnak vélt jussának a követelése azonban pontosan ezen alávetettség miatt sokkal inkább érthető tulajdonság. Dékány szerint ez a jogtisztelet mélyen összefügg a hagyományos magyar alkotmány szinte vallásos imádatával.

Egyike nagy nemzeti antinómiáinknak, hogy együttesen jelentkezik a valóság, *a realitás elfogadása*, ugyanakkor *irreális illúziókba menekvés*. E látszólagos ellentmondás mögött társadalmi különbségek is meghúzódhatnak – véli. Nevezetesen, míg a népi rétegek vaskosan reálisak, szinte utilitárius elveket követnek, addig társadalmi-politikai elitünk hajlik az illuzionizmusra. Ez a politikai illuzionizmus a legveszélyesebb a nemzetre nézve, ugyanis csalóka értudatot sugall, valamint megnyugvást ad, miközben háttérbe szorítja a valós veszélytudatot. Ennek nyomán kialakult papíros intézmények és látszatintézkedések képesek nálunk egész fikciós rendszereket létrehozni, amelyek hamis közmelegnyugvást teremtenek.

A magyar politikai hitvilág – mondja Dékány – két pilléren, egy formálison és egy tartalmin, azaz *a szabadságon és a hazán* nyugszik. Szerinte a haza az elsődleges, ez a lényegi, tartalmi elem, a szabadság ehhez képest csupán másodlagos, vagyis csupán keretet biztosít a haza eszméjének kibontakozásához. Ne becsüljük túl – figyelmeztet Széchenyire hivatkozva – a szabadságot, annak „egészséges arányúnak” kell lennie, tehát csak akkora keretet biztosíthat, amekkorát méltó tartalommal be is tudunk tölteni. Ennek mértéke mindig „kultúrképességünktől”, azaz a magyar kultúra adott fokától függ. Hogy a

szabadság és a haza közötti alá-fölérendelés mennyire a magyarság tényleges, valós jellemvonása, és mennyire csupán Dékány vágyálma, nos, az több mint kérdéses. Carl Schmittre hivatkozva úgy látja, hogy minden népnek van politikai teológiája, vagyis az adott politikai intézményei mögött mindenütt meghúzódik egy eszme- és várakozásrendszer. Szerinte a magyarság lelkivilágában is van egy hat-hétszáz éves hitrendszer, amelynek a lényege, hogy az egységes és megbonthatatlan földrajzi egység, azaz a Kárpát-medence konvergens egészet alkot, és amely ennek következtében nem eshet szét. Ez adja a haza elsőbbségét a szabadság fölött! Az itt lakó népek egy politikai nemzetet alkotnak, „még ha külön nyelvűek és fajúak is”. Ahogy írja: „Mintha a föld szelleme szólalna meg: kell, hogy megértsétek az én szavamat, s azt a hivatást töltsétek be, amit én sugallok. A föld és a nép itteni egysége elő van írva.” A magyarságra vár tehát szerinte az a feladat, hogy békét teremtsen ott, ahol a „hullámok összevissza torlódnak”.¹⁶⁶ Így szükségszerűen az ország, föld és persze a magyar nemzet fogalma is szinte vallásos színezetet kap. Ebből következően a magyar hazaszeretet – emelkedik el a földtől szerzőnk – nem önző alapon áll, nem egocentrikus, hanem sok benne a tiszta áldozat ezért az egységes hazáért. S az így felfogott magyar politikai hitvallásnak a Szent Korona eszméje áll a középpontjában.

A következő három, egymással szorosan összefüggő karakterjegyet talán egyszerűbb együtt tárgyalni. Nevezetesen magyar *patriarchális szemléletről*, az *úriemberségről* és a *nagyasszonyiságról* van szó. Dékány szerint ugyanis a magyar társadalom nagyra értékeli ezeket a klasszikus eszméket, és noha a modern korban ezek folyamatosan kopnak, még mindig híven követi őket, tehát a szülők iránti tiszteletet, a rokoni, baráti szeretetet, a vallásnak, a hazának, az aggkornak, a becsületnek, az érdemnek és a törvényeknek a megbecsülését. Bár – teszi hozzá – a magyar érintkezés meglehetősen szótlan és kemény, a meleg családiasság még mindig nem veszett ki teljességgel. Szerinte a *patriarchalizmusban* táruul föl a magyar föld egyik titka is, Magyarországon ugyanis mindenkitől megkövetelik, hogy átérezze a közös sorsot, sőt sorstársainak gondját-baját. Ezért nem véletlen, hogy a nemesség évszázadokon keresztül ragaszkodott az *una eademque nobilitas* fikciójához. Igaz – mondja Dékány –, hogy a kapitalisztikus viszonyok sokat rontottak az ősi magyar patriarchális szemléleten, mégis sok megmaradt ebből a családi érintkezésben, továbbá a gazda és a szolga, illetve a katonatiszt és tisztiszolgája közötti

166 Uo. 177.

viszonyban. Ezekben ugyanis még mindig a kölcsönös tiszteletadás és a közös sorstársi életérzés uralkodik. Ehhez az értékeléshez – részigazságai mellett – bizonyára az akkori uradalmi cselédeknek és a tisztiszolgáknak is lett volna hozzáfűznivalójuk...

Ennek a patriarchális életformának volt a központi figurája *a magyar úr*. Az igazi magyar úr élete Dékány szerint alapvetően „göröngyös és áldozatos” volt, és azt az emberséges magatartás és a családiasság jellemezte. Szinte elérhetetlen magasságokba helyezi ezt a típust, ugyanis értelmezése szerint a magyar úr sohasem akar mások fölé emelkedni, hanem csak őrzi régi rangját és színvonalát, továbbá nem stréber, nem tolakodó, hanem egyenes, póztalan, igénytelen, végül büszke, de nem kérkedő. A magyar úr – ha kell – *primus inter pares*, de sohasem gögös. Sajátosan magyar jelenség, hogy hazánkban hajlama szerint még a paraszt is úr. Azt ugyan még ő is kénytelen elismerni, hogy ennek az úri érületi alkatnak lehetnek hibái (például a büszkesége miatt ez a típus nehezen alkalmazkodik), ennek ellenére bízik abban, hogy végül is a magyar úri mentalitás győzedelmeskedik majd az „üzletes embertípus és a rögtönzésekbe bódulókkal” szemben. Dékány azonban még az úriembernél is magasabbra helyezi *a magyar nagyasszonyt*, a bensőséges és nagyvonalú nő e „bronzkemény erkölcsi típusát”, mivel a nagyúr csak magasabb rangot jelent, a nagyasszony ezzel szemben lélekben nagy. „A nagyasszony rendtartó talentum – írja –, akinek jóságos a szíve, de a szeme tud haragos villámot is szórni, kivált akkor, amidőn erkölcs dolgáról van szó. Senki nem érzékenyebb a »tisztesség« követelményeire, mint a nagyasszony. Nemcsak példát mutat, hanem megkívánja, hogy pontosan kövessék is. Ezt éri el ösztönös diplomáciájával; hol nyájas, hol szigorú, amint azt a helyzet megkívánja.”¹⁶⁷ E nagyasszonyi attitűd miatt a magyar ember családi élete minden patriarchális vonása ellenére is meghitt és meleg, a feleség jogállása „legalább a társuralkodóé”.

Dékány István az ún. *magyar realizmusnak*, azaz a két lábbal a földön járásnak is történelmi magyarázatot igyekszik adni, nevezetesen hogy egy folytonosan az önállóságáért küzdő kis nép nem lehet álmodozó, utópikus, mint például az orosz, nem lehet szentimentális, az érzelmek viharzásában gyönyörködő, mint a lengyel, hiszen ez a nemzet létébe kerülhetne. Ebből a valóságismeretből táplálkozik szerinte a magyarságra oly jellemző külpolitikai valóságérzék is. Szekfűt idézi, aki szerint a magyar középkorban külpolitikánk – Nagy Lajos korának kivételével – a józan magyar mérlegelést követte, nem voltak irreális

167 Uo. 126.

terveink mindaddig, amíg a magyar politikai érzék szabadon érvényesülhetett. Ezt a külpolitikai realitásérzékét egészíti ki a belpolitikai is: nincsenek megvalósíthatatlan álmaink, merész terveink, minden szándékunk a meglévő megőrzésére irányul, s gondolkodásunkat már-már a fantázia hiányával lehetne leírni. Ennek a mindenáron realista, visszafogott, puritán szemléletnek az alapja és végső oka a föld megbecsülése és szeretete. A föld-közelség, amely nemcsak az egyszerű magyar népet, hanem a birtokain ülő köznemességet és – később – részben a középosztályt is jellemzi.

Dékány ezen alapvető jellemvonások mellett felsorolja és elemzi még az egyszerűséget és józanságot, a városiasság hiányát, alapvető történetietlenséget és hagyományszeretetet (így együtt!); a sorssal szemben való közönyösséget, a hetykeséget; a kitartás hiányát; a folyamatos szorongásérzést; az áldozatkészséget és igazságszeretetet; a demagógiára és az izgatásra való képesség hiányát; a hűséget és a szótartást; az önállóan végzett munkát és a munkakultúrát; a személyiség tiszteletét, ugyanakkor a rátartiságot; a csekély alárendelődségi hajlamot; az erős megfigyelő képességet és elfogulatlanságot; a kifejlett vizuális kultúrát; a férfias, konkrét, ugyanakkor képszerű, hajlékony nyelvet; a magyar virtust; a bensőségességet; a szemérmességet és a jellem egyenességet; a lassú életritmust; a dísz és a pompa kedvelését, ugyanakkor sírva-vigadásra való hajlamot; az erkölcsi kényességet; a mese- és anekdotakedvelést; a korszerűség prófétáinak (mint például Bessenyei, Kölcsey, Petőfi, Széchenyi, Ady, Prohászka Ottokár) elbuktatása; és legvégül a büszkeséget.

Dékány István munkája több szempontból is figyelemre méltó, mivel a nemzeti karakterológiakutatásban *új utakon* indult el, minthogy összeszedte és – bár nem mindig következetesen és logikusan – csoportosította mindazokat az alkati vonásokat, ősrégi toposzokat, amit mások fontosnak vélték ezzel kapcsolatban lejegyezni. Így kétségkívül nagy munkát takarított meg nekünk! Dékány ugyanis nem akart teljesen új és meghatározó jellemvonást felfedezni, amire fölfűzheti a maga önálló karakterológiáját. Ennek következtében vadonatúj karakterjegyeket nem, vagy csak módjával írt le. Továbbá – amint az a fenti felsorolásból látszik – az általa adott magyar nemzetkép bár jelentősen torzít pozitív irányba, magyarul inkább a fényre, mintsem az árnyéokra koncentrálnak, mégsem ad tökéletesen ideális képet a nemzeti jellemről, hiszen a negatív sajátosságokat sem hallgatja el teljességgel. Ezzel a módszerrel azonban Dékány arra a *lehetetlenségre* vállalkozik, hogy egyszerre akarja megszerezni a szétszórt

adatokat, ezzel *tudományosan meghatározni* a magyart, és egyben *gyógyítani* annak jellembeli csökevényeit. Ez a *kettősség* azonban nemcsak Dékány jellemezte, hanem a magyar nemzetkarakterológiai leírások jellegzetes tulajdonsága volt és maradt Széchenyitől Szekfüig. Ezek után milyen tanulságok vonhatók le a Dékány és a *mi a magyar* problematikáját megoldani kívánók válaszkísérleteiből?

Négy lényeges következtetés vonható le Dékány és elődei munkálkodása nyomán. Először is, bár logikusnak és követhetőnek tűnik az a módszer, amelyet Dékány kidolgozott, tudniillik hogy egyrészt a nemzetkarakterológusok, másrészt az írók-költők erre vonatkozó lényegi megállapításainak összegyűjtésével és bizonyos rendszerezésével kialakítható egy viszonylag valóság-hű modell.¹⁶⁸ Az eredmény azonban azt mutatja, hogy – sajnálatosan – nem alakítható ki! Dékány munkája ugyanis annak ellenére, hogy gyűjtése széles körű, idézetei pontosak, mégis *kiragadottak* az eredeti kontextusból, következésképpen *félrevezetőek*. Közel sem biztos ugyanis, hogy az illető költő egy konkrét helyzet vagy életérzés leírásával fontos nemzeti jellegzetességet akart kifejezni. Másodsor, Karácsony Sándor vagy Prohászka Lajos megközelítéseivel pedig éppen az volt a probléma, hogy egy, még ha olyannyira meggyőzőnek is tűnő képbe, jellemvonásba, karakterjegybe foglalták az egész magyar közösségre jellemző gondolkodás-, mentalitás- és cselekvési módot, így ez metódus szükségszerűen leegyszerűsítéshez vezetett amellet, hogy *időtlené* is tette az elemzést. Egy kiemelt alkati jellegzetességnek a korokon, sőt történelmi korszakokon átívelő meghatározó voltát bizonyítani erősen kétséges, és ez a kísérlet csupán *ahistorikus* eredményre vezethet. Ebben a vonatkozásban Szekfü Gyula fentiekben idézett Prohászka-kritikája teljes mértékben megállja a helyét. A probléma csupán az, hogy a *Mi a magyar?* kötetbe írt tanulmányában Szekfü ugyanezt az egyszerűsítést megtette, igaz, nem egy, hanem három jellemvonást felvázolva. Dékány megoldása a maga harminchat karakterjegyével viszont éppen fordítva, parttalanná, következésképpen követhetlenné tette az írást. A nemzetkarakterológiának, az alkatkutatásnak, a jellemismének ettől függetlenül lehet egyrészt korlátozott filozófiai-esztétikai

168 Ebben a történelmi munkában még csak kísérletet sem teszek arra, hogy a magyar lírában – de korlátozottabban – a magyar prózában is megfogalmazódó ad hoc magyarságképeket bemutassam. Egyrészt ezek száma szinte végtelen, hiszen majd' minden írónak, költőnek volt valamilyen képe a magyarságról, volt valamilyen metaforába sűrített megfogalmazása erről. Másrészt a szövegkörnyezetből kiragadott idézetek, amelyek száma ebben az esetben valóban végtelen (lásd például „csalálmokba menekültek” – Kemény, „fénylő tajték után futottak” – Weöres), a kontextusuk felvázolása nélkül semmit sem érnek.

relevanciája, másrészt ettől még a mindennapi közbeszédben valamennyien előszeretettel használjuk ezeket a közhelyesnek tűnő megállapításokat – leggyakrabban persze akkor, amikor asztali beszélgetéseink során már kifogytunk az értelmes témákból.

Harmadrészt, és ez mélyen összefügg a dolgok egyediségére, egyszeri voltára koncentráló történettudomány lényegével, amelyben csupán erős korlátok között működik a *törvényszerűségek keresése*, a *korlátok nélküli általánosítás* vagy a *modellalkotás*. A nemzetkarakterológia azonban – de tágabban a szellemtörténet is – általánosításra, tipizálásra, modellalkotásra, az örök magyar lélek megragadására törekvő módszerével *csak nehezen vagy sehogyan sem hozható össze* a történeti leírással. Hosszabb történelmi időtávra vonatkozóan ezek a szellemtörténeti és nemzetkarakterológiai modellek teljes mértékben használhatatlanok. Legfeljebb nagy érdeklődéssel figyelhetjük őket, amint mondandójuk, mint a homok kifolyik a kezeink közül. Ezek a megközelítések ugyanis rosszul kezelik a történeti időt, pontosabban *időtlené* tesznek korabeli, egyébként is korlátozott érvényű megfigyeléseket. Így legfeljebb *gondolati szépségüket*, és nem időtlen magyarázó érvényüket csodálhatjuk. Dékány javára írandó, hogy könyve végén maga is rádöbben erre, és – ahogy írja – az általa az előzőekben leírt, nagyjából a 19. századra jellemző „jóízű” világnak és az ugyancsak „jóízű” életszemléletnek egyszer s mindenkorra vége szakadt. A nemzeti alkat kutatói gyakran úgy látták, hogy az idő és a tér kiküszöbölhető faktor, de – sajnálatosan – *nem az*. Végző soron *nem léteznek* időtől és tértől független karakterjegyek, nemzeti jellemvonások. Könyve végére Dékány maga is bizonytalanná válik, amikor is pontosan érzékeli, hogy immár a tőke, a pénz, a számítás, a szabad verseny, a termelés, a város és a polgárok kora jött el, és ezek aligha fogják érintetlenül hagyni azt a nemzetkaraktert, amelyet ő előzőleg időtlenként írt le.

Negyedszer, ez a módszer és megközelítési mód szükségszerűen *elmosza az egyes társadalmi csoportok közötti alapvető különbségeket*. Bár meg kell jegyezni, hogy bár Dékány klasszikus nemzetkarakterológiát művel, időnként maga is érzékeli a társadalmi csoportok közötti mentalitásbeli különbségeket, és ezekre korlátozottan utal is. Hogy csak egy példát említsünk elemzéséből: pontosan látja, hogy az alsóbb társadalmi csoportok közel sem követik szolgai módon a magyar politikai elitet annak *mérhetetlen* illuzionizmusában. Odáig megy, és ezt is kétségkívül a javára kell írunk, hogy megállapítja: „a magyar néplélek is természetesen tagozott, mint ahogy a társadalom is tagozott. Egyes

sajátságok hol itt, hol ott tűnnek fel, s merőben egységes, homogén néplélek – mint ahogy a romantikusok hitték – nincs sehol, sem nálunk, sem másutt.” S miután ezt helyesen megfogalmazza – mintha mi sem történt volna –, megy tovább az egységesnek tételezett nemzeti jellegzetességek felsorolásában. A legtöbb nemzetkarakterológus azonban úgy tesz, mintha ezek a társadalmi különbségek nem is léteznének.

A fentebb mondottakból következik, hogy szemben az időtlen *mi a magyar* problematikájával, az elsősorban a mindenkori jelenre utaló *mi a magyar most* kérdése – ha kissé túlzottan metaforikus is maga a megfogalmazás – egyáltalán nem értelmetlen kérdésfelvetés, jóllehet a válaszokat nagyban befolyásolja a válaszadók képzettsége, azaz hogy irodalmi, gazdasági, politikai vagy szociológiai, esetleg demográfiai vagy más megközelítést választanak a feltett kérdés megválaszolására. Ennek a műfajnak is immár hosszú a története, hiszen 1936-ban a *Szép Szó*ban jelent meg az első ilyen jellegű válogatás, s ha ennek a műfajnak más eredménye nem is lett volna, mint József Attila itt megjelent *Hazám* című nagy verse, már nem volt hiábavaló magát a műfajt Magyarországon meghonosítani. Szorosabb témánk szempontjából itt most csak azokkal a tanulmányokkal foglalkozom, amelyek *nem* a Horthy-, a Rákosi- és a Kádár-rendszer vagy a rendszerváltás korának égető problémáival foglalkoznak, hanem amelyeknek vannak a karakterológia, a magyar alkat és jellem irányába mutató vonatkozásai. A *Szép Szó* tematikus számában az öreg Ignotus a magyarság előtt álló feladatnak a Nyugat liberális, szociális és demokratikus intézményeinek átvételét tekintette. Ez szerinte egyrészt a kor parancsa, másrészt egybevág a magyar nemzeti jellemmel. „Bizonyos – írja kissé elhamarkodott ítéletében –, hogy az emberség, mint a liberalizmus ágya, s a demokrácia, már amennyire emberség és liberalizmus dolga, magyar hagyomány s vág a magyar természethez.”¹⁶⁹ Ignotus kételyeit fogalmazta meg abban a kérdésben, hogy a magyarság eredendő tulajdonságai, illetve a későbbi hatások között mi a százalékos arány, továbbá a nemzet előtt álló legfőbb feladatot egyértelműen a történelem viszontagságai miatt ki nem alakult *polgárság* megteremtésében látta.

169 A *Szép Szó* tematikus száma: 1937. 14–15. sz. 18. A válogatás kötetben is megjelent (Ignotus Pál – József Attila – Fejtő Ferenc szerk.: *Mi a magyar most?* Budapest, 1937, Pantheon). A mű új kiadásához (Budapest, 1990, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan) Fejtő Ferenc írt egy visszaemlékező tanulmányt, amelyben egyrészt azt állapította meg, hogy az antihitlerista összefogásnak a népi mozgalom megléte ártott, másrészt 1990 távlatából a népiekkel szemben nekik volt igazuk. Uo. 205–215.

A 2000-es évekre a közvélemény – és a könyvkiadók – érdeklődése nem csökkent a téma iránt, miközben a *mi a magyar* és a *mi a magyar most* műfaja összeolvadni látszik. A műfaj maga is tovább szélesedett, valamint itt is megjelent a posztmodern *anything goes* elve – szaktanulmánytól irodalmi esszéig, életrajzi visszaemlékezéstől politológiai tanulmányig, történelmi írástól fényképgalériáig tart a szélessége. Jól látszik ez a folyamat a 2000-es évek legszínvonalasabb ilyen jellegű kiadványában, a Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály szerkesztette *Mi a magyar?* kötetben.¹⁷⁰ Majd’ valamennyi tanulmányban – hol erősebben, hol halványabban, de – megjelent a szkepszis, leginkább persze Esterházy Péter írásában. „Engem személyesen nem érdekel ez – írja Esterházy –, hidegen hagy, amennyiben nem hiszem, hogy volna a világban magyar szerep, magyar föladat, és azt sem hiszem, hogy ez baj volna, és érdekel, sőt ez kevés: nem lehetséges, hogy ne érdekeljen, amennyiben ezt mint a magyar hagyomány(ok) részét tekintem, mert hisz ebből a hagyományból dolgozom, élek. [...] De azt nem gondolom, hogy volna jó magyar, magyar érték, hanem érték van, s ha itt, akkor az magyar. Így van, illetve nincs magyar génusz, szellem és szellemiség. Az ittel átítatott szellemiség magyar szellemiség. De ezt jobban, főként irányt adóan nem lehet meghatározni. Nincs fősodor.”¹⁷¹ Akik a kötetben, bár nem ilyen határozottan, de osztották Esterházy szkepszisét, nos, kételyeik megfogalmazása után mégiscsak kénytelenek voltak megfogalmazni – hol bátortalanul, hol merészebben – valamilyen magyar jellemvonást, egyedi tulajdonságot: pártoskodás, önzés, individualizmus, azaz az ország érdekében való összefogás és a közösségért vállalt felelősség hiánya; a magyar nemzet végzetes megosztottsága (Andrásfalvy Bertalan); a magyar nép nem büszke, hanem sértődött, duzzogó és panaszkodó” (Fejtő Ferenc); számukra a múlt kívánatosabb, mint a jelen; minden handabandázás ellenére toleránsak és megfontoltak; szkeptikusok, realisták és racionálisak; nem izgágák, azaz nem áll a „szalmaláng” természetről szóló teória; ha nincs szükség rá, a magyarok nem csinálnak balhét, viszont állandóan veszekednek és vitatkoznak; nem pesszimisták, inkább szkeptikusak, amiben a történelmi tapasztalat és a lelki önvédelem fejeződik ki (Ormos Mária); a magyarok folytonos megosztottságban élnek: pogány–keresztény, protestáns–katolikus, kuruc–labanc, II. Józsefet elítélők – jozefinisták, negyvennyolcasok–hatvanhetesek, nyugatosok–népiek (Szegedy-Maszák Mihály). Kell lennie tehát valami megmagyarázhatatlanul

170 Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 2005, Habsburg Történelmi Intézet – Rubicon.

171 Esterházy Péter: *Mi a mi?* Uo. 57.

csábítónak, delejesnek már magában a kérdésfeltevésben is, hogy még azokat is válaszra ingerli, akik különben szkeptikusak az ilyen jellegű megközelítésekkel szemben.

A sztereotípiák vonzásában

Magyarországon 1945 után a nemzetkarakterológia műfaja *lényegében kihalt*, és tudományos szinten – néhány nagyon kivételes esettől eltekintve – 1989 után sem támadt fel. A második világháború után még a *ki a magyar és mi a magyar* kérdését firtató, nem kifejezetten nemzetkarakterológiai szemléletű megközelítések is hosszú évtizedekre *háttérbe szorultak*, ha nem egyenesen *tabuvá* váltak.¹⁷² S amikor ez problémakör a hetvenes évek elején a formálódó szociálpszichológia keretében visszatért, szinte semmiféle kontinuitást nem mutatott a két világháború közötti irányzattal és kérdésfelvetéssel.¹⁷³ Míg Nyugat-Európában és Amerikában a nemzetkarakterológiai megközelítések mellett fokozatosan jelentek meg a szociálpszichológiai sztereotípiakutatások, addig Magyarországon lényegében kiesett három évtized.¹⁷⁴ A hetvenes évek elejétől azonban a sztereotípiakutatásban a nemi, életkori, foglalkozási és társadalmi sztereotípiák mellett az etnikai problémakör is kiemelt figyelmet kapott, de módszertanát nagyrészt a nyugati tudományosságból importálta.¹⁷⁵ A magyar kutatásokat előbb Hunyady György, majd Csepeli György, illetve az általuk irányított munkacsoportok végezték.¹⁷⁶ A sztereotípiakutatás lényege, hogy megkérdézik a kutatásba bevontak körét, hogyan *vélekednek* a kutatott

172 Kivéteklént Bibó Istvánnak a nemzetkarakterológiai irányzatot illető kritikáját, majd a hatvanas évek végétől Szűcs Jenő újszerű nemzettudat-kutatását említhetem. Szűcsnél szintén erőteljes volt a kritikai attitűd a nemzetkarakterológia irányában. Rajtuk kívül a hetvenes évek irodalom- és történettudományában a nemzetkarakterológia csak mint historiográfiai kérdés merült fel.

173 Az egyetlen kivételt talán Hunyady György jelentette, aki – nyilvánosan nem publikált – egyetemi doktori disszertációját Kornis Gyuláról írta (*Kornis Gyula pszichológiai-ideológiai munkássága*. Budapest, 1967, ELTE), majd a 2000-es évek elején újra publikálta Rónay Jácint munkáját (In uő szerk.: *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai...* I. m.), de ezen túlmenően Hunyadynak és munkatársainak módszertana tipikusan szociálpszichológiai volt, így közvetlenül nem kapcsolódott a két világháború közötti időszak irányzataihoz és módszereihez.

174 A kialakulás historiográfiáját lásd Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, 1996, Akadémiai, 20–26.

175 Ezek leírását lásd Hunyady: *Sztereotípiák...* I. m. 60–68. A szociálpszichológiai attitűd- és sztereotípiá-, illetve autosztereotípiá-fogalomértelmezéshez lásd Hunyady György: *Történeti bevezetés a szociálpszichológiába. A meghonosítás lépései*. Budapest, 1998, ELTE Eötvös Kiadó, 43–83; illetve Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 2005, Osiris, 220–232. és 475–489.

176 A kutatások szervezeti hátterét részletesen lásd Hunyady: *Sztereotípiák...* I. m. 68–70.

csoportokról, azaz hogyan jellemeznék őket. A vizsgálódás tárgya tehát nem a valóság maga, mint a nemzetkarakterológiánál, amely pontosan ezt akarta feltérképezni (többnyire persze hamis eredménnyel), hanem ennél kevesebb, csupáncsak a csoportokra vonatkozó *vélekedés*. Ehhez kétféle módszert használnak: egyfelől, mondják el szabadon az ezekre a csoportokra jellemző vonásokat. Másfelől az előzetesen felkínált tulajdonságok többé vagy kevésbé jellemző jellegét ítélik meg egy skálán.

Bár maga a nemzeti attitűd- és sztereotípiakutatást is érték komoly kritikák, talán azzal az óvatos értékeléssel, amit *Hunyady György* adott, egyet lehet érteni: „Nem zárható ki – írja Hunyady –, hogy az emberi csoportoknak valóban vannak megkülönböztető vonásai. Az valószínűtlen, hogy olyannyira egybeforrt kulturális közösséget képezzenek, hogy minden csoporttag osztozik egy maradéktalanul általánosítható tulajdonságban vagy attitűdben. De más csoportokhoz képest könnyen lehet gyakoribb vagy ritkább egy értékpreferencia, pszichológiai vonás vagy akár fizikai ismérv egy csoport tagjai között, s ennyiben lehet igazság magva a rájuk globálisan vonatkozó tulajdonságítéletnek.”¹⁷⁷ Ez a szociálpszichológiai megközelítés tehát gyökeresen különbözött a két világháború közöttitől. Ott ugyanis a filozófusok-tudósok maguk akarták meghatározni – ilyen-olyan szubjektív, de mindenképpen erősen megkérdőjelezhető módszertanra és ahistorikus szemléletre támaszkodva – a „magyar típust”. Mint fentebb láttuk, *nem volt két szerző, aki még csak megközelítően is ugyanarra a következtetésre jutott volna*, azaz ugyanazokat a karakterjegyeket emelte volna ki. Ha mégis volt ilyen, nos, az leggyakrabban a Széchenyi által szintén *szubjektív módon* megfigyelt és leírt, de tudományos módszertannal sohasem ellenőrzött és bizonyított jellemvonásokra utalt vissza (például a híressé vált és széltében használt „szalmaláng” elképzelés esetében). A szociálpszichológiai attitűd- és sztereotípiakutatás nagyrészt kétségkívül elkerülte a szubjektivitás fenti csapdáját, ugyanakkor meg kell említeni, hogy bizonyos mértékben azzal, hogy kérdései *előzetesen strukturáltak* voltak, illetve hogy a válaszadást *limitált lehetőségek közé szorította* (magyarul csak bizonyos jellemvonások között lehetett választani), nem kis mértékben korlátozta a válaszadás szabadságát és ezen keresztül a kutatás érvényességét. De amit elveszített a vámon, visszakapta a réven, hiszen válaszai mérhetőkké, így

tudományos szempontból pontosabbakká és – főleg – ellenőrizhetőbbé váltak.¹⁷⁸

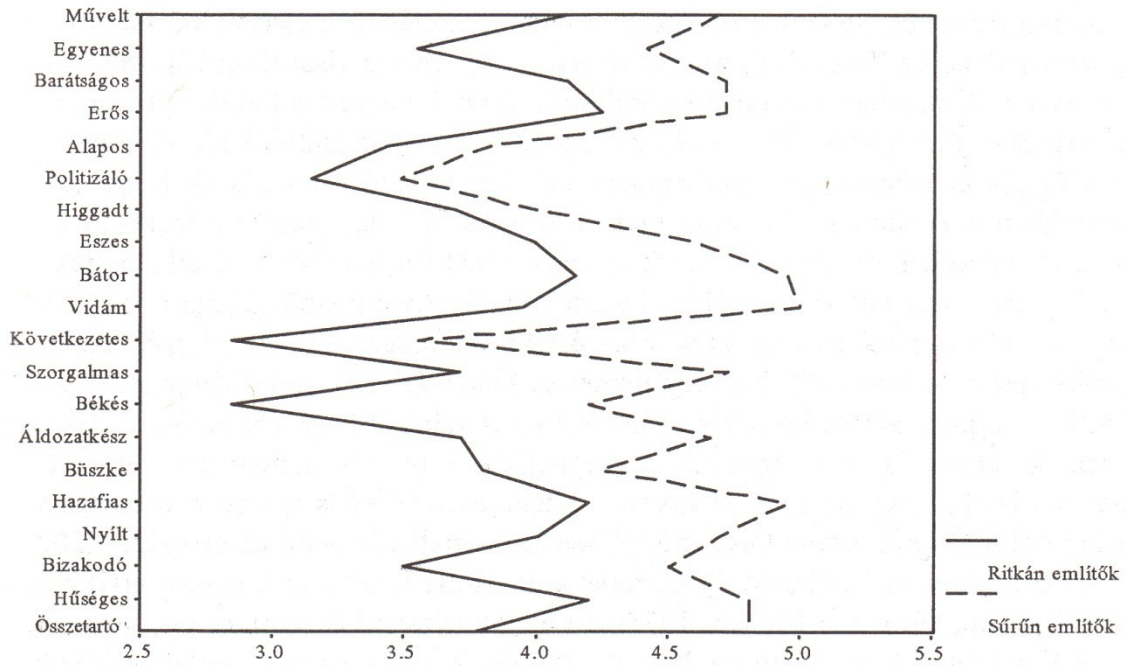
Ezekből a kutatásokból bennünket most két szempont érdekel igazán: egyrészt ami a *nemzeti hovatartozás* fogalmát, másrészt a *magyar autosztereotípiák* kérdéskörét illeti, magyarul, hogy milyen jó és rossz tulajdonságokat társítanak a válaszadók a magyarsághoz. A múlt század '70-es és '80-as éveiben az országos és rétegminták azt mutatták, hogy a felnőtt lakosság az országot, valamint a közös nyelvet és/vagy kultúrát jelölte meg a nemzeti hovatartozás kritériumaként. Az idősebb korosztályok és a kevésbé iskolázottak inkább adottságnak, azaz Magyarországhoz tartozásként fogták fel a nemzethez tartozást (a megkérdezettek mintegy egyharmada), míg a fiatalabb korosztályok és az iskolázottabbak a hagyományok és az eszmék összefűző erejét tartották fontosabbnak (a megkérdezettek szintén egyharmada). A megkérdezettek mintegy egynegyede mindkét szempontot fontosnak tartotta. Ekkor még megoszlottak a vélemények, hogy a határainkon kívül élők vajon a nemzethez tartoznak-e (45% igen, 50% nem), míg a '90-es években ebben a kérdésben fordulat következett be, a többség ugyanis a nemzethez tartozásukra voksolt (70,7% igen, 25,4% nem). A kutatás egyik érdekes eredménye, hogy viszonylag magas (20%) volt azoknak az aránya, akik nem láttak abban ellentmondást, hogy mind a hazai nemzetiségeket, mint pedig a határainkon túl élő magyarokat a magyar nemzethez tartozónak ítélték. S ugyanilyen arányban voltak azok is, akik a hazai nemzetiségeket *nem*, míg az utódállamokban élő magyar nemzetiségűeket a nemzethez tartozónak vélték.¹⁷⁹

A magyar autosztereotípiákra, azaz a csoportos önjellemzésre vonatkozó kutatások három időszávjában (1973, 1981 és 1991) sajnálatosan nincsenek teljességgel összevethető adataink, mivel 1973-ban 21, míg a másik két időpontban 10 állandó tulajdonságot adtak meg a kutatók előzetesen a zárt kérdés során (lásd az alábbi két ábrát).¹⁸⁰

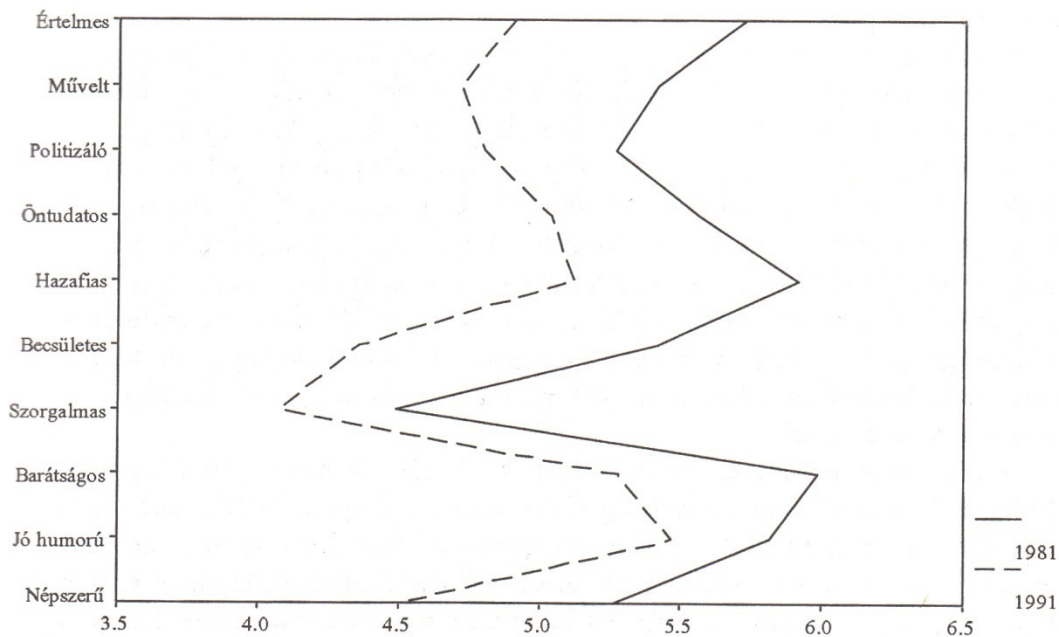
178 A kutatás módszertanáról lásd uo. 26–40.

179 A kutatások részletes eredményét lásd uo. 70–92.

180 Az 1873-as felmérésben nyílt kérdésként szerepelt, hogy „az Ön véleménye szerint milyen jó/rossz tulajdonságok jellemzik a magyarokat”? A megkérdezettek gyakran válaszolták azt, hogy a magyarok életvidámak és jókedvűek (szeretnek enni, inni, mulatni), valamint hogy vendégszerető, barátságosak, munkaszerető és szorgalmasak. Negatívumként gyakran említették az önzést és az irigységet. Uo. 107. Megjegyzendő, hogy az 1973-as vizsgálat ötfokú, míg az utóbbiak hétfokú skálát alkalmaztak.

1. ábra A magyar nemzeti autosztereotípa tulajdonságprofilja 1973-ban. (Hunyady György alapján)

2. ábra A „magyar” jellemzésének tulajdonságprofilja 1981-ben és 1991-ben. (Hunyady György alapján)

Megfogalmazhatunk tehát néhány óvatos következtetést, amelyek a fenti ábrákból, pontosabban a lefolytatott kutatásokból nagy biztonsággal levonhatók.

Mindenekelőtt azt, hogy ténylegesen vannak olyan jellemző tulajdonságok, amelyek a magyar köztudatban általánosan elterjedtek és elfogadottak, legfeljebb ezek erőssége tér el kisebb-nagyobb mértékben. Az 1973-as vizsgálatban tehát a megkérdezettek a „hazafias”, „bátor”, „erős”, „összetartó”, illetve „barátságos” és „vidám” tulajdonságokat tartották inkább meghatározónak, míg a politizáló hajlamot, illetve a következetességet a legkevésbé jellemzőnek. A másik két vizsgálatban a „barátságos”, „jó humorú” és a „hazafias” tulajdonságokat tartották a legjellemzőbbnek, míg a „szorgalmas” és a „népszerű” jellemvonások kapták a legalacsonyabb értékeket. Az 1981-es és 1991-es felvételek közötti különbségek is figyelemre méltóak, nevezetesen hogy a politizáló hajlam – nagy valószínűséggel csupán átmenetileg – erősödött, továbbá hogy a „becsületes” minősítés pozíciója erősen romlott, és alig előzte meg a legrosszabbra értékelt „szorgalmat”.¹⁸¹ 1991 óta – sajnálatosan – országos reprezentatív felvétel nem történt, pedig fontos tanulságokkal szolgálna, hogy a 2000-es évek, de még inkább a 2010 utáni gyökeres fordulat után milyen változások történtek mind a nemzeti hovatartozás, mind pedig a magyar autosztereotípiák kérdéskörét illetően.¹⁸² Az 1981-es és az 1991-es vizsgálat még valamire nyomatékkal felhívja a figyelmet, ugyanis ha egy évtized alatt (bár ebben az időben történt egy rendszerváltás) ilyen nagy mértékben megváltozhatnak az attitűdök, akkor ebből egyértelműen levonható az a tanulság, hogy több évszázadig fennálló úgymond állandó karakterjegyeket feltételezni több mint hiú ábránd. Ez alapján a nemzetkarakterológia méltán

181 Ugyanebben a vizsgálatban, ugyanezen tulajdonságok mentén a kutatók nyolc nemzet (a magyar plusz az amerikai, az angol, a francia, a német, az orosz, a kínai és a román) értékelését is elvégezték. A multidimenzionális skálázás módszerét (MDS) használva arra az eredményre jutottak, hogy – nem meglepő módon – a legpozitívabb tartományba az angol, míg a legnegatívabba a román került, s a két időpont közötti leginkább megváltozott értékelést – szintén nem meglepő módon – az orosz (negatív irányba), illetve a kínai (pozitív irányba) kapta. Részletesen uo. 116–133. Az 1994-es vizsgálatba már bekerült többek között a lengyel, a szerb és szlovák is. Uo. 134–144. Az 1994-es kutatás minden bizonnyal legérdekesebb eredménye a magyar–román autosztereotípiák meglepő hasonlósága, már-már azonossága, ugyanakkor a másiktól adott jellemzések gyökeresen eltérő volta. Lásd a 3.10 és a 3.11 ábrát. Uo. 149–150. Olyan szociálpszichológiai vizsgálatokat is végeztek, ahol egy szűkebb terület (versengés) hasonlították össze a nemzeteket (lásd Fülöp Márta – Berkics Mihály: Az iskolai versengés percepciója amerikai, japán és magyar középiskolások között. In Buda András – Holik Ildikó szerk.: *Az európai tanulási tér és a magyar neveléstudomány*. Budapest, 2003, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság).

182 1997-ben történt egy diákvizsgálat, ennek nem publikált anyagát Hunyady György jóvoltából tekinthetem meg. Ebből az derül ki, hogy a diákok 68 százaléka szerint a szomszédos országokban élők a magyar nemzethez, míg – meglepő módon – csupán 48 százalékuk véli úgy, hogy a nyugati országokban élő magyar anyanyelvű polgárok is ebbe a kategóriába tartoznak. 55 százalékuk véli úgy, hogy a Magyarországon élő nemzetiségiek a magyar nemzet részét képezik. A kutatás arra is kiterjedt, hogy ki nem lehet jó hazafi. A kizáró okok sorrendben: aki nem ismeri a himnuszt (67%), akít külföldön nem gyötör a honvágy (62%), aki jogellenesen elhagyja az országot, illetve nem foglalkozik lakóhelyének ügyeivel (51–51%, s végül, aki inkább törekszik külföldre, mintsem itthon élni, és aki tekintélyelvű állami berendezkedést akar Magyarországon létrehozni (47–47%).

került a spekulatív filozófia, de még inkább a magyar szépirodalom műfajai közé.

Hunyady György és csoportjának vizsgálataival mellett a kilencvenes évek második felében még egy témánkhöz kapcsolódó kutatás érintette a nemzeti jellemvonások kérdését. Igaz, csak érintőlegesen, hiszen a Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor vezette vizsgálatok középpontjában elsősorban a nemzeti szimbólumok (színek, címer, öltözet, zene, tánc, ünnepek, tájak, növények, állatok, étel, ital stb.) álltak.¹⁸³ Egy kérdés azonban arra vonatkozott, hogy „milyen a magyar ember?”. A vizsgálatból az derül ki, hogy a nemzeti önkép a „kellemes”, a „szociábilis” és a „kapcsolódókész” tulajdonságok köré szerveződik, tehát a tulajdonságok közül a *barátságos, a rokonszenves, az okos és a békeszerető, valamint az inkább hangos, mint csendes* volt a válaszadók által leginkább megjelölt vonás.¹⁸⁴ A negatív tulajdonságok közül pedig a legtöbb szavazatot a pesszimista, az intoleráns, türelmetlen, a lassú, illetve a harcias, agresszív kapta. A pesszimizmus és az intolerancia megítélése összefüggést mutatott az urbanizáltsággal és a képzettség fokával, azaz a vidékiek, illetve az alsó- és alsó-közép réteg erősebbnek látták a magyarok optimizmusát és toleranciáját. Azonban a Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor-féle vizsgálat sem folytatódott, így sajnálatosan nincsenek hosszú idősorokra vonatkozó adataink.¹⁸⁵

Összegzés

A fejezet végére érve megfogalmazhatunk néhány következtetést – még ha ezek többnyire *negatívak* is. Mindenekelőtt azt, hogy bár nem teljesen hiábavaló a *ki a magyar, mi a magyar* rejtélyének felvetése, azaz nem kell ezeket a kérdésfelvetéseket mindenestül és mindenkorra *ad acta* tenni, az elért eredmények ugyancsak szegényesek, bár nem teljességgel meddők és terméketlenek. Mivel Magyarország nem tartozott és nem tartozik ma sem azon szerencsés országok közé, ahol a *ki a magyar* kérdésre *államnemzeti* választ lehetne adni, nevezetesen *magyar az, aki a magyar állam egyenjogú polgára*. Ez az államnemzeti modell nálunk történeti okok miatt sem Trianon előtt, amikor is

183 Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Magyarságszimbólumok*. 3. kiad. Budapest, 2002, Európai Folklór Intézet.

184 Uo. 63.

185 A 2000-es évek legelején volt még két vizsgálat, ezek azonban szűk bázisra szorítkoztak (300 fős magyarországi értelmiségi, illetve 93 fős erdélyi értelmiségi rétegre). Uo. 261–323.

az állampolgárok majdnem fele különböző nemzetiségű volt, sem pedig utána nem működhetett, amikor is az utódállamokba szorult több millió magyar. Fontos megjegyezni talán, hogy az említett „szerencsés” országok, mint például Franciaország, egyrészt még a nemzetté válásuk előtt vagy annak kezdeti fázisában – nem is mindig a legcivilizáltabb eszközökkel – felszámolták az országon belüli nyelvi-kulturális kisebbségeket. Ma azonban a nagyfokú migráció miatt legfeljebb – rokonszenves – illúzióként ragaszkodhatnak államnemzeti elképzeléseikhez, de a *valóság* már ott is egészen más képet mutat. Vagy ebben a vonatkozásban utalhatunk az angolokra is, akik 1616-ban egyszerűen betiltották a gael nyelvet, és később is az ezen a nyelven megszólaló diákok nyakába fából készült szégyentáblát akasztottak, hogy csak a legkirívóbb esetet említsük. Másrészt mindig lesznek olyanok, akik a végső, minden kétséget kizáró természettudományos vagy egyenesen genetikai választ szeretnék kapni erre a kérdésre. Ez az igény – úgy tűnik – kiirthatatlan az emberiség egy részéből, de ez a cél még bőven folyó állami pénzeszközökkel sem volt *soha* és a jövőben sem lesz elérhető. Ez a küldetés ugyanis *lehetetlen*. A *ki a magyar* kérdésre természettudományos megoldás helyett azonban adhatunk, ha nem is *tökéletes*, de talán mindenki számára *elfogadható* nyelvi-kulturális választ. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy magyar az, akinek az *anyanyelve* magyar, és ehhez még azt is hozzátehetjük – ha tetszik –, hogy akiket valamilyen laza formában, de mégiscsak összekapcsol valamiféle *közös múlt, közös történelem*. Ezt még akkor is megtehetjük, ha tudjuk, hogy a diametrális politikai megosztottság miatt lassan már kétféle magyar múltértelmezésről beszélhetünk csak. Ez a két kritérium *nem akaratlagos, hanem alapvető adottság*. Ehhez hozzátehetünk még egy *akaratlagos* elemet is anélkül, hogy ezzel bárkit önkényesen kizárnánk: nevezetesen hogy magyar az, *aki magyarnak vallja magát*. Még a kettős (többes) identitás ellen sem hozhatók fel komolyabb érvek, és ez sem jár semmiféle érdeksérelemmel, bár a többes nemzeti identitás rendkívül ritka, leginkább értelmiségi jelenség. Itt talán meg is állhatnánk, ha nem merülne fel még egy *nyugtalanító* kérdés: ha ez a képlet ennyire egyszerű, már-már magától értetődő, miért vallott kudarcot vele annyi generáció és oly sok kiváló gondolkodó? Van ugyanis még valami, ami kissé összekuszálhatja a képet, nevezetesen az a szociálpszichológiai és csoportdinamikai tény, hogy mindenféle közösséghez tartozáshoz az illető befogadó csoport *legalább látens* beleegyezése kell. S ezt a befogadó közösség néha könnyen megadja, néha viszont nem, amire nehéz racionális választ találni. A következő fejezetben a német kisebbség, illetve a hazai zsidóság

asszimilációja kapcsán erről furcsa közösségi reakcióról még bőven lesz szó. Minden más a fentiekben elemzett „természettudományos”, szellemtörténeti és nemzetkarakterológiai példákban felvetett és objektívnek kikiáltott kritérium nem más, mint *füst, köd és homály*.

Szemben a *ki a magyar* kérdéssel, ami a fentiek szerint megnyugtató módon tisztázható, a *mi a magyarra* még ennyire komoly tudományos válasz sem adható, a válasz ugyanis *tér- és időfüggő*. A magyarságnak *nincs metafizikai esszenciája*, mint amit oly hosszú időn keresztül az ezzel foglalkozók neki tulajdonítottak, csupáncsak *története* van. Ezért is adtunk erre a kérdésre – szemben e könyv többi fejezetével – majdnem kizárólag historiográfiai választ, ugyanis *egymás után egyenként* be kellett mutatni ezeket a válaszkísérleteket. Még az is meddő próbálkozásnak bizonyult, hogy ezeket a széttartó, alig-alig összeegyeztethető válaszokat valamilyen szempont szerint csoportosítsuk vagy bizonyos típusokba rendezzük: *ahány megközelítés, annyi válasz*. A nemzetkarakterológiai kísérletek továbbá legtöbbször elvették az általánosítás szintjét is: gyakran az adott társadalom egy bizonyos rétegének (leginkább középosztályának) pozitív és – ritkábban – negatív tulajdonságait *tágították* egyetemes magyar jellemvonásokká. Nem lehet ugyanis egy korszak társadalmi csoportjának fény- és árnyoldalait korokon és osztálykülönbségeken átgázolva korlátok nélkül kiterjeszteni és általánosítani. Így a *mi a magyarra* választ kereső nemzetkarakterológia nem lehet más, mint legfeljebb spekulatív filozófiai-metafizikai, de még inkább művészi műfaj, amelyben nagy szerepet játszik az intuitív megérzés és az artisztikus kifejtés. Azt mondhatjuk tehát, amit Eduard Spranger fejtegetett a harmincas évek végén, hogy bár a nemzetkarakterológia nem támaszkodhat szilárd és tanítható módszertanra, szükségszerűen művészi formákra kénytelen támaszkodni.¹⁸⁶ A nemzetkarakterológia tehát *per definitionem* nem empirikus tudomány, hanem filozófiai-művészeti forma, jobb esetben érdekes gondolat kísérletek tárháza. Alkalmassint így is kellene kezelni, ha ugyanis nem társul hozzá valamiféle zagyva ideológiai-politika hátsó cél, akkor mindez ártatlan intellektuális játék, amelynek végén talán megállapíthatjuk: *van benne valami*. Ennél többet várni tőle azonban *merő illúzió*. Arról nem beszélve, hogy magában a terminusban szereplő „nemzet” viszonylag fiatal, csupán néhány százévnnyi történetre tekinthet vissza, továbbá maga is folyton megújuló és változó társadalmi jelenség, következésképpen már csak ezért sem lehet a nemzetkarakterológiát időtlenné tenni.

186 Eduard Spranger: *Wie erfasst man einen Nationalcharacter?* Leipzig, 1939, Quelle und Meyer, 13.

Bibó Istvánnak, aki 1945 után két tanulmányban is elvégezte a nemzetkarakterológia, a nemzeti alkat és jelleg kritikáját, a végső ítélete – és ezt egyetértően idézhetjük – úgy hangzik, hogy „jaj, annak, aki nekiáll, és konkretizálni akarja, tételekbe akarja foglalni, kötelező erőre akarja emelni azt, amit ilyen törvényszerűségként felismerni vél. Úgy kell lennünk ezekkel, mint a természettudósoknak az Istennel: nem azért, mintha egy természettudós nem lehetne Istenben hinnie, sőt ezt a hitét alapozhatja a természettudományok egészének valamiféle szemléletére is; de nem szabad neki Istent a maga természettudományi munkahipotéziseibe, a maga feltevéseinek rendszerébe, a maga problémalátásának az indokai közé belekevernie; nem takarózhatik Istennel, ha valamit nem tud megmagyarázni, és nem hivatkozhatik Istenre, ha valamit így vagy úgy akar magyarázni.¹⁸⁷ Bibó abból indult ki, hogy bár a közösségnek nincsenek egyéni tulajdonságai, de egyénekből áll, akiknek viszont vannak. Lelke, tudata – írja – csak az egyénnek van, s nem magának a közösségnek, így a közösség nem lehet azonos az egyénnel, de *egészen más sem lehet*, mint az őt alkotó egyének.¹⁸⁸ Bibó tagadja továbbá, hogy lennének örök érvényű alkati jellemvonások, ezek szerinte örökösen mozgásban és fejlődésben lévő jelenségek. Így nem a „nemzeti eredetiség” vagy az öröknek tartott „nemzeti jelleg” keresése a döntő és termékeny megközelítés, hanem a fő probléma az adott közösség *reagáló képességének* az elvesztése, azaz ha valamilyen okból (történeti megrázkódtatás, „meggyávulás”, megzavarodás) miatt az egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát. A „magyar fejlődés megzavarodásának”, a „társadalmi fejlődés megrekedésének” okait tehát Bibó nem az öröknek tételezett magyar lelki alkatból magyarázza, hanem azokat egyfelől a politikai és közjogi zsákutcák bemutatásával, másfelől a reális történeti folyamatok elemzésével véli megelni.¹⁸⁹

Az elemzés végén tehát egy paradoxonhoz jutottunk a *ki a magyar, mi a magyar* – nem beszélve a *milyen a magyar sors* – problémáin elmélkedve. Egyfelől alapvetően a dolog lényegét megvilágító, *esszenciális* választ vár némi joggal az érdeklődő olvasó. Másfelől azonban maga a tárgy – már ha egyáltalán komolyan

187 Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In ifj. Bibó István – Huszár Tibor szerk.: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest, 1986, Magvető, 617–618. A másik idevonatkozó Bibó tanulmány: A magyarságtudomány problémája. Uo. 551–568. Bibó mindkét tanulmányt 1948-ban írta. Korábban, tehát 1936-ban még maga is lehetségesnek gondolta az ilyen jellegű megközelítést, de a kifejtés szintjén soha nem írta meg. Azt viszont egyértelműen állította, hogy az érzelmi, erkölcsi és értelmi tulajdonságok csak a *viselkedési formákon* keresztül tanulmányozhatók. Lásd *A mai külföld szemlélete a magyarságról*. Uo. 1. köt. 149–160.

188 Bibó: Eltorzult magyar alkat... I. m. 613.

189 A történeti folyamat részletes bemutatása uo. 574–603.

vesszük – éppenséggel ezt nem teszi lehetővé. Éppen az esszenciális válaszokra való törekvés vitt zsákutcába annyi magyar gondolkodót, és nem is csak a „futottak még” kategóriából, hanem alkalmasint a legjobbainkat. Ezek a válaszok ugyanis *mindenek, csak nem mélyenszántók és esszenciálisak*. Pontosan fordítva, korhoz kötöttek, legtöbbször bizonyíthatatlanok, habkönnyűek, sokszor csupán szubjektív módon összeválogatott tulajdonságjelzők gyűjteménye. Olyanok ezek az írások, mintha szerzőik eltévedt lovasként bolyonganának a pusztaságban, vagy – jobb esetben – mintha csak a felszín kapargatnák, de ilyen fogós és kényes ügyben *talán* ez sem kevés. Elégedjünk meg most ennyivel, és forduljunk vissza még idejekorán ebből a zsákutcából, mielőtt még gránitkemény falnak ütköznénk, és nem kezdenénk mi is szubjektív módon nekünk tetsző jelzőket halmozni, vagy az eddig leírt jellemvonások közül statisztikai módszerrel kiválogatni a leggyakrabban előfordulókat. Lépünk inkább tovább a közösség, az etnikum és a nemzet, majd a gazdaság és a társadalom valóságosabb problematikája felé, hátha ott mélyebb igazságokra bukkanunk.

Keretes betét 1. Magyar turanisták

A turanizmus alapgondolata, hogy léteznek nyelvi és etnikai alapon összetartozó, közös eredetű turáni népek. Maga a terminus az összehasonlító nyelvészetből származik, a Friedrich Max Müller-féle nyelvfelosztási rendszerben a nem sémi és nem indoeurópai nyelveket nevezték turáninak. Ez az elmélet ebből a szempontból tévesnek bizonyult, ugyanis Müller a másik kettőből kimaradt, egymástól eltérő és nem feltétlenül rokon nyelveket sorolt egy csoportba. Ebből a feltételezett közös nyelvből és eredetből származott később a turanizmus legfontosabb politikai célja, nevezetesen ezen országok jelen és jövőbeli gazdasági, valamint kulturális együttműködésének az előmozdítása. Maga a szó (Turán) egyrészt a Turáni-alföld földrajzi fogalmából, másrészt az itt lakó, eredetileg az irániakkal ellenséges különféle kelet-iráni népek közös elnevezéséből származik. A „turáni” jelzőnek azonban sohasem volt – és ma sincs – egyértelmű meghatározása, ezt a szót sokan sokféleképpen használták és használják, és maga a turanizmus is számtalan – egymással is vitatkozó – eszmei áramlatot, irányzatot foglal magába. Ember legyen a talpán, aki ezekben kiigazodik. A szót a 19. század harmincas–negyvenes éveiben használták először, de tudományos értelemben a magyar nyelvterületen a neves orientalista Kelet-kutató Vámbéry Ármin honosította meg (*Vámbéry Ármin*

vázlatai Közép-Ázsiából. 1868), akinek közép-ázsiai utazásai azt a célt szolgálták, hogy az összehasonlító nyelvtudomány segítségével felfedje a magyar őstörténet homályos pontjait. Vámbéry ekkor még arra a következtetésre jutott, hogy a magyar és a türk nyelvek közötti nagyszámú hasonlóság miatt a népek és nyelvek ázsiai eredetűek, továbbá „a magyar nyelv eredetében ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török”. 1882-ben Vámbéry egy új művel jelentkezett (*A magyarok eredete*), és ebben már határozottan állítja, hogy a magyar nyelvnek, illetve a magyar fajnak az alapja török, a finnugor nyelvi szórványok pedig másodlagosak és alapvetően jövevények. Vámbéry a nyelvi tényezők mellett még azt is érveként hozta fel, hogy a magyarságot a perzsa források *turkként* említik, továbbá hogy a magyarok – és ez fejezetünk szempontjából sokkal fontosabb – ugyanúgy szabadságszeretők és vitézek, mint a török népek. Ezzel a könyvével és állásfoglalásával Vámbéry kirobbantotta az úgynevezett *ugor–török nyelvháborút*. A finnugor eredet hirdetői (Budenz József, Hunfalvy Pál, Munkácsi Bernát, Szinnyi József) élesen bírálták Vámbéryt, kétségbe vonva tudományos teljesítményét, szavahihetőségét, sőt időnként magyarságát is, és a magyar nyelvben kétségkívül meglévő török eredetű szavak jelenlétét nyelvi kölcsönzésnek tartották. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a finnugristákat elítélő kifejezések – „halszagú atyafiság”, „holmi csipp-csupp halzsír-faló s nyomorú életét halászat- és menyétfogdosással tengető nép” – későbbi keletűek, azokat ugyanis Barna Ferdinánd használta először 1884-ben.)

A turanizmus központi szervezete a *Magyar Turán Társaság* (Magyar Ázsia Társaság) volt, amelyet 1910 végén Paikert Alajos kezdeményezésére alapítottak. Az elnök, gróf Teleki Pál a társaság lapjában, a *Turánban* fogalmazta meg a legfőbb célkitűzést: „Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre! A magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll, és bizonyos, hogy a germánság és szlávtság fénykora után a turánság virágzása következik. Reánk magyarokra, ez óriási ébredező hatalomnak nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz feladat, hogy hatszázmilliós turánságnak szellemi és gazdasági vezérei legyünk.” A társaság neves személyiségek egész sorát vonultatta fel: Baráthosi Balogh Benedek, Cholnoky Jenő, Lóczy Lajos, Pekár Gyula, Pröhle Vilmos, Széchenyi Béla, Zempléni Árpád stb. A társaság kezdetben török, japán és finn nyelvtanfolyamokat szervezett, valamint ázsiai kutatóutakat is finanszírozott. A háború és a forradalmak után a társaság folytatta működését, de kiszakadt belőle a tudományos Kőrösi Csoma Társaság, illetve egy radikálisabb politikai szárny, amelynek tagjai Magyarországi Turán

Szövetség néven hoztak létre szervezetet, de az egymás között folyó – sokszor kicsinyes – politikai és személyi belharcok tovább folytatódtak. 1924-ben részben a társaság tagjai alapították meg a Magyar Nippon Társaságot. A turanizmus még zenitjén, tehát a két világháború között sem tudott felmutatni komoly tudományos vagy nagyobb politikai teljesítményt. Talán még a művészetre gyakorolta a legnagyobb hatást, és ennek lenyomatai néhány életműben határozottan kimutathatók (Huszka József, Körösfői-Kriesch Aladár, Medgyaszay István, Toroczkai Wigand Ede, Medgyessy Ferenc). A turanizmusnak már a két világháború között is komoly kritikusi akadtak. Schmidt József indogermanista nyelvész elég élesen fogalmazott, amikor azt írta róluk, hogy „büszkébb szárnyalású gondolat-sas aligha kelt ki valaha szerényebb tojásból [...] A turánizmus egy arisztophanesi Nephelokokkygia, egy levegőbe épített felhőkakukkvár, amelynek építőmestere a fantázia, palléra a dilettantizmus, anyaga halvaszületett gondolatok, bebizonyítatlan és bebizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.”

1945 után a nem kompromittált és itthon maradt turanisták újraszervezték a társaságot. Főtitkárnak K. Kovács László néprajzkutatót választották, de a hatóságok 1947-ben fölsozlatták Magyar Turán Társaságot, valamint 1949-ben a Kőrösi Csoma Társaságot is betiltották. Az emigrációban, Buenos Airesben a turanisták újraindították a *Turán (A turáni mozgalom közlönye)* című lapot, illetve kiadtak egy másikat is (*A Nap Fiai*). A *Turán* 1998 óta Budapesten is megjelenik (az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa szerint az utolsó szám a kétezres évek elején jelent meg). 2009-ben – több kisebb kezdeményezés után – kezdte meg működését Magyar Turán Alapítvány, amely azóta szervezi meg kétévenként Bugacon a Nagy Kurultaj elnevezésű törzsi gyűlést (fővédnök Lezsák Sándor, az alapítvány tevékenységéről lásd részletesen kurultaj.hu), amelyre „turáni rokon népek” képviselőit, valamint „minden türk és hun tudatú nemzetet” (török, üzbég, azeri, kirgiz, türkmén, ujjur, baskír, tatár, balkár, csecsen, gagauz, jakut, bolgár, mongol, csuvas, karakalpak, dagesztáni, burját, tuva) meghívják. 2010 után a turanizmus hatása Orbán Viktor kormányfő néhány kizólásában, illetve az ő és Szijjártó Péter külügyminiszter úgynevezett „keleti nyitás” politikájában is kimutatható. A probléma egyáltalán nem a gazdasági kapcsolatok és lehetőségek szélesítésével van, pontosan fordítva: ez minden esetben üdvözlendő, még ha eredményessége időnként kétséges is, hanem annak megalapozásával: nem célszerű és egyben teljességgel

szükségtelen is reális gazdasági kapcsolatokat zavaros elméletekre építeni. Clio – minden ellenkező híreszteléssel szemben – nem mindenre kapható matróna.

További irodalom: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016, Jaffa; Sándor Klára: *A velünk élő turanizmus*. *Regio*, 2017; Pusztay János: *Még mindig „ugor–török háború”*. *Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Budapest, 2020, Nap.

Keretes betét 2. Őstörténeti csodabogarak

A múlt század negyvenes éveinek elején, amikor Zsirai Miklós, a kitűnő nyelvész megírta *Őstörténeti csodabogarak* címmel a magyar őstörténeti irodalom furcsaságainak eseteit, minden bizonnyal maga sem gondolta, hogy ezzel a címmel és témával műfajt fog teremteni, mint ahogy valószínűleg azt sem, hogy ennek a műfajnak a tudomány és tudományos ismeretterjesztés szempontjából szomorú utótörténete lesz. A műfaj ugyanis a „*falra hányt borsó*” klasszikus esetévé vált, 1945 után ugyanis először az emigrációban, majd a '80-as évek közepe, de még inkább 1989 után Magyarországon a sumer–magyar azonosság vagy rokonság igazi reneszánszát élte. Zsirai kezdetben abban reménykedett, hogy az ún. ugor–török háború befejeztével a magyar nyelvészek és történészek végre valódi tudományos kérdésekkel foglalkozhatnak, hiszen – mint írja – az idős Vámbéry Ármin is kénytelen volt beismerni élete végén, hogy első kultúrfogalmaink túlnyomó többsége ugor eredetű. 1943-ban azonban Zsirai is belátta, hogy reményei füstbe mentek, ugyanis egyre többen „különféle patinás vagy nagytekintélyű világnyelvekkel való egyeztetés által igyekeznek az önbizalmat följazani, némelyik pedig a fél Euráziára kiterjedő rokonság lenyűgöző képét lebegtetik a sóvár szemek elé. Megindult, folyik a verseny: ki tud szebb, érdekesebb, szenzációsabb elméletet kínálni.” Zsirai fel is sorolja amatőr nyelvészeink és történészeink milyen népekkel találtak rokonságot: zsidó, egyiptomi, sumér, etruszk, hettita, baszk, perzsa, pelazg, görög, kínai, szanszkrit, angol, tibeti, tamil, korják, kamcsadál, jukagir, japán, ajno, dravida, maori, magar, csin, lepcsá, dafla, örmény és még néhány tucat. Be is mutat több százat e „szófejtésekből” (görög < kő-rög; Portugália < bort ők állják; Attila < At-il-a = had (sereg) él a; Buda < b-ud a = bent udvara van; magyar < m-ag-iar = a mi águnk az; és így tovább és így tovább. S ne feledkezzünk meg a történész Horvát István délibábos elméletéről sem, miszerint minden nyelv ősanja a magyar, így a magyarból minden nyelv megmagyarázható és megérthető.

Az őstörténeti csodabogarak azonban igazán 1945 után az emigrációban indultak szaporodásnak, legtöbbször azzal a felkiáltással, hogy ezen „elméletek” otthon a kommunisták üldözésének vannak kitéve. A kommunistákra sok jó szót nem tudnék mondani, de azt kifejezetten a javukra írom – ha érdekelte volna őket ez egyáltalán –, hogy a sumer–magyar rokonságnak tényleg nem voltak nagy hívei. Ennek a politika által manipulált szemléletnek egy régebbi változata szerint a finnugor elmélet osztrák (ritkábban német vagy zsidó) találmány, hogy még ezzel is megalázzák a büszke magyarokat.

A sumer–magyar azonosság vagy rokonság legfőbb ideológusai egyébként képzett történészek voltak, Bobula Ida (1900–1981) ugyanis eredetileg Domanovszky Sándor tanítványa volt. Bobula még itthon írt munkája (*A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. 1933) évtizedekkel előzte meg a későbbi, ún. nőtörténeti irodalmat. Baráth Tibor (1906–1992) vitatott történészi munkájáról (*Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében*. 1943) a fentiekben már volt szó. S Padányi Viktor (1906–1963) is írt oktatási célú történeti összefoglaló munkát (*Egyetemes és magyar történet*. 1943), illetve egy Széchenyi-kismonográfiát (*Széchenyi kultúrája*. 1943). Az egyetlen kivétel Badiny Jós Ferenc (1909–2007) autodidakta történész, majd vallásalapító (Független Magyar Egyház), aki radikálisabb felfogást képviselt sorstársainál, hiszen úgy vélekedett, hogy „el kell pusztítani minden olyan elméletet, amelyik a magyarság kárát szolgálja”. S kivételnek tekinthető Zajti Ferenc (1886–1961) autodidakta orientalista és festő is, aki viszont nem volt emigráns. A két világháború között a Fővárosi Könyvtár keleti gyűjteményének felügyelőjeként tevékenykedett, a háború és nyugdíjba vonulása után is Budapesten élt. Zajti nem a sumer–magyar, hanem a szkíta–hun–avar–türk–magyar faji azonosságot hirdette (*Magyar évezredek*. 1939). Bár nem utasította el teljességgel a finnugor rokonságot sem, úgy látta, hogy „Skythia” szent Turulmadarának nem félszárnyon kellene vergődnie, hanem hagyni kellene, hogy másik szárnyával, az ázsiaival is „magasba röppenhessen”. Ezen túlmenően Zajtinak volt még egy a magyar őstörténettel összefüggő teóriája – hogy ne mondjam – fantazmagóriája. Egyik művében (*Zsidó volt-e Krisztus?* 1937) azt fejtegette ugyanis, hogy Jézus a Názáreth mellett fekvő Skythopolis (szittyafalu) szülötte volt, de nemcsak ő, hanem jámbor halász tanítványai is mind a hajdani szkíta faluból származtak. Ennek következtében Jézushoz a ma élő nemzetek közül minden valószínűség szerint mi „skytha magyarok” állunk a legközelebb, és nem a rajtunk is uralkodni vágyó zsidóság. Hogy az általa is hirdetett, a magyarság eredeti

mágusi (tűztisztelő) vallását és a jézusi kereszténységet hogyan lehetne közös nevezőre hozni, nos, az erre adandó válasszal Zajti adósunk marad.

Bobula Ida kiinduló tétele, hogy az ókori Mezopotámiában az ott lakó sémita népeket megelőzve lakott egy „szittyá-turáni nép”, amely feltalálta az ékírást, továbbá hogy ezen írásfeltalálók nyelve az élő nyelvek közül a magyarhoz állt a legközelebb. Már a saját hazájuk neve, KI-EN-GI-RA is összecseng a magyarok Hungária szavával! Bobula később ezt úgy módosította, hogy a sumírok „valószínűleg biológiailag is, de kulturálisan minden bizonnyal elődei voltak a későbbi szittyáknak”. Ezek a sumírok azonban nemcsak etnikai és nyelvi szempontból voltak őseink Bobula szerint, hanem évezredekkel ezelőtt már jártak itt a Kárpát-medencében, az első Duna-völgyi kultúrát ugyanis ők teremtették meg. Hatalmas tengerjáró hajóikkal feljöttek a Dunán, és közlekedtek a Duna mellékfolyóin is. A Maroson például sőt és aranyat szállítottak, sőt a nép által ördögárkoknak nevezett csatornákat is ők tervezték és ásták ki. Képzeljük csak el: az alföldi rónákat sumír-magyar hajók szelik át! Ez a sumír kultúra azonban a 3. évezred végére megszűnt, aminek okát Bobula – és ebben vészesen közelített a magyar nemzetkarakterológia magyarázataihoz – a túlságos jólétben, de mindenekelőtt az „egymással szemben való gögben és gyűlölködésben” vélte meglelni. (*A sumír–magyar rokonság.* 1960)

Baráth Tibor történeti kutatásainak eredményét úgy összegzi, hogy mi magyarok az árják egyenes ági leszármazottjai vagyunk (Hung-Ári), és mind a mai napig az eredeti árja nyelven beszélünk. Nyelvünk és földműves kultúránk tehát 5-6 ezer éves múltra tekinthet vissza, tehát addig, amíg a „magyaron kívül más tagolt beszéd és rendszerbe foglalt vallás, művészet és írás még nem létezett”. Óshazánk a három világrész, tehát Európa, Ázsia és Afrika érintkezési pontján feküdt, és innen terjedt szét a szélrózsa minden irányába. Mi találtuk fel az élelmiszer-termelést, az edénykészítést és a fémipart, ezenfelül a hajózást és az írást. Krisztus előtt a 4. évezredben a magyarok áttelepültek Európába, és ott különböző néven szerepeltek, mint Magurak, Szemurak, Ósurak, Barátok, Iberek, Esthonik, Fennik, Keletik, Hetésik, Pilisik, Szerémik és még sok más néven (*A magyar népek őstörténete.* 1997). Itt talán meg is állhatunk, mert ezt a múltképet sem Padányi Viktor (*Dentu–Magyaria.* 1963), sem pedig Badiny Jós Ferenc (*Káldeától Ister-gamig.* 1970) nem volt képes felülírni. „A csodaszarvas több volt, mint egy egyszerű szarvas, és a magyarok sumír eredetének igazsága több mint egyszerű igazság. Történetesen nagy igazságos ügy is, amelynek vissza kell adnia egy sokat szenvedett nemzetnek a helyét a nap alatt, a jogát az

élethez, amelytől oly sokáig meg volt fosztva” – írja Bobula Ida, pontosan megfogalmazva e csodálatos múltba vetített álmok valódi mozgatórugóját (*Magyar nép eredete*. 1966).

További irodalom: Zsirai Miklós: Östörténeti csodabogarak. In Ligeti Lajos szerk.: *A magyarság őrtörténete*. Budapest, 1943, Magyarságtudományi Intézet – Franklin, 266–289; Komoróczy Géza: *Sumer és magyar?* Budapest, 1976, Magvető; Honti László szerk.: *A nyelvrokonságról. Az török, sumér és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, 2010, Tinta; Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest, 2011, Typotex; Romsics Ignác: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Budapest, 2015, Osiris.

Keretes betétek 3. A fajvédők

A magyar fajvédelem két egymásba fonódó, egy ideológiai és egy politikai szálat egyesített. A fajvédelem mint politikai mozgalom az első világháborút követő összeomlás következményeként jött létre. Legismertebb politikusai, írástudói és egyszerű mozgalmi tagjai (Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kozma Miklós, Lendvai István, Milotay István, Héjjas Iván, Prónay Pál, Kádár Lehel) egy új politikai nemzedéket alkottak, és jórészt *homo novusoknak* számítottak a magyar közéletben. Ők mindenekelőtt egy új, egy *harmadik Magyarországról* álmodoztak, a politikai, társadalmi és a szellemi életben pedig őrsváltásra készültek, amit a megszilárduló bethleni rendszer végül is megakadályozott. Ezért különböző életstratégiákat dolgoztak ki: a betagozódást (Kozma Miklós), a politikai mimikrit (Gömbös Gyula), valamint a szembenállás különböző formáit (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Lendvai István, Szabó Dezső, Prónay Pál).

A fajvédelemnek azonban volt egy másik, ettől eltérő ideológiai szála is, amely jóval korábban kezdődött, mint a politikai fajvédelem. Ennek előzményei ugyanis egészen a 19. század végéig és a századfordulóig nyúlnak vissza, és olyan nevek fémjelzik, mint Istóczy Győző, Bartha Miklós, Szemere Miklós, Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Szabó Dezső, Milotay István és Méhely Lajos. Ezek a keresztény-nemzeti, keresztényszocialista, antiszemita és faji nézetek azonban a dualizmus korában még nem álltak össze koherens rendszerré, ehhez kellett a világháború veresége és a trianoni békediktátum sokkja. 1919 után ez a két szál, tehát az ideológiai és a politikai szorosán egybefonódott, de a kettőből teljesen egységes ideológiai-politikai mozgalom sohasem lett. Elég, ha csak Szabó Dezső életművére utalunk, aki 1919 végén, 1920 elején gyakran volt az ébredők és fajvédők különböző rendezvényeinek főszónoka, de aki viszonylag gyorsan kiábrándult belőlük, és magányosan építgette tovább sajátos, egyéni színezetű fajvédő ideológiáját. A magyar fajvédelmen belül szociológiai, politikai és ideológiai szempontból tehát kirajzolódik egy ébredő (ÉME,

MOVE), egy fajvédő (a Fajvédő Párt körül csoportosuló társaság) és egy radikális keresztényszocialista irányzat.

A magyar fajvédők legmeghatározóbb és legerősebb életérzései nem a békebeli Monarchiához, hanem az első világháborúhoz, de mindenekelőtt a történeti Magyarország tragikus bukásához, végül pedig az októberi forradalom és a kommün – mély ellenszenvvel tekintett – valóságához fűződtek, és ez utóbbiakban különösen a magyarországi zsidóság és Károlyi Mihály szerepét ítélték el a leghatározottabban. A romokon új, független, továbbá Habsburgok, arisztokraták és – nagyrészt zsidó – nagytőkések és bankárok nélküli *új Magyarországot* kívántak létrehozni. A magyar fajvédő ideológusok gondolatainak középpontjában a magyar középosztály, a kiscgazda-társadalom, szélesebb értelemben vett parasztság, az utódállamokba szorult népi tömegek, végül pedig a – marxizmus mételyétől megszabadított – munkásság állt. Faj- etnikai reneszánszról ábrándoztak, valamint arról, hogy a nemzeti egység megteremtése, a magyarság belső megújulása elvezethet bennünket a történeti Magyarország helyreállításához és nagyhatalmi státuszunk restaurálásához. Meghatározó politikusaik ennél fogva alapvetően a parlament meghódítására, a választások megnyerésére, valamint a magyar nép felvilágosítására, ébresztésére törekedtek, forradalommal nemigen kacérkodtak, már csak Horthy Miklós személye miatt sem, akire – többségükben – tisztelettel tekintettek.

A magyar fajvédelem és más szélsőjobboldali ideológia és mozgalom között voltak ideológiai átfedések (antiszemitizmus, antibolsevizmus, antiliberalizmus, militarizmus), és a harmincas években a fajvédők egy része csatlakozott is a nyilas és hungarista mozgalmakhoz, de a többség – és főképp a meghatározó ideológusok – nem. A harmincas évektől kezdve Szabó Dezső, Lendvai István vagy Bajcsy-Zsilinszky Endre egyértelműen és határozottan náci- és németellenes nézeteket vallottak. A hazai nácizmust igen gyakran éppenséggel magyar fajvédelmi alapról bírálták, és zöld bolsevizmusnak tartották. Az egész mozgalmat belengte valamiféle reformista, polgári, középosztályi gondolkodásmód és attitűd, már csak ezért sem lehet őket összetéveszteni a harmincas–negyvenes évek nemzetiszocialista mozgalmaival, amelyek céljai és módszerei ebből a szempontból valóban (ellen)forradalmiak voltak. Éppen ezért mozgalmukra talán az *etnikai nacionalista* jelző használata tűnik a legpontosabbnak.

1919 után a fajvédelem meghatározó szerepet játszott a magyar politikai eszmetörténetben. Ez a politikai nézetrendszer ugyanis jelentős társadalmi rétegek gondolkodását alakította át, hatása a harmincas–negyvenes években sem

szűnt meg, és utórezgéseai máig érezhetőek. Ugyanakkor a fajvédelem mint politikai mozgalom nem játszott jelentős szerepet az ország életében. A fajvédő párt az 1926. évi választásokon csúfosan megbukott (négy megválasztott képviselő: Gömbös Gyula, Héjjas Iván, Kontra Aladár, Borbély-Maczkai Emil), és politikai vezérük, Gömbös Gyula hamarosan átigazolt a kormánypártba. Bethlen Istvánnak tehát a húszas évek közepén–végén nem okozott különösebb problémát előbb részleges politikai felhasználásuk, majd partvonalra szorításuk és szétmorzsolásuk.

További irodalom: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris; Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2020, Napvilág.

Keretes betét 4. Szellemtörténet a magyar történetírásban

A két világháború között a magyar történetírásban – mint ahogy a filozófiában és a többi humán- és társadalomtudományban is – a 19. századi pozitívizmust (lásd erről a *Pozitívizmus a magyar történetírásban* című keretes szöveget) felváltani igyekezett az új idealizmus, illetve annak egyik korabeli megjelenési formája, a *szellemtörténet*. Az „igyekezett” szót nem véletlenül használtam, ugyanis a történettudományban a szellemtörténet *nem bizonyult* sem tartósnak, sem mindent áthatónak, hiszen ez a szellemi irányzat és módszer erős ellenállásba ütközött, és nemcsak a hagyományos erős faktologikus szemléletű történetírás részéről. Mindebből következik, hogy a két világháború közötti történetírásunkat „szellemtörténetinek” nevezni a valóság több mint túlzott leegyszerűsítése. A szellemtörténet sokkal inkább jelentkezett más tudományágakban, mint amilyen az irodalomtörténet (a Minerva-kört vezető Thienemann Tivadar, Szerb Antal, Farkas Gyula), a nyelvészet (Zolnai Béla), a filozófia (Kornis Gyula, Halasy-Nagy József, Joó Tibor, Prohászka Lajos), a vallástörténet (Kerényi Károly) és a művészettörténet (Gerevich Tibor). Mind a Hóman szerkesztette *A magyar történetírás új útjai*, mind a Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet*, mind pedig a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet* meghirdette a szellemtörténeti áttörést a magyar történetírásban, ennek ellenére egyikük sem tekinthető klasszikus szellemtörténeti munkának. „Az emberi történet nem egyéb – írja például a *Magyar történet* előszavában Hóman és Szekfü –, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak a leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak a leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre, s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új szint, új formát képvisel.” Ezt azonban – mint ahogy a másik két fent említett

mű is – csupán korlátozottan vagy sehogyan sem érik el. Vita nélkül csupán Thienemann Tivadar irodalomtörténeti összegzése (*Irodalomtörténeti alapfogalmak*. 1930), illetve a *Magyar történet* néhány, leginkább Szekfű által írt korösszefoglalói közelítik meg ezt az ideált. Ezenkívül a szellemtörténeti elmélet és módszer klasszikus munkájaként említhetjük Szekfű gazdag és változatos pályájának egyik figyelemre méltó darabját, *A magyar bortermelő lelki alkata* címmel megjelent tanulmányt. Szekfű ebben az írásában azt kísérli meg bemutatni, hogy a külső körülmények mellett milyen állandó lelki tulajdonságok, milyen faji, öröklött tényezők gyakorolnak hatást a magyar bortermelésre (minőségi termelésre és nyereszkesedésre való alkalmatlanság, kapitalista hajlam hiánya, erős személyes viszony magához a termékhez, gazdasági indifferenzizmus, mobilizmus hiánya, nemzeti hiúság stb.). Bár a szellemtörténeti irány kétségkívül pozitív hatást is gyakorolt a magyar történetírásra, azaz mindenekelőtt a tradicionálisan meghatározó és mindent uraló politikátörténetet átmenetileg háttérbe szorította, továbbá a kultúr- és mentalitástörténetet előtérbe helyezte stb., komolyabb hatást azonban nem tett. Hóman és Szekfű *Magyar történetén*, Deér József egy könyvében (*Pogány magyarság, keresztény magyarság*. 1939), valamint Váczy Péter egyik figyelemre méltó tanulmányán kívül (A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. *Minerva*, 1932.) nagy műveket ugyanis nem eredményezett. A szellemtörténet kapcsán is hasonló folyamatot figyelhetünk meg, mint korábban a pozitivizmus, majd később a marxizmus és a posztmodernizmus vonatkozásában: a kezdeti lelkesedést és elméleti irányultságot hamarosan felváltja a mély szkepszis, és a történettudomány – mint alapvetően faktologikus tudomány – visszahanyatlik az elméletnélküliségbe, az objektívnek értelmezett tények világába, a szingularitás szférájába, valamint a politikai eseménytörténet otthonosnak érzett körébe. A történetírást a szellemtörténet nem igazán tudta megtermékenyíteni, még annyira sem, mint a fentiekben említett nagy szellemi irányzatok. Ennek oka, hogy ha a magyar história egyenlő a magyar lélek évezredek óta létező történetével, akkor éppen a történetírás legfontosabb megkülönböztető jegye, nevezetesen az időbeliség tűnik el vagy szorul háttérbe.

További irodalom: Hóman Bálint szerk.: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931, Magyar Szemle Társaság; Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle*, 1982; Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris; Erős Vilmos: *Modern Historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, 2015, Ráció.

Keretes betét 5. A magyar sorstudomány

A magyar sorstudomány azok közé a diszciplinák közé tartozik, amelyeket a magyar tudományosság német nyelvterületről importált (Schicksalskunde, Schicksalslehre), de amelyről azt sem tudjuk pontosan megmondani, hogy létezett-e egyáltalán magyar földön. Hamvas Bélának Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* című könyvéről írt kritikája olvastán megállapíthatjuk, hogy nemcsak hogy létezett, nemcsak hogy átvett a németektől mindent, amit ők erről tudni véltek, hanem messze túl is lépett rajtuk. Hamvas szerint ugyanis Prohászka *alapította meg a magyar sorstudományt*, amelyet csak Zrínyi Miklós, Kemény Zsigmond és Riedl Frigyes lett volna képes előtte megteremteni. Zrínyi azonban, akinél többet senki nem tudott a magyar sorsról, alkata miatt nem írhatott ilyen művet, mivel – mondja Hamvas – Zrínyi „belső lényegében lázadó volt”. Kemény fontosabb írásaiban (*Széchenyi, A forradalom után*) mély dolgokat mondott a magyar sorsról, de részletesen nem fejtette ki ezeket. Riedl pedig (különösen *Arany Jánosról* írt művében) fontos megállapításokat tett a magyar sorsról, de belőle – francia iskolázottsága miatt – hiányzott a német „mélység szemlélet”. A sorstudomány lényege Hamvas szerint nem a szellem, hanem a forma, így a szellemtörténet nem is tudhatta létrehozni a magyar sorstudományt, csak a kultúrmorfológia volt képes a megalkotására. Prohászka is ennek segítségével alkotta meg a magyar sorstudományt, és ezt csak azért tudta megtenni, mert tárgyát olyan magasságból szemlélte, amely „abszolút, biztos és örök”. Fölöttébb kétséges azonban, hogy létezik-e egyáltalán ilyen biztos pont egy történész vagy filozófus számára. S az is kérdéses, hogy hogyan lehet megalkotni a sorstudományt a magyar nép esetében, amely – Prohászka szerint – nem emelkedett klasszikussá, mint a görög, francia vagy az olasz, és amelynek sorsa ennek következtében *központnélküli, megoldhatatlan talány*, és amelynek a legfontosabb vonása éppen az *irrealitása*.

Ezzel szemben Mátrai László (*Modern gondolkodás*.1938) és Németh László (*Sorskérdések*. 1989) szerint még nem született meg a magyar sorstudomány, azt még a jövőben kell megalkotni. Dékány István (A „sorstudomány” problematikája. *Athenaeum*, 1940. 1. sz. 45–56.) szerint viszont a sors gyakorlati adottság, valamint antropocentrikus gondolat, így *nem* szorosan vett tudományos fogalom. A sors csak hosszabb idő elteltével és visszatekintve világosodik meg, továbbá a jövőre nézve kiszámíthatatlan a menete, ezért a sorsról elsősorban a történészek tudnak valamit mondani. A sorsgondolat tehát pragmatikus historizmussal jár együtt. A sors nem azonos a végzettel, mivel az előbbivel lehet „dacolni”, míg az utóbbival nem. A sors – mondja Dékány – nem bevehetetlen vár, csak szigorú következetesség és erő kell az értelmezéséhez.

Dékány tehát elég lapos közhelyekhez jut, nevezetesen hogy a sors többé-kevésbé azonos a történelemmel, a múlttal, amiről csak a történészek tudnak valamit mondani. A jövőre nézve pedig kiszámíthatatlan, következőképp tudomány sem lehet.

A fajvédőből nyilas gazdasági szakpolitikussá avanszált dr. Vágó Pál (*Magyar sorstudomány*. 1944) pedig Baráth Tibor könyvének megjelenésekor úgy látta, hogy ezzel a művel végre *megteremtődött a magyar sorstudomány*. Vágó 1944 szeptemberében az „évezredes sorstörvények” hatalmának érvényesülését érezte az ugyancsak „évezredes magyar igazság” mellett. Szerinte ugyanis a magyar sorstudomány feladata – és ezt végezte el szerinte Baráth – a magyarság „sorsfonalának” megfejtése, valamint az „élet örök és minden időkre érvényes sorstörvényeinek” a megalkotása. Ez a sorstörvény pedig a Kárpát-medence népi és állami egységének az ideája, amely az 1944-es „román hitszegés és tekintélyes szlovák erők fegyveres felkelése” után Vágó szerint mindenki, így a németek számára is világossá válhatott. Nem volt azonban Vágó német szemlélete minden kritika nélküli, élesen bírálta ugyanis őket, mert miattuk Kelet-Európában, illetve a megszállt területeken csak kétféle embertípus maradhatott életben: a „lakáj és a partizán”. Magyarul: nem értékelték kellően a magyarokat mint természetes és egyenrangú szövetségeseiket. A magyar sorstudomány ennek megfelelően Vágó szerint nem más, mint a „Nép, Táj, Ország és az Állam”, valamint az „ezeréves magyar birodalom” megbonthatatlan egységének helyreállítása a „különleges tulajdonságokkal megáldott magyarság” által. Vágónál tehát a magyar sorstudomány volt hivatva a hungarista hitvallás alaptételeit megerősíteni. A magyar sorstudomány lényege ennek megfelelően nem más, mint *a magyarság történeti mítosza*. Ha mindenben tévedett is Vágó, ez utóbbiban aligha.

Irodalom

Ki a magyar

A „ki a magyar”, „mi a magyar” kérdéssel foglalkozó terjedelmes irodalomból mindenképpen ki kell emelni Kovács Gábor három alapvető tanulmányát (Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban. In Neumer Katalin – Laki János szerk.: *Minden filozófia „nyelvkritika”*. 2. köt. *Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest, 2004. Gondolat, 160–175; Modernitáskonceptiók a két világháború közötti magyar

nemzetkarakterológiában. In Neumer Katalin szerk.: *Identitások és médiák*. 1. köt. *Identitások és váltások*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Intézet – Gondolat, 202–234; Faj, nemzet, nemzetkarakter – természet versus történelem. Eszmetörténeti vázlat. In Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla szerk.: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, 115–128.), illetve Trencsényi Balázs fontos írását (A történelem réműlete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról. In Dénes Iván Zoltán szerk.: *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2004, Argumentum). Trencsényi lábjegyzeteiből kigyűjthető a kérdés nemzetközi szakirodalma.

Méhely Lajos (ő maga szerette Méhely-nek írni; 1862–1953) bibliográfiáját lásd *A zsidókérdés Magyarországon* című munkám irodalomjegyzékében (I. m. 690–692). Ugyanitt (387–397.), illetve egy másik könyvem megfelelő fejezetében (*Ezzé lett magyar hazátok...* I. m. 261–266.) olvasható elemzés nézeteiről. Az azóta eltelt időszakban Tóth Tamás (Méhely Lajos és népbíróvási pere. *Valóság*, 2011. 1. sz. 63–74.), Paksi Zoltán (A numerus clausus meghaladása. Méhely Lajos és a „tudományos” fajvédelem Magyarországon az 1920-as években. In Molnár Judit szerk.: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, 2011, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 121–132.), Kund Attila (Méhely Lajos és a magyar fajbiológia 1920–1931. *Múltunk*, 2012. 239–289.) és Pálfi István (Adalékok egy jogtipráshoz: Méhely Lajos bölcsészkarri előterjesztése a numerus clausus ügyében. *Neveléstörténet*, 2018. 1–2. sz. 32–46.) írtak Méhely fajbiológiai és politikai tevékenységéről. Méhely mai antropológiai megítéléséről lásd Farkas. L. Gyula és Dezső Gyula tankönyvét (*A magyar antropológia története a kezdetektől napjainkig*. Szeged, 1994, JATEPress).

Málnási Ödön (1898–1970) főműve, *A magyar nemzet őszinte története* 1937-ben még a Cserépfalvinál jelent meg. S ugyancsak szerepelt egy fejezettel (Werbőczy) a Fejtő Ferenc szerkesztette *Mai magyarok régi magyarokról* című gyűjteményes munkában (Budapest, 1937, Cserépfalvi). Miután 1938-ban csatlakozott Szálasi pártjához, főleg nyilas szemléletű ideológiai-politikai munkákat írt (*A magyar népközösségi eszme története*. Budapest, 1938, Lócsey; *Feladatok*. Budapest, 1942, Könyv- és Lapkiadó). Szemléletével emigrációjában sem szakított, lásd például *Magyar mártírok* című könyvét (2. kiad. London,

1958, Süli József). A kilencvenes években a *Hunnia* című lap részleteket közölt Málnási munkáiból. Történetírói tevékenységéről lásd a fentiekben felsorolt alapvető historiográfiai összefoglalókat, illetve eszmetörténeti összefoglalásom megfelelő részét. (*Ezzé lett magyar hazátok...* I. m. 277–284.). Részletes bibliográfiája is ugyanitt található (595–596.).

Baráth Tibor (1906–1992) történetírásáról Paksa Rudolf írt egy hosszabb tanulmányt (A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár*, 2006. 5. sz. 69–80.). Ablonczy Balázs Baráth párizsi éveiről és kudarcairól (Ördögsekéren. Baráth Tibor párizsi évei 1930–1939. *Történelmi Szemle*, 2016. 3. sz. 429–450.), Tarján Tamás pedig östörténeti munkásságáról (Országépítőktől piramisépítőkhöz – Baráth Tibor történetírói metamorfózisa. *Valóság*, 2009. 12. sz. 97–107.) értekezett. Emellett lásd még a fentiekben felsorolt historiográfiai összefoglalókat, illetve eszmetörténeti összefoglalásom megfelelő fejezetét (*Ezzé lett magyar hazátok...* I. m. 284–287.). Baráth legfontosabb munkái: *Magyar történet*. 2. kiad. Kolozsvár, 1941, Ferenc József Tudományegyetem Történeti intézete; *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében*. Kolozsvár, 1943, A szerző kiadása; *A külföldi magyarság ideológiája*. Montréal, 1975, Sovereign Press; *A magyar népek őstörténete*. Egyesített kiadás. New York, 1997, Somogyi Zoltán kiadása (új kiadása: Budapest, 2008, Püski).

Németh László (1901–1975) bibliográfiáját Hartyányi István és Kovács Zoltán állították össze (*Németh László bibliográfiája*. Budapest, 1992, Petőfi Irodalmi Múzeum). Kőszegfalvi Ferenc ezt egészítette ki az újabb irodalommal („*A megőrző megőrzése*”. *Németh László bibliográfia 1987–2003*. Hódmezővásárhely, 2005, Németh László Városi Könyvtár). Ugyancsak Hartyányi István készített egy mutatót Németh munkáihoz (*Mutató Németh László munkáihoz*. Szeged, 1983, Somogyi Könyvtár). Németh tanulmányai a két világháború között gyűjteményes kötetekben jelentek meg, vitatható filológiai elvek mentén (*Készülődés. A Tanú előtt*. 1–2. köt. Budapest, 1941, Magyar Élet; *Kisebbségben*. 1–4. köt. Budapest, 1940, Magyar Élet; *A minőség forradalma*. 1–6. köt. Budapest, 1940–1943, Magyar Élet). A bennünket most érdeklő tanulmányokat új kiadásban a *Sorskérdések* című gyűjteményes kötet tartalmazza (Budapest, 1989, Magvető–Szépirodalmi). A kötet hányatott kiadástörténetéhez lásd Domokos Mátyás tanulmányát (A „Sorskérdések” sorsa. In uő: *Írórsors. Németh Lászlóról*. Budapest, 2000, Nap, 115–156.). Németh életrajzi kronológiáját Lakatos István szerkesztette kötetbe („*Az író*

vállalkozás”. *Németh László életrajzi kronológia*. 1–2. köt. Budapest, 1997–1998, Argumentum). Németh életrajzához lásd Vekerdi László 1960-as évek végén írt munkáját (*Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, 1970, Szépirodalmi). A könyvtárnyi méretű Németh László-irodalomból témánk szempontjából ki kell emelni Grezsa Ferenc (*Németh László Tanú-korszaka*. Budapest, 1990, Szépirodalmi; *Németh László vásárhelyi korszaka*. Budapest, 1979, Szépirodalmi; *Németh László háborús korszaka 1938–1944*. Budapest, 1979, Szépirodalmi; „*A mintaélet forradalma*.” *Írások Németh Lászlóról*. Szeged, 1998, Tiszatáj), Sándor Iván (*Németh László üdvtana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében*. Budapest, 1981, Gondolat), Monostori Imre (*Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest, 1989, Magvető; *Régmúlt? Utak és útkeresések*. Budapest, 1998, Kortárs; *Minőség, magyarság, értelmiség. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról*. Budapest, 1994, Püski; *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei*. Budapest, 2005, Kortárs; *Válogatott tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, 2016, Nap; *Németh László életművének fogadtatása 1925–2020*. Budapest, 2021, MMA), Domokos Mátyás (*Írósors. Németh Lászlóról*. Budapest, 2000, Nap), Dénes Iván Zoltán (*Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, 1999, Osiris), Füzi László (*Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Pozsony, 2001, Kalligram), Bertha Zoltán („*Világképteremtő enciklopédizmus*”. *Tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, 2005, Kairosz), Lackó Miklós (Egy szerep története. In uő: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 1981, Gondolat, 157–247.), Gergely András (Németh László vitája Szekfű Gyulával. In Borsi-Kálmán Béla et al. szerk.: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, 1985, Magvető, 71–101.), Borbándi Gyula (Németh László időszerűsége. In Bakonyi István szerk.: *Az író rejtettebb birtokán. Írások Németh Lászlóról*. Budapest, 1992, Németh László Társaság – Vörösmarty Társaság, 116–128.), Vásárhelyi Miklós (Németh László publicisztikája a második világháború éveiben. *Literatúra*, 1982. 1. sz. 54–62.), valamint Vekerdi László (*Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, 1997, Új Forrás), Olasz Sándor (*Németh László*. Szeged, 2008, Elektra; *A nyugati igény. Németh Lászlóról*. Budapest, 2011, Nap) és Görömbei András (*A minőség jegyében. Írások Németh Lászlóról*. Budapest, 2020, Nap) monográfiáit, tanulmányköteteit, illetve tanulmányait. Külön is ki kell emelni az újabban keletkezett irodalomból Monostori Imre két nagyszerű válogatását (*A minőség forradalma. In memoriam Németh László*. Budapest, 2001, Nap; illetve „*Én*

sosem kívántam más emlékművet...” Vonulatok a Németh László recepció történetéből. Budapest, 2003, Argumentum), valamint a Monostori Imre és Olasz Sándor szerkesztette *Németh László emlékkönyvet* (Szeged, 2001, Tiszatáj).

Illyés Gyula (1902–1983) művei számtalan kiadásban, mindenekelőtt a Szépirodalmi Könyvkiadó életműsorozatában (*Illyés Gyula munkái.* Budapest, 1969–1986) jelentek meg. Ezek a művek ma legegyszerűbben a Digitális Irodalmi Akadémia honlapján keresztül érhetők el (www.pim.hu/dia). Szorosan vett témánk szempontjából Illyés két műve fontos, egyrészt a *Magyarok* (*Naplójegyzetek.* 1–2. köt. Budapest, 1938, Nyugat; új kiadás: Budapest, 1976, Szépirodalmi és Budapest, 2016, Magyar Napló), másrészt a *Ki a magyar?* (Budapest, 1939, Mefhosz; új kiadás: Budapest, 1976, Szépirodalmi és Budapest, 1982, Magvető). Az Illyés-irodalom könyvtárnyi, ezek közül a legfontosabb művek (s bennük megtalálható a további irodalom): Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe.* 1–2. köt. Budapest, 1982–1986, Szépirodalmi; Tüskés Tibor: *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében.* Budapest, 1983, Szépirodalmi; uő: *Illyés Gyula pályaképe.* Pécs, 2002, Pannónia Könyvek (az előző kötet 2. kiadása); Földes Anna szerk.: *A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával.* Budapest, 1986, Szépirodalmi; Tamás Attila: *Illyés Gyula.* Budapest, 1989, Akadémiai; Tasi József szerk.: *„Költő felelj!” Tanulmányok Illyés Gyuláról.* Budapest, 1993, Petőfi Irodalmi Múzeum; Vasy Géza: *Illyés Gyula évszázada. Tanulmányok.* Miskolc, 1998, Felsőmagyarország Kiadó; Vasy Géza: *Illyés Gyula.* Budapest, 2002, Elektra Kiadóház; Domokos Mátyás: *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról.* Budapest, 1998, Kortárs; Domokos Mátyás szerk.: *Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula.* Budapest, 2002, Nap; Görömbei András szerk.: *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán.* Budapest, 2003, Kortárs.

Mi a magyar?

A magyar történettudomány szellemtörténeti irányzatának klasszikus és irányadó munkája a Hóman Bálint által szerkesztett kötet (*A magyar történetírás új útjai.* Budapest, 1931, Magyar Szemle Társaság), bár ennek nem minden írása „szellemtörténeti” a szó valódi értelmében. A szellemtörténettel – történeti-történettudományi szempontból – legátfogóbban Lackó Miklós foglalkozott készülvén a „tízkötetes akadémiai történetre” (Lackó Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In uő: *Válságok és választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti*

Magyarországról. Budapest, 1975, Gondolat, 318–363; A politikai ideológia irányzatai. In Ránki György szerk.: *Magyarország története...* I. m. 8. köt. 811–853. és 868–911.). Majd kutatásait az akadémiai összefoglalás megjelenése után is folytatta, több vonatkozásban jelentősen finomítva-módosítva, néhol átírva eredeti koncepcióját (A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In uő: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 1981, 298–342; *Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében*. Budapest, 1987, MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet; Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In uő: *Korszellem és tudomány. 1910–1945*. Budapest, 1988, Gondolat, 143–219.). A fentiekben ismertetett általános magyar historiográfiai művek majdnem mindegyike foglalkozik a szellemtörténeti irányzattal, de itt külön is kiemelném Miskolczi Ambrus könyvét (*Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfü Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, 2001, Napvilág), illetve Erős Vilmos összefoglaló historiográfiai művének (*Modern historiográfia...* I. m.) két ezzel kapcsolatos fejezetét (A szellemtörténet; A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. Uo. 153–202.), mivel ott megtalálható a kérdés majdnem teljes irodalma.

A magyar szellemtörténet problematikájáról filozófiatörténeti megközelítéssel előbb Hanák Tibor írt (*Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Bern, 1981, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 77–92.), majd elsősorban a filozófiatörténetet, Percz Lászlót vizsgálta a kérdés (*A pozitívizmusról a szellemtörténetig. Athenaeum, 1892–1947*. Budapest, 1998, Osiris, kül. 143–195; Szellemtörténet. In Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. 1. köt. Budapest, 2000, Áron, 219–269; Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In uő: *A fölfedezett reneszánsz. Filozófiatörténeti írások*. Veszprém, 2009, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 19–58.). Percz „nemzeti filozófia” koncepcióját Mester Béla részben vitatja (lásd Mester Béla: A „nemzeti filozófia” virágkora és bukása. In Neumer Katalin szerk.: *Identitások és váltások*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Központ Filozófiai Intézete – Gondolat, kül. 104–114.).

E művek mellett meg kell még említeni a szellemtörténész Joó Tibor korabeli monográfiáját (*Bevezetés a szellemtörténetbe*. Budapest, 1935, Franklin), illetve Istványi Géza régebbi (*Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus. Protestáns Szemle*, 1938. 3. sz. 118–124.) és Rugási Gyula újabb

tanulmányát (Szellemtörténet és történetfilozófia. In Lackó Miklós szerk.: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézet, 7–36.). A szellemtörténet értelmezéséhez rendkívül fontos az a vita, amely Babits és Fülep között folyt *Szellemtörténet* címen a *Nyugat* hasábjain 1931-ben (Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. 2. köt. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 299–319; illetve Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970*. Budapest, 1976, Magvető, 322–328.). A pécsi Minerva-körrel és a szellemtörténet irodalmi vonatkozásairól H. Lukács Borbála írt kismonográfiát (*Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*. Budapest, 1971, Akadémiai).

A nem magyar nemzetkarakterológia legfontosabb szerzői és munkái a következők: José Ortega y Gasset (A gerinctelen Spanyolország. In uő: *Két történelmi esszé*. Budapest, 1983, Európa, 7–143. Eredeti megjelenés: 1921.), Hermann Keyserling (*Das Spektrum Europas*. Heidelberg, 1928, N. Kampmann), Salvador de Madariaga (*Englishmen, Frenchmen, Spaniards. An Essay in Comparative Psychology*. Oxford, 1929, Oxford University Press; *The Genius of Spain and other Essays on Spanish Contemporary Literature*. Oxford, 1930, Clarendon Press; *Portrait of Europe*. Alabama, 1967, University of Alabama Press), Johan Huizinga (Hollandia szellemi ismérve. In uő: *Hogyan határozza meg a múlt a jelent. Válogatott írások, 1915–1943*. Budapest, 2015, Typotex, 113–158.), Ernest Barker (*National Character and the Factors in Its Formation*. London, 1927, Methuen), Arthur Bryant (*The National Character*. London, 1934, Longmans, Green and Company), Peter Mandler (*The English National Character. The History of an Idea from Edmund Burke to Tony Blair*. New Haven, 2007, Yale University Press), Eduard Sprenger (*Wie erfasst man einen Nationalcharacter?* Leipzig, 1939, Quelle und Meyer). A német nemzetkarakterológiai irodalomra lásd Kovács Gábor tanulmányát (Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Nemzetkarakterológiák a weimari Németországban. *Café Babel*, 2001. 1–2. sz. 48–71.), illetve Erich von Kahler könyvét (*Der deutsche Character in der Geschichte Europas*. Zürich, 1937, Europa Verlag). A nemzetkarakterológia – főleg német – 19. századi előzményeiről Walkó György írt egy hosszabb tanulmányt (*Nemzetkarakterológia. Történeti vázlat a népjellemzés irodalmából*. Budapest, 1944, Danubia). Rákos Péter magyar–cseh összevetésben (*Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké. Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők*. Pozsony, 2000, Kalligram), Trencsényi Balázs pedig kelet-európai összehasonlításban vizsgálta a kérdést (*A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták*

Kelet-Európában. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely). Jan Pato

ka nagy tanulmánya a cseh nemzetről sokkal inkább történetfilozófiai esszé, mintsem karakterológia írás (*Mi a cseh? Esszék és tanulmányok.* Pozsony, 1996, Kalligram, 154–225.). A lengyel, a cseh, a magyar, a román, a horvát, a bolgár és a makedón nemzeti karakterekről szóló tanulmányokat tartalmaz egy gyűjteményes kötet (Banac, Ivo – Verdery, Katherine eds.: *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe.* New Haven, 1995, Yale Center for International and Area Studies). A nemzeti karakter és a szociálpszichológia kapcsolatának rövid historiográfiáját Hunyady György monográfiájában (*Sztereotípiák a változó közgondolkodásban.* Budapest, 1996, Akadémiai, 50–60.) olvashatjuk.

Gróf Széchenyi Istvánról (1791–1860) – bármily meglepő – nincs összefoglaló bibliográfiánk, és ez annál is sajnálatosabb, mert a Széchenyi-irodalom ma már könyvtárnyi és szinte áttekinthetetlen. Ennek hiányában lásd Szentkirályi Elemér irodalmi kalauzát (*Kalauz Széchenyi István megismeréséhez.* Budapest, 1987, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár), amely csak részben pótolja az összefoglaló bibliográfiát, valamint Varga Zoltán munkájának irodalomjegyzékét (*A Széchenyi-ábrázolás fő irányai magyar történetírásban 1851–1918.* Budapest, 1963, Akadémiai), illetve az én rövid bibliográfiai összeállításomat (In Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Budapest, 2007, Osiris, 554–558.). További irodalom található a legfontosabb Széchenyi-életrajzokban is (Grünwald Béla: *Az új Magyarország. Gróf Széchenyi István.* Budapest, 1890, Franklin; Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete.* 1–2. köt. Budapest, 1914–1915, Szent István Társulat; Bártfai Szabó László: *Gróf Széchenyi István és kortársai.* Budapest, 1926, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda; Fónagy Zoltán – Dobszay Tamás: *Széchenyi és Kossuth.* Budapest, 2003, Kossuth; Gergely András: *Széchenyi István. 1791–1860.* Pozsony, 2006, Kalligram; Csorba László: *Széchenyi István.* Budapest, 2010, M-érték; Oplatka András: *Széchenyi István.* Budapest, 2010, Osiris). A magyar jellemre vonatkozó Széchenyi-idézeteket és leírásokat lásd e könyv lábjegyzetanyagában.

Az egyik legizgalmasabb sorsú régi magyar tudósunkról, Rónay János Jácintról (1848-ig Leitzinger, 1814–1889) a '48-as nemzetőrség táborig papjáról, pozsonyi prépostról, a darwinizmus első magyarországi ismertetőjéről, Kossuth fiainak, valamint Rudolf trónörökös és Mária Valéria főhercegnő nevelőjéről csak két

régebbi monográfia (Pór Antal: *Rónay Jácint, pozsonyi prépost. Életrajzi vázlat*. Pozsony–Budapest, 1885, Stampfel Károly; Acsay Ferenc: *Rónay Jácint János élete*. Győr, 1908. Egyházmegyei Nyomda), valamint egy újabb kismonográfia olvasható (Pál Lajos: *Rónay Jácint*. Budapest, 1967, Akadémiai. Bibliográfia: 190–192.). Pannonhalmán őrzött naplóból válogatás jelent meg (*Napló. Válogatás*. Budapest–Pannonhalma, 1996, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség). Akadémiai székhelyénél Rónay östörténeti problémákkal foglalkozott (*Az őseink haladása*. Budapest, 1868, Eggenberger). Rendkívül széles körű tudományos tevékenységéből, amely a geológiától az antropológiáig, az etnológiától a pszichológiáig tartott, itt most csak a nemzetkarakterológiával foglalkozó főművét emelem ki (*Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból*. Győr, 1847, Streibig. Új kiadása In Hunyady György szerk.: *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Budapest, 2001, Osiris, 51–224.). A róla szóló tanulmányok közül kiemelendő Kemény Ferencé (Egy elfelejtett magyar „karakterológus”: Rónay Jácint. *Magyar Pedagógia*, 1936. 19–25.), Némédi Lajosé („Milyen a magyar”. Rónay Jácint magyarságképe 1847-ből. *Magyar Szemle*, 1941. 40. köt. 104–110.), Sipos Istvánné (Rónay Jácint: A lélektan természettani rendszer című kéziratban maradt munkájának elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1970. 1. sz. 107–117.), Hermann Róberté (Egy tudós pap az emigrációban. Avagy hogyan nem szabad forrást kiadni. *Aetas*, 1996. 2–3. sz. 284–289.), Csorba Lászlóé (Tudós és hazafi. *Honismeret*, 2014. 4. sz. 6–9.) és Hernády Zsolté („... küzdve a hontalanság fájdalmaival...” Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz. *Századok*, 2015. 3. sz. 625–660.). Hernády 3. sz. lábjegyzetében részletes Rónayról szóló bibliográfiát is ad. Uo. 625–626.

A magyar nemzeti karakterológia klasszikus és minden bizonnyal legnagyobb hatású műve Prohászka Lajos (1897–1963) munkája (*A vándor és a bujdosó*. Pécs, 1936, Minerva). Prohászka másik alapműve (*A mai élet erkölce*. Budapest, 1945, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda) is tartalmaz egy fejezetet a bennünket most foglalkoztató kérdéstről (A nemzeti eszmétől a faji eszméig). Prohászka kisebb tanulmányait Orosz Gábor gyűjtötte össze mintaszerűen (*Történet és kultúra. Tanulmányok, esszék, recenziók*. Budapest, 2015, Hamvas Intézet), valamint értő utószót is írt a kötethez (uo. 605–633.).

A Prohászkaról szóló régebbi írások közül ki kell emelni Szekfü Gyula (Nem vagyunk bujdosók. *Magyar Szemle*, 1938. 32. köt. 391–396.), Kornis Gyula

(Kultúrfilozófia és neveléstudomány. In uő: *Tudós fejek*. Budapest, 1942, Franklin, 32–33.) recenzióit, illetve írásait. Az utóbbi időben több fontos tanulmány is született Prohászka Lajosról, így mindenképp Peregcs Lászlóé (Az élet mint tett és mű. In uő: *Szép rendbe foglalva*. Budapest, 2001, Ister, 207–227; Antifilozofikus bujdosó: Prohászka Lajos. In uő: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia*. Budapest, 2008, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 221–237; A kultúrfilozófia mint pedagógia. Megjegyzések Prohászka Lajos „A pedagógia mint kultúrfilozófia” című tanulmányához. In uő: *Reneszánsz – kezdet és vég. Magyar filozófiatörténeti írások*. Budapest, 2021, Osiris, 60–70.), Lackó Miklósa (Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos. *Történelmi Szemle*, 1998. 3–4. sz. 277–297; A kultúrfilozófus Prohászka Lajos. *Századvég*, 1997. 6. sz. 61–65.), Orosz Gáboré (Prohászka Lajos egyetemi neveléstörténeti előadásai. In Németh András szerk.: *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Budapest, 2004, Gondolat, 88–122.), Szabolcs Évaé (Értékelmélet és kultúrfilozófia a Magyar Pedagógia című folyóiratban. Kornis Gyula és Prohászka Lajos. Uo. 145–160.), Békés Mártoné (Egy kapcsolatfelvétel kísérlete. Három ismeretlen Németh-leveél Prohászka Lajoshoz. *Kortárs*, 2009. 7–8. sz. 152–159.) és Gángó Gáboré (A német birodalmi gondolattól a magyar nemzetkarakterológiáig. Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2011. 2. sz. 122–137.). Tőkéczi László kismonográfiát írt Prohászka Lajosról (*Prohászka Lajos*. Budapest, 1989, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum).

Karácsony Sándor (1891–1952) debreceni pedagógusprofesszor műveiről több bibliográfia is készült (Karacs Zsigmond: *Karácsony Sándor önállóan megjelent műveinek bibliográfiája*. Debrecen, 1986, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár; Lányi Gusztáv: Karácsony Sándor munkásságának bibliográfiai összefoglalása. In uő: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest, 2000, Osiris, 337–358; Kövendi Dénes: *Karácsony Sándor folyóiratcikkeinek bibliográfiája 1920–1948*. Pécel, 2004, Csökmei Kör). Karácsony személyéről, valamint eredeti pedagógiai és filozófiai nézeteiről több monográfia, monografikus igényű kötet is született (Kontra György: *Karácsony Sándor*. 2. kiad. Budapest, 1995, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum; Lendvai L. Ferenc: *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*. Budapest, 1993, Akadémiai; Lányi Gusztáv: *Magyarság, protestantizmus...* I. m; Kontra György: *Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor*. Földes, 2009, Karácsony Sándor Művelődési Társaság – Gondolat; Heltai Miklós: *Modern nevelés – magyar nevelés. Karácsony Sándor*

pedagógiája. Budapest, 2012, Kairosz; Deme Tamás: *Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot? Karácsony-tanulmányok*. Budapest, 2022, Orpheusz).

Karácsony fő műve egy 1938 és 1947 között írt, változatos műfajú, de filozófiai alapozású pedagógiai-társaslélektani könyvsorozat. Ez a sorozat a Széphalom Könyvműhely gondozásában újra megjelent: *Magyar észjárás*. 3. kiad. Budapest, 2009; *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. 3. kiad. Budapest, 2010; *Könyvek lelke (Irodalmi nevelés)*. 2. kiad. Budapest, 2006; *A magyar világnézet (Világnézeti nevelés)*. 2. kiad. Budapest, 2007; *A magyarok Istene (Vallásos nevelés)*. 2. kiad. Budapest, 2004; *A magyarok kincse*. 2. kiad. Budapest, 2008; *Magyar ifjúság (Tettrendszer és etika)*. 2. kiad. Budapest, 2005; *Ocsúdó magyarság (Szokásrendszer és pedagógia)*. 2. kiad. Budapest, 2002. A sorozathoz tartozik még két, közvetlenül 1945 után megjelent könyv újrakiadása is: *A magyar béke*. Pécel, 2001, Csökmei Kör; *A magyar demokrácia*. Pécel, 2002, Csökmei Kör. Karácsony 1943-as szárszói előadása kimaradt a konferencia előadásait, vitáit közreadó kötetből, ez utólag a fenti *Magyarok kincse* kötetben jelent meg, illetve Kontra György 1985-ben újra közreadta (Karácsony Sándor: *Magyar nevelés. Confessio*, 1985. 3. sz. 7–23.).

Se szeri, se száma a róla szóló főképp pedagógiai tanulmányoknak, ezért itt csak a témánk szempontjából fontosabb róla szóló írásokat, illetve gyűjteményes tanulmányköteteket sorolom fel: Hanák Tibor: Karácsony. In uő: *Az elfelejtett reneszánsz...* I. m. 103–105; Percz László: „Objektív” és „primitív”. Karácsony Sándor. In uő: *Nemzet, filozófia...* I. m. 205–220; uő: „Magyar gondolkodás”: ázsiai vagy bujdosó? Karácsony Sándor és Prohászka Lajos a „nemzeti filozófiáról”. *Magyar Tudomány*, 2007. 3. sz. 290–300; Szathmáry Lajos: In memoriam Karácsony Sándor. *Confessio*, 1980. 1. sz. 105–113; Uő: Megemlékezés Karácsony Sándorról. *Confessio*, 1982. 2. sz. 83–103; Uő: Karácsony Sándor, a hitvalló. *Confessio*, 1991. 1. sz. 74–79; Vekardi László: Karácsony Sándor és A magyar észjárás. *Mozgó Világ*, 1985. 12. sz. 62–69; Uő: Nyugati világnézetünk felemás igában. In memoriam Karácsony Sándor. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1991. 5–6. sz. 587–594; Petrikás Árpád szerk.: *Karácsony Sándor öröksége*. Debrecen, 1991, Hajdú-Bihar Megyei Pedagógiai Intézet; *A 110 éve született Karácsony Sándor munkássága a magyar közművelődésben*. Földes, 2001, Karácsony Sándor Művelődési Társaság; Lénárd Gábor szerk.: *Gyökerek és gyümölcsök. A Karácsony Sándor tudományos konferencia előadásai*. Debrecen, 2002, Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék; Simoncsics Péter: *Paradigmaváltás légtérben. Karácsony*

Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására XX. század 30-as éveiben. Budapest, 2005, Tinta; Péter Imre szerk.: Karácsony Sándorra emlékezve a reneszánsz emlékévé jegyében. Földes, 2008, Karácsony Sándor Művelődési Társaság; Péter Imre szerk.: Karácsony Sándor a pedagógus. Földes, 2009, Karácsony Sándor Művelődési Társaság; Bognárné Kocsis Judit: Magyarságtudat és honismeret Karácsony Sándor műveiben. In Garaczi Imre – Szilágyi István szerk.: *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*. Veszprém, 2010, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány; Juhász Erika – Szabó Irma szerk.: *Nemzetnevelés – felnőttnemelés – közművelődés*. Debrecen, 2010, Csokonai Kiadó; Péter Imre szerk.: *Karácsony Sándor a példakép*. Földes, 2012, Karácsony Sándor Művelődési Társaság; Lázár Imre – Szenczi Árpád szerk.: *A nevelés kozmológusai. Kodály Zoltán, Karácsony Sándor és Németh László megújító öröksége*. Budapest, 2015, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan; Deme Tamás: *Gondolatok Karácsony Sándor művészetszemléletéről*. Budapest, 2016, Magyar Művészeti Akadémia; Bognárné Kocsis Judit: Karácsony Sándor, a református értékközvetítő neveléstudós. *Pedagógia történeti Szemle*, 2017. 1–2. sz. 4–23; Heltai Miklós – Lányi Gusztáv szerk.: *Karácsony Sándor és a magyar pszichológia*. Budapest, 2017, Széphalom; Vincze Tamás szerk.: *Örök magyar professzor üzenete. Tanulmányok Karácsony Sándorról*. Debrecen, 2019, Debreceni Egyetemi Kiadó; Lányi Gusztáv: Abszolút pedagógusok – vannak ilyen (csoda)lények? *Magyar Szemle*, 2020. 3–4. sz. 74–84.

Dékány István (1886–1965) 1922-től történetfilozófiát tanított a budapesti egyetemen, 1931 és 1940 között a Magyar Társadalomtudományi Társulat elnöke volt. Emellett társadalomlélektani, politikatudományi, emberföldrajzi és szociológiai-szociográfiai műveket írt. Témánk szempontjából fontos könyve 1942-ben jelent meg (*A magyarság lelki arca. Magyar néplélektani rajzok*. Budapest, 1942, Athenaeum). Működéséről rendkívül kevés elemzés született. Lásd Lányi Gusztáv: A politikai pszichológiáról – Magyarországon. *Valóság*, 1992. 9. sz. 16–31; Kövér György: Átértékelések. Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században. *Aetas*, 2016. 4. sz. 5–28.

Hamvas Béla (1897–1968) írásainak legteljesebb bibliográfiája megtalálható a wikipédián a Hamvas Béla címszónál. A Hamvas-művekről írt kritikák bibliográfiáját Kőszeg Lajos és Várhegyi Miklós állította össze (*Életünk*, 1987. 9. sz. 895–896.), igaz, azóta már sok víz lefolyt a Dunán, és rengeteg írás született Hamvasról. Életműkiadását Dúl Antal, a Hamvas Béla Alapítvány

létrehozója szerkesztette. A sorozat 1990-től előbb az Életünk, majd a Medio Kiadó gondozásában jelent meg. Jelenleg a 33. kötetnél tart (*A világ hazahívása*. 2020.). A témánk szempontjából a fontosabb írások, illetve gyűjteményes kötetek, folyóiratszámok Hamvasról: *Életünk*, 1987. 9. sz. 802–896; *Új forrás*, 1993. 12. sz. 1–112; Darabos Pál – Szathmáry Botond szerk.: *A nevezetes névtelen. 30 éve hunyt el Hamvas Béla*. Budapest, 1999, Osiris – Hamvas Béla Kör; Miklóssy Endre szerk.: *Hamvas Béla*. Budapest, 2002, Új Mandátum; Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája*. Budapest, 2002, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet; Darabos Pál – Molnár Márton szerk.: *In memoriam Hamvas Béla*. 2. kiad. Budapest, 2008, Hamvas Intézet; Ambrus Lajos szerk.: *Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 2009, Nap; Kemény Katalin: *Élet és életmű. Hamvas Béla, 1897–1968*. Százhalombatta, 2009, Hamvas Béla Városi Könyvtár; Rénes Balázs: *Hamvas Béla Erdély-képe. Az öt génusz című esszé alapján*. *Valóság*, 2020. 1. sz. 81–89; Tárnok Attila: *Hamvas Béla, az ember. Új Forrás*, 2021. 4. sz. 128–135; Weiner Sennyey Tibor: *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve. Esszék*. 3. kiad. Budapest, 2022, Magyar Pen Klub.

Azokról a tudósokról, így az etnológus és a szegedi könyvtárigazgatóról, id. Bibó Istvánról (1877–1935), a filozófus és kultúrpolitikus Kornis Gyuláról (1885–1958), az Országgyűlési Könyvtár igazgatójáról, Trócsányi Györgyről (1896–1973), akik csak alkalmilag, egy-egy tanulmány erejéig kötelezték el magukat a nemzetkarakterológia mellett, nem adok részletes bibliográfiát. Erről szóló műveik megtalálhatók a főszeveg lábjegyzetanyagában. Halasy-Nagy József (1885–1976) filozófus, filozófiatörténész, a két háború között a pécsi Erzsébet Tudományegyetem filozófia tanszékének tanára, majd a szegedi Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem tanszékvezetője is írt két munkát a tárgyról (*Magyar hivatás*. Budapest, 1940, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; illetve *Magyar önismeret. Politikai olvasókönyv önmagukat kereső magyarok számára*. Budapest, 1940, Franklin), de ezek művek semmi újdonságot vagy eredeti gondolatot nem tartalmaznak.

Bibó Istvánról (1911–1979) több bibliográfia is készült (Kenedi János: *Bibó István életében közreadott munkái*. In *Bibó-emlékkönyv*. 2. köt. Budapest, 1991, Századvég – Európai Protestáns Szabadegyetem, 434–439; Dénes Iván Zoltán – ifj. Bibó István: *Bibó István nyomtatásban megjelent művei*. In Dénes Iván Zoltán szerk.: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, Tanulmány Kiadó, 366–373; Szilágyi Mihály: *Bibó István művei 1993–1998*. In *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*.

Budapest, 1999, Osiris, 333–335; Szilágyi Mihály: A Bibó Istvánról megjelent tanulmányok 1979–1998. Uo. 336–344; Szilágyi Mihály: A Bibó-hagyaték jegyzéke. Uo. 345–360; Székely Beáta: Bibliográfia. In Szilágyi Sándor szerk.: *Magyar panteon. Bibó István*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 403–463.). A Bibó-művek kiadása – köszönhetően négy gyűjteményes kiadásnak és összehasonlítva más magyar gondolkodók életművével – kifejezetten jónak mondható (Kemény István – Sárközi Mátyás szerk.: *Bibó István összegyűjtött munkái*. 1–4. köt. Bern, 1981–1984, Európai Protestáns Szabadegyetem; ifj. Bibó István – Huszár Tibor szerk.: *Válogatott tanulmányok*. 1–4. köt. Budapest, 1971–1990, Magvető; Dénes Iván Zoltán szerk.: *Bibó István munkái. Centeráriumi sorozat*. 1–12. köt. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely; Dénes Iván Zoltán szerk.: *Bibó István összegyűjtött írásai*. 1–3. köt. Budapest, 2016–2020, Kalligram). A Bibó-dokumentumokat Huszár Tibor gyűjtötte össze (*Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*. Budapest, 1995, 1956-os Intézet – Osiris). A könyvtárnyi Bibó-irodalomból a következő kötetek, illetve tanulmányok a legfontosabbak: Szabó Zoltán: Bevezetés. In Bibó István: *Harmadik út*. London, 1960, Magyar Könyves Céh, 5–30; Révai András: Bibó István politikai filozófiája. *Új Látóhatár*, 1960. 5. sz. 389–402. és 6. sz. 497–507; Szilágyi Sándor: *A szellemi ellenállás jelképe. Bibó-tanulmányok*. Budapest, 1985, AB Független Kiadó; Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In *Válogatott tanulmányok*. 3. köt. I. m. 387–534; *Bibó-émlékkönyv*. 1–2. köt. Budapest, 1991, Századvég – Európai Protestáns Szabadegyetem; Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Makó, 1991, József Attila Múzeum; Dénes Iván Zoltán szerk.: *Bibó István életművének aktualitása*. Budapest, 1993, Friedrich Ebert Alapítvány; Dénes Iván Zoltán szerk.: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, Tanulmány Kiadó; Kende Péter szerk.: *Bibó Nyugatról – élteben, holtában*. Basel–Budapest, 1997, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem; Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, 1999, Osiris; Dénes Iván Zoltán szerk.: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 1999, Osiris; Dénes Iván Zoltán szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István a politikai gondolkodó*. Budapest, 2004, Argumentum; Balog Iván: *Politikai*

hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest, 2004, Argumentum; Tóth-Matolcsy László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László élet-művében.* Budapest, 2005, Argumentum; Márton László szerk.: *Kortársunk, Bibó István.* Budapest, 2008, Pallas; Gyarmati György szerk.: *Kortársak Bibó Istvánról. Előadások a Bibó István szakkollégiumban.* Budapest, 2009, ELTE Bibó István Szakkollégium; Keresztury József: *Bibó István, a könyvtáros.* Pécs, 2010, Pro Pannonia; Balog Iván: *Bibó István recepciója.* Budapest, 2010, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely; Dénes Iván Zoltán szerk.: *Bibó 100.* Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely; Kiss Gy. Csaba: *Bibó István emlékezete.* Budapest, 2013, Kortárs; Gyarmati György: *Bibó István kortársi környezetben.* Pécs, 2021, Kronosz; Majtényi László szerk.: *Bibó István és a 21. század.* Budapest, 2022, Eötvös Károly Intézet – Corvina.

„Mi a magyar” és a „mi a magyar most” címmel több – ma már klasszikusnak számító és kevésbé jelentős – munka készült. Ezek időrendben a következők: Ignóus Pál – József Attila – Fejtő Ferenc szerk.: *Mi a magyar most?* Budapest, 1937, Pantheon; Szekfű Gyula szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság; Juhász Gyula szerk.: *Magyarnak lenni.* Budapest, 1988, Magyar Hírlap Könyvek; Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 2005, Habsburg Történeti Intézet – Rubicon; Sándor Iván szerk.: *Mi a magyar most?* Pozsony, 2011, Kalligram; Kenessey András szerk.: *Sumertől a magyarig. Ki a magyar? Mi a magyar?* Budapest, 2021, L'Harmattan. A témához lásd még Vitányi Iván tanulmányát (Mi a magyar most? In Mészáros Ferenc szerk.: *Hankiss 8van? Találjuk ki...! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére.* Budapest–Szombathely, 2008, MTA Politikatudományok Intézete – Savaria University Press, 258–263.).

A „mi a magyar” problematikáról nagyszámú történeti ismertetés vagy ennél mélyebb elemzés született, így Balassa Péteré (Mi a magyar, ha nem kérdezi folyton-folyvást? *Liget*, 1993. 3. sz. 50–58.), Magyar-Beck Istváné („Mégis magyarnak számkivetve”. Még egyszer: mi a magyar? *Gazdaság és Társadalom*, 1993. 1–2. sz. 171–205.), Baracsi Erzsébeté (Mi a magyar? A magyarság fogalmának meghatározása 1939-ben. *Valóság*, 2003. 1. sz. 16–25.), Ujváry Gáboré (Az „osztatlanul kapott örökség”. A Mi a magyar?-vitákról. In uő szerk.: *Történelmi traumáink. Közös sebek és a gyógyításukra tett kísérletek a Kárpát-medencében.* Székesfehérvár, 2014, Kodolányi János Főiskola, 39–

52.), Papp András Lászlóé (Ki és mi a magyar? Az Alaptörvény preferenciái kritikai perspektívából. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán szerk.: *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon*. Budapest, 2014, Nemzeti Közszerzői Intézet), Kovács Gáboré (Mi volt a magyar 1939-ben, és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia tegnap és ma. *Magyar Tudomány*, 2007. 3. sz. 301–309; uő: A volgai lovas esete az orosz medvével, a gall kakással és az angol buldoggal. *Liget*, 2015. 8. sz. 95–109.) és Hadas Miklósa (Mi a magyar? Újratöltve – hetvennyolc év után. *Replika*, 2017. 5. sz. 193–211.). Hozzászólás Hadas cikkéhez: Deák Dániel: Mi a magyar most? Hozzászólás Hadas Miklós esszéjéhez. *Replika*, 2018. 1–2. sz. 293–300.

A sztereotípiák vonzásában

Az etnikai attitűd- és sztereotípiakutatás nyugati és magyar historiográfiáját és legfontosabb eredményeit lásd elsősorban Hunyady György munkájában (*Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, 1996, Akadémiai). Csepeli György a nyolcvanas évek empirikus kutatásainak megkísérelt elvi keretet adni (*Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992, Századvég). E két munka bibliográfiájában további bőséges irodalmat talál az olvasó a kérdés további tanulmányozásához (beleértve Hunyady és Csepeli egyéb ilyen jellegű munkáit is), illetve az ilyen irányú egyéb kutatásokhoz és szociálpszichológiai értelmezésekhez. Ezek közül a legfontosabbak Erős Ferencé (*A válság szociálpszichológiája*. Budapest, 1993, T-Twins), Pataki Ferencé (*Rendszerváltás után. Társadalomlélektani terepszemle*. Budapest, 1993, Scientia Humana) és Garai Lászlóé („...elvelytem és kiváltam.” *Társadalmi esszé az identitásról*. Budapest, 1993, T-Twins).

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kutatásaik eredményét egy összegző kötetben publikálták (*Magyarságszimbólumok*. 3. kiad. Budapest, 2002, Európai Folklór Intézet).